قاضي قادن جو ڪلام

(سنڌ ۾ ان جو اپياس)

هيرو ٺڪر

قاضي قادن جو ڪلام

قاضي قادن جو ڪلام

[سنڌ ۾ ان جو اڀياس]

هيرو ٺڪر

ضميمو / ترتيب
گل محمد تنيو

روشني پبليڪيشن
ڪنڊيارو
1996ع

ROSHNI BOOK NO. 109

كتاب : قاضي قادن جو كلام
هيرو ٹكر
چاپو : پهريون © روشني 1996ع
كمپوزنگ : راٹو ميگهواڑ، نيو سنڌ ٹيڪ كمپوٽر كمپوزر، حيدرآباد.
چاپيندڙ : فائين كميونيكيشن حيدرآباد
چپرائيندڙ : روشني پبليكيشن، كنڊيارو
قيمت : 90.00 رپيا

ٽائيٽل ڊزائين: عبدالرسول عباسي

QAZI QADAN JO KALAM
(The Research Work on Poetry of Qazi Qadan)
HEERO THAKUR

First Eddition © Roshni 1996
Composed by. Rano Meghwar, New Sindh Tech Composers Hyderabad
Printed by. Fine Communicaion, Hyderabad
Published by. Roshni Publication, Kandiaro

پيٽا

ان زمين کي
جا سنڌ سڏجي ٿي

ع

انهن ماڻهن کي
جيڪي سنڌي سڏجن ٿا.

هيرونڪر

فهرست

- ٻه اکر	گل محمد تنيو	9
- شڪر گذاري	هيرو ٺڪر	13
- مهاڳ	جٹرامداس دولترام	14
- دعائون ۽ مبارڪون	رام پنجواڻي	19
1. پس منظر		21
2. قاضي قادن جي نالي بابت صفائي		24
3. قاضي قادن جي شاعري بابت		25
4. دستخط ۽ ان جي ملڻ جي هنڌ بابت حقيقتون		32
5. گرنٿ ۽ بيٺن جي سَنَڊ		39
6. قاضي قادن جي زندگي بابت		50
7. قاضي قادن جي شاعري		63
8. قاضي قادن جا 112 ناياب بيت		76
• ضميمو: الف		
- قاضي قادن جا اڳيان ست بيت		105
• ضميمو:ب		
- ڏاريا بيت		106

قاضي قادن جي ڪلام جو سنڌ ۾ اڀياس		107
• ضميمو: الف		
1. قاضي قاضن يا قاضي قادن	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	109
2. مهدي جونپوري ۽ قاضي قادن	ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي	113
• ضميمو: ب		
1. قاضي قادن جو ڪلام	ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو	125
2. قاضي قاضن ۽ ان جي شاعري	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	161
• ضميمو: ج		
- ٻه علمي خط		
1. قاضي قاضن جو ڪلام	سراج	211
2. قاضي قادن جو ڪلام	تنوير عباسي	212

پــر اکر

هيري ڪر جو جيڪو "قاضي قادن" جو ڪلام گمنامیءَ مان ڪڍي اُجاري سنواري سنڌي ادب کي سوڪڙي طور سونپيو ويو آهي سو سچ ته سنڌي ادب لاءِ سندس املهه تحفو آهي، جنهن سان نه رڳو سنڌي ادب جي تاريخ ۾ "قاضي قادن جو ڪلام" بلڪ خود هيري ڪر جو نالو به هميشه هميشه ياد رکيو ويندو.

"قاضي قادن جو ڪلام" جيئن ئي هيري کي هٿ لڳو ته هن صاحب ڏينهن جا ڏينهن توڙي راتين جون راتيون پنهنجو نور نچوڙي هر بيت ۾ هر بيت جي هر سٽ تي سؤ بار سوچي ان جون پڙهٽيون مقرر ڪيون ۽ ان سان گڏ هر بيت جي معنيٰ ۽ شرح پڻ لکي شامل رکيائين ته جيئن اسان جهڙن مت جي موڙهن کي قاضيءَ جي ڪلام سمجهڻ ۾ آساني ٿئي. سو جيئن ئي هيري جو هيءُ ڪتاب "قاضي قادن جو ڪلام" سنڌ ۾ پهتو ته هت سنڌي هوليءَ جي عالمن ۽ علم دوستن ۾ نئون روح ڦوڪجي ويو.

سنڌ جي هر نامياري محقق قاضي قادن جي ڪلام کي پنهنجي پنهنجي نقطئ نظر سان پرکيو ۽ پروڙيو ۽ اهڙي طرح هن ڪتاب جي وسعت سان سنڌي ادب ۾ هڪ شاندار بحث جنم ورتو.

اسان جي جن نامیارن محققن قاضي قادن جي ڪلام تي الڳ الڳ پنهنجا ليک لکي پڌرا ڪيا تن مان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ۽ ٻيا ڪيترائي پيش پيش رهيا.

سو مون پڻ ڪافي عرصي کان اها ڪوشش ڪئي ته هيري ڪر جو ڪتاب "قاضي قادن جو ڪلام" ۽ "سنڌ ۾ ٿيل ان جي تنقيدي اپياس" کي سهيڙي ڪتابي صورت ۾ ڇپرائي پڌرو ڪجي ته اهو مواد سنڌي ادب لاءِ ڏاڍو لاڀائتو ثابت ٿيندو. جڏهن اهڙو ذڪر مون روشني پبليڪيشن وارن سان ڪيو ته انهن اهڙو مواد ڇپرائڻ لاءِ هاڪار ڪئي ۽ پوءِ مون اهو سمورو مواد سهيڙي سندن حوالي ڪيو پر جيئن ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو رايو

هو تہ قاضي قادن متعلق سندس مواد کي الڳ طور تي ڪتابي صورت ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو ويڃي، سو سندن راءِ موجب سندن مواد کي الڳ طور تي ڪتابي صورت ۾ ڇپرايو ويندو. باقي مواد کي ضميمي طور "قاضي قادن جي ڪلام جو سنڌ ۾ اپياس" جي سري سان هن ڪتاب ۾ شامل رکيو اٿم.

اميد تہ اسان جي هيءَ پيشڪش علم دوستن ۽ عام پڙهندڙن کي پسند ايندي.

گل محمد

شڪر گذاري

مان شري راجا رام شاستريءَ جو تهدل شڪر گذار آهيان، جنهن مون کي قاضي قادن جي بيٽن واري دستخط جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي (چار صفحا) ڏني ۽ پڙهن ڏس ۾ سوڌ ڪرڻ لاءِ همٿايو.

هن سڄي ڪم ۾ دادا جئرامداس دولترام جو خاص چاهه رهيو آهي. هو وقت بہ وقت مون کي هن ڪارج جي اهميت ياد ڏياري، ان کي سر انجام ڪرڻ لاءِ اتساهه بخشيندو رهيو آهي.

دهلي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شعبي جي سربراهه ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جو مان خاص طرح شڪر گذار آهيان، جنهن شروع کان وٺي منهنجي رهبري ڪئي آهي. هن مون کي قدم قدم تي ساٿ ڏنو. هن صاحب پنهنجي خانگي لئبرريءَ جا دروازا مون لاءِ کولي ڇڏيا، ڪيترائي پراڻا ۽ نايابب ڪتاب مون کي اپياس ڪرڻ لاءِ ڏنا ۽ آنڌيءَ مانجهيءَ مون کي سڌ ۾ سڌ ڏيئي پنهنجي روشن صلاحن سان مون کي هن ڏکي راهه طئ ڪرڻ ۾ مدد ڪئي.

بزرگ شاعر شري نارائڻ شيام جو بہ شڪر گذار آهيان، جنهن ڏينهن جا ڏينهن مون سان گڏ ويهي، منهنجون طئ ڪيل پڙهٽيون ڏٺيون ۽ پنهنجي بزرگيءَ، شعور ۽ ڄاڻ سان انهن جي صحت ۾ اضافو آندو.

مان پنهنجي متر ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي، ڊاڪٽر پرسي گدواڻي، سرو شري هلديو آنند ساگر، هري همٿاڻي، چندن ٺڪر، پيٽ ڪملا هيرانند جو بہ شڪر گذار آهيان، جن جو ڪنهن نہ ڪنهن طرح هن ڪوشش ۾ سهڪار رهيو آهي. آخر ۾ شڪر گذار آهيان، دادي رامي آڏواڻي ۽ هري موتواڻيءَ جو، جن جي سهڪار منهنجي اتساهه کي وڌايو آهي.

- هيرو ٺڪر

مهاڳ

اڪثر ٻه ورهيه ڪن ٿيا ته هيري ٺڪر ۽ موتيلال جوتواڻيءَ مون کي ٻڌايو ته قاضي قاضن (قاذن) جا هڪ سوَ ڪان ٻه وڏيڪ بيت هريائا جي هڪ ڳوٺ جي مٺ مان لڌا ويا آهن. اهي پراڻي ديوناگريءَ ۾ لکيل آهن. ڪنهن سنڌيءَ، جنهن کي ياد هٿا، جو سنڌ ۾ ڳائبا هٿا، ان ڪان ٻڌي هن مٺ وارن ٻين "ستن" جي واڻيءَ سان گڏي، ٻڌائي رکيا آهن.

ڪجهه وقت بعد راجا رام شاستري، جنهن کي مٺ مان اهي بيت ملیا هٿا، سو مون کي گڏيو ۽ انهن کي سوڌي ڇپائڻ جون ڳالهيون ٿيون.

نيٺ قصو ائين ٻڌيو جو هيري ٺڪر اهو بار اتساهه امنگ سان، پاڻ راجا رام سان ڳالهيون ڪري، پاڻ تي هموار ڪيو ۽ شڪر آهي ته ان ڪتاب جو هيءُ پهريون ڇاپو نڪري رهيو آهي.

هيري ٺڪر کي هيءُ املهه ادبي هيرو هٿ آيو آهي، جنهن کي پڌرو ڪرڻ ڪري، سنڌين لاءِ هت پارت ۾ ۽ ان کان پڻ وڌ پاڪستان ۾، سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس خاطر، سندس ان ڪم لاءِ ڇڪو قدر ٿيندو ۽ سنڌي سدا سندس شڪر گذار رهندا.

سنڌي ٻولي ۽ شعر جي شائقن جي مناسب ڇڻ ڇڻ ۽ ڇڪ سڪ ڪري، هي اوائلي نندو ۽ پهريون ڇاپو تڙ تڪڙ ۾ تيار ڪري، هو پارتي سنڌي شاعرن ليکڪن اڳيان، هڪندو هڪندو، پيش ٿو ڪري، ڇو جو منجهائن گهٽن کي قاضي قاضن (قاذن) سان ايڏي واقفيت اڃا ڪانهي ۽ پنهنجي پاڪستاني ادبي علم دوستن، شاعرن، ليکڪن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي هيڪاند جي گهٽگهرن اڳيان نياز نمرتا ڀري ڀاونا سان، هڪ سوغات طور، سرحد جي پريئَن پار آس اميد سان ٿو پهچائي، ته اها سوغاتڀ قبول پوندي.

هيري ٺڪر ي جي هن ڪوج - ڪشالي مان هڪ ڪان وڏيڪ ڏل ملٹا آهن، جو سنڌ هند جا سنڌي عالم، نه رڳو سندس پورهئي جو نتيجو ماڻيندا، پر منجهائن جن کي ان قسم جي ڪوج جي سڪ ڇڪ آهي، سي سندس ڪتاب مان سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ وڪاس جي اتهاس تي ڇڳي روشني وجهي سگهندا.

سيني سنڌين کي شايد خبر نہ ہجي تہ اٽلي جي هڪ ماهر Dr. Tessitori پارت ۾ ڪي سال رهي پارت جي ڪن ہولين جو اونهو اپياس ڪيو هو، جن مان "اولهہ راجستاني" هڪ ہولي هئي. سندس شاهي ليک اٽڪل پنجاهہ ڪن ٽائيپ ٽيل صفحا، جو انگريزيءَ ۾ ڇپايو هئائين، سو مون کي سال ٽيا تہ ٽائيپ ڪرائي ڇڏيو. پڙهي عجب لڳم. اها 15-16 صديءَ جي اولهہ راجستاني ہولي ڇڻ سنڌي ہولي پي لڳي ۽ ان جو ويا ڪرڻ ۽ اڪرن جي جوڙ بيهڪ ۽ ماضِي ۽ مستقبل ۽ ہيا ور وڪڙ سپ سنڌي ہوليءَ سان پئي لڳا. ائين پئي سمجهيم تہ مان ڪنهن سنڌي ڪتاب جون ستون پيو پڙهان.

قاضي قاضن (قاذن) جي سنڌي بہ ان وقت جي آهي ۽ اُن وقت جون ہوليون سنڌي، اولهہ راجستاني، ڪڇي ۽ پراڻي سوراشٽر جي ۽ خود اُتر گجرات جي (گرجر ذات جي حڪومت کان اڳ) پراڻي مکاني ہولي، سپ ڇڻ تہ پينر ہوليون هيون.

هيري ٽکر جي هن املهہ پستڪ بعد پاڪستاني سنڌي عالمن کي ڪوڄ ڪري، قاضي قاضن (قاذن) جي حياتيءَ جو تفصيل سان عمدو ڪتاب تيار ڪرڻ گهرجي تہ سندس رهڻي ڪرڻي ڪهڙي هئي. شاهہ ڪريم جي رهڻي تہ عجيب روحاني درجي واري هئي، جنهن جو ڪجهہ بيان داؤد پوٽي جي مشهوري ڪتاب مان ملي ٿو. (1)

روحاني شخصيتون ڪنهن مذهب يا ڌرم جي ملڪيت نہ آهن. اهي سڄي عالم سان واسطو رکن ٿيون ۽ تنگ خيال مذهبي/ ڌرمي سرحدون ٽپي، پنهنجي جيون جو واس هر هنڌ ڦهلائين ٿيون.

پارت جا اڳيان جوڳي، جن ڪامہ، ڪروڌ، لوپ، موهہ، اهنڪار کي جيتيو هو ۽ سپ انسان سندن پائر آهن، ائين ئي هلت ڪندا هئا. جي ننگا هئا تہ پاپ ڪرم کان پري، حسد ساڙي کان پري هئا. چي، "جيڪي ڪن گناهہ، سي ڏيکين ٿا انهن کي ڪپڙن سان، اسين بي - پاپ، ڇاجي لاءِ ڪپڑا پايون، ڇا کي لڪائڻ لاءِ." سندن اهو ئي مقصد هو، تہ سيني ڌرمن مذهبن، روحاني طريقن جي تهہ ۾ ساڳيو ئي سچ آهي.

(1) شاهہ ڪريم جي رهڻي توڙي هن بزرگ متعلق وڌيڪ معلومات لاءِ پڙهو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالحميد سنڌيءَ جو مرتب ڪيل ڪتاب "شاهہ ڪريم جو ڪلام" (د.گ)

گورک ناٿ، جوڳين جي هڪ مڪيہ گروءَ، ستين صدي عيسويءَ ۾ ڪيترا ڀيرا چيو هو تہ "مون کي حضرت محمدؐ جي اندرين روحاني روشنيءَ لاءِ عظيم ساراهہ آهي."(1)

سنڌي ٻولي ۽ ساهت جي ڪوڄ- ڪلا جي سرتاج، نبي بخش خان بلوچ، "شاهہ لطف الله قادريءَ جو ڪلام" جي املهہ ڪتاب ۾ لکيو آهي:

"شاهہ لطف الله قادريءَ جي آڏو فقط سلوڪ ۽ طريقت جو هڪ مڪيہ مضمون هو، جنهن جي وضاحت ڪرڻ ٿي چاهيائين. انهيءَ سلسلي ۾، حق ۽ حقيقت جي تلاش ۾ طالبن ۽ سالڪن جي جدوجهد کي تمثيل طور، ساموندي ناڪڻن جو منزل مقصود ڏانهن هاڪاري هلڻ ۽ جوڳين آديسين جو سندن ياترائن خاطر ڪشالن ڪيڻ سان ڀيٽي، تفصيلي سمجهاڻي ڏنائين. انهن تمثيلن ذريعي شاهہ لطف الله قادري سنڌي اساسي شاعريءَ ۾ 'ساموندين ۽ ناڪڻ' ۽ 'جوڳين ۽ آديسين' وارا نوان تمثيلي مضمون رائج ڪيا جي ڪانئس اڳ ٻئي ڪنهن بہ شاعر نہ آندا هئا." (2)

ڀر قاضي (قاذن) جي هن بيتن مان صفا پڌرو آهي تہ شاهہ لطف الله قادريءَ کان اڳ، جوڳين سان سنڌي صوفين جون روحاني رهاڻيون ٿيندیون هيون، جيئن شاهہ قادريءَ جي سنڌي بيتن جي "قسم ڇهين" جي بيتن مان بلڪل ظاهر آهي. جوڳين جو سلسلو ٻارت ۾ تمام پراڻو آهي. ٻارت جا اڪثر اتهاسڪ ماهر ان راءِ جا آهن تہ "مها ٻارت" جي لڙائي، جا عيسوي سن کان ڪهڻ ۾ ڪهڻ هڪ هزار سال اڳ ٿي هئي، ۽ سنسڪرت جي پراچين هٿ - اکر ڏرمي پستڪن (مذهبي ڪتابن) مان ثابت ٿيل آهي، تہ جوڳين جو سلسلو ان سلسلي ان لڙائيءَ کان تمام پراڻو آهي. اهي جوڳي سڄي ٻارت ۾ صدين کان ٻيا ڳوڻان ڳوٽ رٽن ڪندا هئا ۽ ٻڌندڙن کي گيان ڏيندا هئا. خود سنڌ مان بہ عربن جي اچڻ کان اڳ مڪاني جوڳين هڻڻ جون ثابتيون مليون آهن.

انهن جوڳين جو عقيدو هو تہ ڏٺي هر هنڌ وسي ٿو، ٻاهريان مڪان ۽ شهر ڪيس رهڻ لاءِ ڪپن ٿي ڪين.

---

(1) The Neath Yogi Sampradaya' by A.K Banerjea 1964, P.5

(2) شاهہ لطف الله قادريءَ جو ڪلام: نبي بخش بلوچ: ص 22

"عين قصر در لک، ڪوڙين سهسين ڪڙڪيان،
جان ٿي ڪرين پرک، تان ٿي سجن سامهان." (قاضن)

"پهرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي سولهي،
من اندر مهه پاءِ، توئي اندر سپرين." (قاضن)

هت، ويدانيت ۽ صوفي طريقو گڏجي ٿو ۽ جوڳي ۽ درويش پائر ٿي وڃن ٿا.

ڊاڪٽر داؤد پوٽي پنهنجي "شاهه ڪريم جو ڪلام" ڪتاب ۾ هڪ واقعو ڏنو آهي. اهو واقعو هن اکرن ۾ آهي: فرمايائون (شاهه ڪريم فرمايو) ته: ڪنهن ڏينهن هڪڙو ملامتي (1) بزرگ قاضي قاذن (رحمته الله عليه) جو وقت جي سياڻن ۽ زماني جي عالمن مان هڪڙو هو ۽ درٻيلي ۾ رهندو هو، جنهن جو لاڳاپو بکر سان آهي. تنهنجي مسجد ۾ اگهاڙو ٿي، محراب جي طرف پير ڪري سمهي پيو. جڏهن قاضيءَ کي اها خبر ڏنائون، تڏهن درو هٽ ۾ ڪٽي آيو. پيرن ڏي وڃي جان پانيائين ته درو هٽانس ته چا ڏسي ته پيرن جي جاءِ تي بزرگ جو مٿو رکيو آهي ۽ مٿي جي جاءِ تي پير. ٻيهر پيرن ڏي ٿي ويو ته مٿو ٿي نظر آيس. آخر ڏاڍو حيران ۽ درماندو ٿيو. پوءِ ان بزرگ قاضيءَ جي طرف نگاهه ڪئي ۽ چيائينس ته، پير جيڏي وٽئي تيڏي ڪر، ۽ دل پنهنجي خاوند ڏانهن قائم رک. ان بعد درو هيٺ ڏريائين ۽ خدا جي طالبن مان ٿيو ۽ هي بيت پڙهائين:

"جوڳي جاڳايوس، ستو هئس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سندي پريان پيڇري." (2)

هاڻي باقي هڪ ڳنڍي، ته به وڌي ڳالهه ته ويچاريون. متهنجو من اِن ته ڦرڪائي ٿي ڏٺو ته قاضي قاضن يا قاذن يا قادن کي سندس ڪو نجو نالو هوئي ڪونه. ڪي وڌين وڌين 1500 ڪن صفحن جي ڊڪشنرين (3) ۾ قاضن، قاذن يا قادن لفظ ٿي، نڪا سندن کا معنيٰ ٿي ملي.

پڙهندڙن کي ٻڌايان ته سندس نسل جي ٻين سيني جا نجا نالا "تحفته الڪرام" ۾ ڏنل آهن، جنهن هرهڪ کي عربيءَ ۾ کا معنيٰ آهي. پر قاضي

(1) ملامت = پٽَ، ڏوراپو پرمانند ميوارام جي سنڌي انگريزي ڊڪشنري 1910ع.
(2) "شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" ڊاڪٽر علامه عمر بن داؤدپوتو، 1937ع، ص 112 - 113.
(3) مشهور لغت نويس مسٽر اِستين گاس جي لغت.

قاضن جو سندس ڪو نرالو نالو ڪونهي. قاضن، قاڏن يا قادن شخصي نالا ڪينهن. من چوي ٿو ته اِن وشيہ تي گهري ڪوجنا ٿيڻ گهرجي.

اندر ۾ هريہ پيو، ته ڪٿي، سالها ٿيا، ته پڙهيو هوم ته سندس درجو ٻين قاضين کان مٿي هو. جيئن شاهہ لطف الله قادري "شيخ المشائخ" جي لقب سان مشهور آهي، تيئن قاضي قاضن "قاضي القضات" معنيٰ قاضين مٿان قاضي، مڪہ قاضيءَ جي لقب جو حقدار هو. (Arabic English Dictionary by Elias P.549)

اميد اٿم ته هي ڪتاب پڙهندي، دل من ڪولي، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ جي خيال کان، پارت جا سنڌي علم دوست خاص ڪري اسان جا پاڪستان جا ڪوج - ڪلا جا اِڳواڻ ۽ نثر ۽ نظم جا اديب، پنهنجا رايا ۽ نڪتچيني هيري ٻڌر کي موڪلي، هڪ عام منزل ۾ چاهہ رکندڙ، هر شريڪ پاڻڌيئڙن وانگر پنهنجو حصو پليءَ پانت ڏيندا ۽ ڪيس هرڪا واهر ڪندا، جيئن هو هن ڪتاب جو ٻيون وڏو ۽ ايڊا ٻہ سندو ڇاپو شايع ڪرائي، سيني سنڌين صدقي هڪ اوڪي ۽ ازانگي منزل تي سوپ سان پهچي.

خبر اٿم ته ڪيئن راتين جون راتيون اوجاڳا ڪري، ڪتاب جي دستخط جي ڪوٽ ڪوٽ ڪري، جنهن‌عزيز ۽ مربيءَ جي مدد گهريس ٿي، سا وٺي، پٺسي، نہ پٺسي جو خيال وساري، هيرو هن پٽرائين پيڇري ۾ مٽل مٽل ڪٽيندو ويو، تان جو ڇڻ هڪ پوريل ادبي خزانو هند ۽ پاڪستان جي سنڌي پائرن کي رسائي سگهيو آهي.

مان جيڪڏهن سندس همٽ، محنت، پاڻ - وشواس لاءِ ڪيس واڌايون ٿو ڏيان، سي رڳو واڌايون نہ آهن، پر گذريل وقت کان ٻہ وڌيڪ سخت اوجهڙ ۽ جهنگل جهاڳڻ لاءِ تهان وڌيڪ اتساهت ڪرڻ جي مراد سان ٽي ائين ڪريان ٿو.

سندس ڪشالي، پورهئي، اورچائي ۽ مچڻ - پٽي جي انگن جو مون کان ٻہ وڌيڪ، سندس پارت ۽ پاڪستان جا پڙهندڙ پائر قدر ڪري، ڪيس سنڌي ٻوليءَ جي شيوا ڪرڻ لاءِ اتساهت ڪري، ههڙي ڪم ۾ هر نموني پاڻ کي ياڳي پائي ڪندا.

25 جولاءِ 1978ع

جٺرامداس دولترام

دعائون ۽ مبارکون!

پيارا هيرا،

دعائون ۽ مبارکون!

تنهن ڏينهن هري موتواڻيءَ سان گڏجي، تون مون سان ملڻ آئين ڏاڍي خوشي ٿي. سالن جي سيڃاڻپ مترتا بڻجي وئي آهي، ورهين جي واقفيت دوستي. جنهن سنڌي هولي ۽ سنسڪرتيءَ ۾ منهنجو ساهه آهي، تنهن ۾ تنهنجو به ڇاهه آهي. جنهن کي سنڌي هوليءَ لاءِ سڪ ۽ سنڌين لاءِ ڇڪ آهي، سو منهنجو پاءُ آهي.

قاضي قادن (قاذن، قاضن) سنڌ جي ڪمال درويش جي ويدانتي وچن ۽ صوفيانه سخن جو جڏهن تو مون سان ورنن (ذڪر) ڪيو، تڏهن منهنجو من پرسن (خوش) ٿي ويو. هن وقت تائين برابر اسان کي اپياسين مان اِهائي خبر ملي هئي ته قاضي صاحب جا فقط ست بيت موجود آهن. اُنهن ستن بيتن کي هنن 'ست موتي' ڪري ڪوٺيو آهي. انهن آبدار موتين جي ساهتڪ صرافن واهه جا ڪٿ ڪٿي آهي ۽ ائين به چيو آهي ته شاهه ڪريم ۽ شاهه لطيف جي شعر جو بنياد انهن ستن بيتن تي ٿي ٻڌل آهي.

تنهنجا پاڻ آهن جو توکي ستن موتين جي بدران سڄي ساري موتين جي ڏهلي هٿ اچي ويئي آهي. هاڻي فقط اهي ست موتي سنڌڙيءَ جي لاءِ سونهن جو باعث نه ٿيندا، پر هاڻي جڏهن موتين جي لڑهه سندس گلي ۾ پوندي ته ساڻيا صراف عش عش ڪري اٿندا. علامه داؤد پوٽي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، پروفيسر لال سنگ اجواڻي، دين محمد وفائي ۽ جينمل پرسرام جهڙا علم دوست زندهه هجن ها ته مون وانگر خوشيءَ ۾ جهومي اٿن ها. اڄ به جڏهن هند ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، پروفيسر جهمٽمل پاوناڻي، شري هروُ سدارنگاڻي، شري هري دلگير، شري ارجن شاد ۽ ٻين کوجيڪن ادبين کي ڄاڻ ٿيندي ته ستن موتين جو مالڪ سچ پچ هڪ سئو سترهن بيتن جو بابو آهي، تڏهن سندن منهن مان ازخود 'مبارڪ' 'مبارڪ' جو نعرو بلند ٿيندو ۽ جڏهن سنڌ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش

بلوچ، سراج، ڊاڪٽر ايار قادري، حسام الدين راشدي، پير علي محمد راشدي، ڊاڪٽر الانا، جي ايم سيد، غلام محمد گرامي، جتوئي، جويو ۽ ٻيا اديب ۽ ڪوجيڪ اهو سهاڻو سماچار سڻندا، تڏهن فخر سان گڏ حيرت ۾ ڪائيندا ته جو ڪم سنڌ ۾ سڀني سهوليتن هوندي، سولائيءَ سان ٿي سگهي ها، سو ڪتابن سان هند جي هڪ نوجوان ساهتڪار ڪري ڏيکاريو آهي. مان پنهنجي سر گد گد آهيان ۽ اندر ئي اندر ۾ دعائون پيو ڏيان ته جو ڪم شروع ڪيو اٿيئي، تنهن کي ساڳيءَ سچائيءَ ۽ وفائيءَ سان پورو ڪرين.

تو ۾ سال جفاڪشي ۽ محنت ڪرڻ بعد، پراڻي لکڻي سمجهي، پڙهڻيون ڪيون، ڏکين اکرن جون ٽڙ معنائون ڪڍيون ۽ هرهڪ بيت تي گيان جو وستار ڪيو ۽ اڙانگن صوفيانه نڪتن ۽ ويدانتي ويچارن جي سمجهاڻي ڏيئي، گويا ٿيسز (Thesis) تيار ڪئي آهي. تو شروعاتي ڪم ڪيو آهي. انهيءَ تي بحث ٿيندا، واد و واد ٿيندو ۽ سهمتيون اَسهمتيون ٿيندیون. اندیشا ۽ گمان اٿندا. سوال پڇيا ويندا ۽ سندن، ثابتين ۽ شاهدن جي طلب ڪئي ويندي. پر کوجنا ڪاريہ جو تڏهن ئي ملهہ ٿئي ٿو.

سنڌ ۾ گهٽو ئي کوجنا جو ڪم ٿيو آهي. پر هتي هند ۾ ۾ اسان جي اديبن وسان کين گهٽايو آهي. انهن سان گڏ تنهنجو ۾ نالو چٽو نظر ايندو.

گهٽو لکڻ چاهيندي ۾ هن ٿورن لفظن ۾ تنهنجي ڪم جي قدر شناسي ڪريان ٿو، واڌايون ڏيان ٿو ۽ دعائون موڪليان ٿو.

پيارن مان،

رام پنجواڻي

رام محل

8 جولاءِ 1978ع

پس منظر

اٽڪل ٻه سال ٿيا. آل انڊيا ريڊيو ۾ شام واري بليٽن ڪري رهيو هوس ته هڪ خبر آئي ته هرياڻا جي هڪ سنسٽا ڪي، اتان جي هڪ ننڍي ڳوٺ مان پندرهين صديءَ جي سنڌي شاعر قاضي قادن جا 116 بيت مليا آهن. قاضي قادن جا اُن وقت تائين فقط ست بيت موجود هئا. خبرون ايندڙيون رهنديون آهن، ترجمو ٿيندڙيون رهنديون آهن. پر هن خبر ڏانهن ڇڪ شخصي لڳاءُ جاڳي پيو. اعتبار ٿي نه اچيم ته صدين جي وڇيءَ بعد اهڙو ادبي خزانو کوليي سگهي ٿو. اڻين لڳم ڇڪ پنهنجن ابن ڏاڏن طرفان پوريل ڪنهن هيرن موتين جي صندوق ليڇڪ جي خبر ملي هجيم.

من ۾ اڻ تڻ جاڳي ته اِن بابت وڌيڪ خبر چار حاصل ڪريان ته بيٺن ۾ چا چيل آهي. انهن جي هوليءَ شاعراڻو روپ وغيره ڪيئن آهن. ڪم ڪان فارغ ٿي، ڊئريڪٽري ڪٽي، اُن سنسٽا جو نمبر ڳولڻ ويٺس. پر ڊئريڪٽريءَ ۾ ان سنسٽا جو نالو ڪونه مليم. آخر، دهليءَ ۾ هرياڻا سرڪار جي دفتر 'هرياڻا هائوس' جو نمبر ڪڍي، اُتان جي عملدار کان اُن سنسٽا بابت پڇا ڪيم. پر ان کي به ڪا خبر نه هئي. ڪانئس هرياڻا مان لڏل سنڌي بيٺن بابت پڇيم، پر هو صاحب ان ڳالهه کان بلڪل ئي اڻ واقف هو. لاچار چپ ڪري ويهي رهيس. پر من ۾ اڻ تڻ جاري رهي. آفيس ۾، پاڙي ۾ ڪٽي به ڪو هرياڻوي ماڻهو گڏجيم، ته ان بابت پڇاڻو ڪندو هوس؛ پر ڪجهه به حاصل نه ٿيو.

چوندا آهن، جن کي اُڄ پاڻيءجي، پاڻي ايجيو تن. مان انهن بيٺن بابت خبر چار هٿ ڪرڻ لاءِ ڪوشش ۾ لڳو ٿي پيو هوس، ته هن تن ڏينهن بعد آفيس ۾ هڪ شخص لنگهي آيو ۽ اچي منهنجي لاءِ پڇيائين. پنهنجي واقفيت ڏيندي چيائين ته منهنجو نالو راجا رام شاستري آهي، هرايڻا جي هڪ ڳوٺ مان هڪ دستخط مليو اٿم، جنهن ۾ ٻين سنت ڪوين سان گڏ، سنڌي ڪوي قاضي قادن جا بيت به آهن. انهن بيٺن جو پڙهٽيون ۽ معنائون حاصل ڪرڻ لا، هن تن ڏينهن کان توهان سان ملڻ جي ڪوشش ۾ آهيان. عجيب سنجوڳ هو. جنهن جي تلاش مون خود پئي ڪئي، سو منهنجي تلاش ۾ هو.

ان ملاقات دوران هن قاضي قادن جي بيٺن جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي

ڏيڪاري، جنهن ۾ لکيل هو، " ڪاجي ڪادن جي ڪي سنڌي ساکي...." هو صاحب ڏاڍو آتساهه ۾ پئي ڏٺو. سندس مرضيءَ ڪجهه ائين پئي لڳي ته اوڏي مهل ئي ڪي پڙهٽيون يا معنائون ڪيڊجن. پر اسان جي شام واري ڊيوٽيءَ وقت ڪم جي پيڙ ٿيندي آهي، ان ڪري مون شاستري صاحب کي ٻئي ڏينهن صبح جو پنهنجي گهر اچڻ جي نيند ڏني، جيئن دستخط جو اپياس ڪري، پڙهٽيون ۽ معنائون ڪيڊي سگهجن.

ٻئي ڏينهن مان ساٽس ويٺس. دستخط پراڻي ديوناگري لپيءَ ۾ لکيل. کي اکر هاٿوکي ديوناگريءَ کان نرالا، سڄو ئي بيت هڪ ئي ليک هيٺان لکيل. لفظ لفظ ۽ بيت بيت وچ ۾ ڪابه وٿي نه. ڏکيو ڪم هو. هڪ لفظ سجاڻ ته ٻيو سجاڻپ ۾ اچي ئي نه. 'ر' جو اکر 'ر' ٻه پيو لڳي ته 'س' ٻه پيو لڳي، 'ج' جو اکر 'ج' ٻه پيو لڳي ته 'ن' ٻه پيو لڳي، 'ا' وري 'ه' پيو لڳي. قدم قدم تي مشڪلات هئي.

پر هڪ ڳالهه ٿي، جو پهرئين ئي ڏينهن ڪم پڪڙ ۾ اچي ويو ۽ ڪجهه بيتن جون پڙهٽيون نڪري آيون. شاستري صاحب کي هنديءَ جي سنت ساهتيه جو سٺو اپياس آهي. هو سنڌي نه ڄاڻي، پر مون جيئن ته ايم. اي لاءِ هندي اسپيشل ڪئي هئي، سو ڪيس انهن پڙهٽين جي، هندي ۽ سنڌيءَ جي سنت ڪوين جي بيتن جا حوالا ڏيئي، معنيٰ ۽ وياکيا ٻه پئي ٻڌايم.

اهو سلسلو چالو رهيو. شاستري صاحب ساندهه مون وٽ ايندو رهيو. اسان کي اڻ ڏٺه ٻئڻڪون ڪيون. موڪل واري ڏينهن ته مان سڄي جو سڄو ڏينهن شاستري صاحب سان گڏ ويهندو هوس. اهڙي طرح گهٽڻ ئي بيتن جون پڙهٽيون ۽ معنائون نڪري آيون ۽ وچ وچ ۾ ڪي بيت رهجي ٻه ويا.

اِن دوران مون کي اهو آزمودو حاصل ٿيو ته دستخط تي وڌيڪ غور ڪرڻ سان ڪي نيون يا وڌيڪ موزون پڙهٽيون سُجهي ٿي آيم. شاستري صاحب بيڻڪ پوري ٿيڻ تي، بيتن جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي پاڻ سان واپس ڪٽي ويندو هو. پر ڪي ڪي بيت، جيڪي مون کي ياد رهندا هئا، تن تي بس ۾ سفر ڪندي، آفيس ۾، ڪُنڊن ۾، غور ڪندي، مون کي انهن جو ڪي نيون پڙهٽيون سُجهي ايندیون هيون. مون کي لڳو ته دستخط جي هڪ فوٽو اسٽيٽ ڪاپي جيڪڏهن مون وٽ هجي، ۽ پنهنجي سهوليت ۽ ضرورت وقت جيڪڏهن اُن جو اپياس ڪري سگهان ته بيتن جون تز پڙهٽيون ۽ موزون معنائون نڪري سگهن ٿيون. پنج صديون پراڻن بيتن جي، ہن تن ڪلاڪن

تائين محدود الن ڏهن ٻڌڪن ۾ ڪيل پڙهڻين تي سنتوش ڪري ويهڻ تي، من نہ ٿي ميجيو. خيال ڪيم تہ انهن بيتن جي سانده سوڌ ڪريان. مون شاستري صاحب کي عرض ڪيو تہ مان بيتن تي سانده سوڌ ڪرڻ ٿو چاهيان. مهرباني ڪري دستخط جي هڪ فوٽو اسٽيٽ ڪاپي مون کي ڏيو. هن صاحب جو بہ ان ۾ چاهہ هو تہ ڪنهن بہ طرح بيتن جون صحيح معنيٰ پريون پڙهڻيون نڪرن. سو هن مون کي دستخط جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي ڏني.

تنهن ڏينهن کان اڄ تائين قاضي قادن جي بيتن جي سوڌ جو ڪم، منهنجي روزمرهہ جي زندگيءَ جو آٽوٽ حصو بڻجي پيو آهي. بيت دماغ ۾ ڪٽي پيو گهمندو هوس. آٽندي، ويهندي، انهن جي اکر اکر، لفظ لفظ تي پيو غور ڪندو هوس ۽ انهن جون وڌيڪ ۽ وڌيڪ موزون پڙهڻيون ڪيڻ لاءِ جاکوڙ ڪندو رهيس. ڏيڍ پوٽن ۾ سالن جي پورهئي بعد بيتن جو هي روپ طئي ڪري ٻيهاريو اٿم، جو توهان اڳيان پيش آهي.

شاهہ لطيف ۽ ٻين آساسي شاعرن جو وري اپياس ڪري، قاضي قادن جي هوليءَ تي، اُن زماني جي هوليءَ جي حوالي ۾ بہ غور ڪيم.

قاضي قادن جي زندگيءَ بابت تمام ٿورو احوال موجود هو. سنڌ مان نڪتل پراڻن سنڌي ۽ اردو ڪتابن کي ڦولهي، هن جي زندگيءَ ۽ زماني بابت، پچنديءَ آهر، وڌ ۾ وڌ احوال هٿ ڪيم.

بيتن جون معنائون ۽ شرح لکيم. هنديءَ جي ۽ ٻين سنڌي سنت ڪوين جي ڪلام جي، قاضي قادن جي ڪلام سان پيٽ ڪندي، هر بيت تي، ويهن پنجويهن ستن ۾ ٽيڪا لکيم. قاضي قادن جي هولي، چندن، النڪارن، سندس شخصيت، پارت جي پڪٽي هلچل ۾ قاضي قادن ۽ هن جي شاعريءَ جي درجي ۽ تصوف وغيره تي الڳ الڳ باب لکي، قاضي قادن جي بيتن ۾ ڪم آيل جملي لفظن جي معنيٰ سميت ياداشت تيار ڪري، ٿي سو کان مٿي صفحن جو ڪتاب ڇپائڻ جو رٿيو هوم. دل تہ ڏاڍي هئي تہ سڄو ڪتاب يڪو ڇپجي، پرمالي ڏهاءَ سبب يڪي سر ڇپائڻ ممڪن ٿي نہ سگهيو. ان ڪري في الحال هي ننڍو ڇاپو نياز ۽ نمرتا سان پنهنجن پڙهندڙن اڳيان رکان ٿو.

ڪنبي ڪتبو آٿم، اميد تہ اڳهامندو.

هيرو ٺڪر

قاضي قادن: نالي بابت صفائي

قاضي قادن نالي کي عام طرح 'قاضي قاضن' ڪري پڙي لکيو ويو آهي. سنڌ مان ڇپيل 'تاريخ معصومي' ۽ 'تحفتہ الڪرام' جي سنڌي ڇاپن ۽ 'تاريخ تمدن سنڌ' وغيره ۾ به اهو نالو 'قاضي قاضن' ڪري لکيو ويو آهي. پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مَتَ موجب ان نالي جي صحيح صورتخطي 'قاضي قادن' ٿيڻ گهرجي. مان پڻ ڊاڪٽر بلوچ سان شامل راءِ آهيان.

ڊاڪٽر بلوچ 'سنڌي هوليءَ جي مختصر تاريخ' ۾ صفحي 126 تي فوٽ نوٽ ۾ لکي ٿو ته:

"تاريخ معصومي (فارسي) جي متن ۾ "قاضي قاذن" ڏنل آهي. (ص ص 200-204)، پر خود مير معصوم جو هٿ لکيل "تاريخ معصومي" جو نسخو موجود ڪونهي، جو هن نالي جي اصل صورتخطي معلوم ٿي سگهي. سنڌ جي هڪ بزرگ محمد رضا ٺٽوي، شاهه ڪريم جي سوانح ۽ ملفوظات جو ڪتاب "بيان العارفين" لکيو ۽ ان اصل نسخي جي بنياد تي ڊاڪٽر عمر بن محمد داؤد پوٽي "شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" مرتب ڪيو، جو 1937ع ۾ ڇپيو. ان ۾ چار دفعا (ص ص 26، 78، 94 ۽ 112) هي نالو "قاضي قاذن" لکيل آهي، هڪ دفعو (ص 28) "قاضن". ان مان ظاهر آهي ته سنڌ جي جن بزرگن آڏو قاضيءَ جا بيت هئا، تن سندس نالو "قاذن" ڪري لکيو آهي، جو صحيح آهي. قاذن فقط قادن جي ٻي صورت آهي. عربيءَ ۾ ٻاهرين لفظن ۾ آيل دال کي ڪيرائي 'ذال' ڪري لکيو ويندو آهي."

هرياڻا واري دستخط ۾ به 'قاذن' ئي لکيل آهي.

ڊاڪٽر بلوچ جي دليل ۽ هرياڻا واري دستخط ۾ مليل ان نالي جي روپ "قادن" سان ان ڳالهه جي پڻي تصديق ٿئي ٿي ته نالي جي صحيح صورتخطي "قاضي قادن" ٿيڻ گهرجي.

هـ . ڻ.

شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ کان اڳ جي زماني جي سنڌي ساھت جو اتھاس ايڏا تائين آڻ ڇنو آھي. شاھ کان يڪدم اڳ واري وقت جي ٻن شاعرن - ميين شاھ عنات (جنم 1623-1613ع وچ ۾ ۽ وفات 1719-1701ع جي وچ ۾) (1) ۽ شاھ لطيف جي تڙ ڏاڏي شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري (1538ع کان 1623ع) جو ڪجھ ڪلام اسان کي ملي ٿو. ويجھڙائيءَ ۾ گذريل ڪجھ ڏھاڪن ۾ انھن ٻن شاعرن جي تصنيفن ۽ زندگيءَ تي جيئن پوءِ تيئن ڪجھ وڌيڪ روشني پئي آھي. مرحوم علامہ عمر بن محمد داؤد پوٽي ۽ ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ سنڌ ۾ ۽ ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻيءَ هند ۾ شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ڪلام ۽ زندگيءَ تي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ميين شاھ عنات جي ڪلام ۽ زندگيءَ تي روشني وجھي سنڌي ساھت سان وڏا وَڙَ ڪيا آھن. پر اِن ڏس ۾ ايڏا ٻہ ڳھٽو ڪجھ ڪرٽو پيو آھي، ڇو تہ ھيلتائين شاھ ڪريم جا فقط 93 بيت ۽ شاھ عنات جا 469 بيت ۽ 42 وايون (2) ئي ملي سگھيون آھن. انھن شاعرن جي شعرن ۾ جيڪا پختگي ۽ رواني آھي، تنھن کي خيال ۾ رکندي اِھو ويسھہ ۾ ئي نٿو اچي تہ ھُنَ بس ايترو ڪلام چيو ھوندو.

پر انھن شاعرن کان اڳ جي ساھت بابت فقط کي جھڪا ۽ اڻ پورا حوالا ملن ٿا. سنڌي ٻوليءَ جي پھرين رچنا "دودو چنيسر" ڪويتا ليکي ويئي آھي (3) جنھن جو رچنا- ڪال 1312ع چيو وڃي ٿو.

پر اھا رچنا ٻہ ڪنڊِتِ ۽ اڻ پوري آھي. چوڏھين صديءَ جي آخر واري وقت جي ٻن صوفين، شيخ حماد بن رشيد الدين جمالي ۽ درويش نوع ھوٿياڻيءَ جي نالن سان جوڙيل ٻن بيتن جو ذڪر ٻہ ملي ٿو (4) جيڪي

(1) ھسٽري آف سنڌي لٽريچر: ڇپايل ساھتيہ آڪادمي، ڇاپو ٻيو، 1977، ص 60.
(2) ميين شاھ عنات جو ڪلام: نبي بخش بلوچ ص 18.
(3) ھندي وشو ڪوش، ڇپايل ناگري پرچارڻي سڀا، جلد 12، ص 70.
(4) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنھنجي ڪتاب "سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ" 1962ع ۾ ص 104 ۽ ص 106 تي انھن بيتن جو ذڪر ڪيو آھي. انھن مان ھڪ بيت ھن طرح آھي:

جوٽو، مت اوٽو، ڇام تماچي آءٕ،
سڀاجھي ٻاجھہ پيئي، تو سين نٿو، راءٕ! (شيخ حماد جمالي)

"حديقته الاولياءَ" جي قلمي نسخي ۾ درج آهن. پر اُهي بيت جيئن ته واقعاتي آهن، ان ڪري اُهي چاهي سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس جي خيال کان وڏي اهميت رکن ٿا، پر انهن مان ان وقت جي ساهتڪ معيار پرکڻ ۾ گهٽي مدد نٿي ملي. ان ڪانسواءِ شيخ اسحاق آهنگر ۽ پندرهين صديءَ جي آخر واري وقت جي مشهور ماموئي فقيرن (هفته تن) جي اڳڪٿيءَ وارن بيتن ۽ سورهين صديءَ جي شاعرن مخدوم احمد پٽي، مخدوم نوح هالا ڪُنبي، درويش راڄو، شيخ پرئي ۽ قاضي قادن جو ذڪر ملي ٿو. انهن سيني ۾ قاضي قادن ئي هڪ اهڙو شاعر آهي، جنهن جا مستند لکيت بيت مُهيا ٿي سگهيا هئا. قاضي قادن جا ٻه هيلتائين فقط ست بيت موجود هئا، باقي ٻين شاعرن جو ڪلام اهڙو ۽ ايترو نه آهي، جنهن مان اُن وقت جي ادبي معيار جي ڄاڻ پوي يا ان وقت جي ساهت بابت ڪو رايو جوڙي سگهجي.

ٻئي طرف شاهه عبداللطيف (1689ع کان 1752ع) کي سنڌي شاعرن جو سرتاج ڪري تسليم ڪيو ويو ٿو. ڏيهي ۽ پرڏيهي سخن فهم اڄ تائين شاهه جي ساراهه ڪندي ڏاڍن ئي نٿا. ڪي شاهه جي شاعريءَ جي عظيم خوبين تي مفتون آهن، ته ڪي وري ان ۾ سمايل اونهي روحاني خيال جا شيدائي آهن. ڪن ڪي ان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اڻ مئي ڪاڻ ملي آهي ته ڪن ڪي وري معنيٰ جي موتين موهيو آهي. بهرحال، سيني هڪ ئي آواز ۾ شاهه جي عظمت کي ڳاتو آهي. شاهه کي وفات ڪئي اڄ سوا ٻه سئو سالن کان ٻه وڌيڪ عرصو ٿيو، پر سندس عزت ۽ احترام جيئن ٻوءِ تيئن وڌندڙ آهن.

سرڳواسي لال سنگ آجواڻيءَ جي لفظن ۾ "شاهه صاحب ڪويتا جي ڦلواڙيءَ جو بهترين گل آهي."(1)

شري ڪلياڻ آڏواڻيءَ هڪ هنڌ لکيو آهي ته "شاهه جو رسالو هڪ اهڙو عميق آهي، جنهن مان ادبي غواصن وقت بوقت نيون سپون سوجهي پٽي ڪڍيون آهن. تحقيق، شاهه جو رسالو هڪ اهڙو مهراڻ آهي، جنهن مان نون موتين ملڻ جو هر وقت يقين آهي." (2)

ڊاڪٽر ايڇ . ٽي . سارلي، جنهن شاهه صاحب جي لازوال شاعريءَ ۾

(1) هسٽري آف سنڌي لٽريچر: لال سنگ آجواڻي، 1970ع، ص 65.
(2) ڪلياڻ آڏواڻي: "شاهه" 1951ع جي مهاڳ ۾.

خاص طرح چاهه ورتو آهي. ۽ جنهن انگريزيءَ ۾ "شاهه عبداللطيف آف ٻٽ" * (1) ڪتاب لکي عالمن جي بين الاقوامي برادريءَ کي شاه سائينءَ جي شعر جي چاشني چکائي آهي، تنهن پنهنجي ٻئي هڪ ڪتاب "Musa Pervagans" ۾ ستن چوندِ ٻولين جي، جنهن ۾ ڪلاسيڪي يوناني، ڪلاسيڪي لاطيني، عربي، فرينچ ۽ اردو به شامل آهن، تن جي گذريل ايڊائي سئو سالن دوران ٿيل مکيه تيرهن شاعرن جي چوندِ ڪلام ۾ سپ ڪان مٿين جاءِ اسان جي سنڌي ٻوليءَ جي شاعر شاهه عبداللطيف کي ڏني آهي ۽ جنهن سنڌين کي شاهه جهڙو عالمي درجي جوشاعر ڏنو، سا (ٻولي) شاهه کان اڳ پنهنجي اوسر جي پهرين ڇهه سئو سالن تائين، پنهنجين پينرن کان پٺتي يا معياري ساهت کان پالهي رهي هوندي، سا ڳالهه اعتبار ۾ ئي نٿي اچي، خاص طور ان ڪري جو ان دؤر ۾، سنڌيءَ سان گڏ اپري نڪتل ٻين جديد پارتي ٻولين ۾ ساهت رچنا ملي ٿي. هتي ان حقيقت به ڏيان لهڻو ته چوڏهين صديءَ جي شروع ٿيندي اُتر هندستان جي ساهت ۾ 'پِڱتي هلچل' نالي سان مشهور هڪ زوردار لهر هلي هئي، جنهن دوران ان علائقي جي ساهت - آڪاس تي وديا پتي، جئديو، ڪبير، ميران، سورداس ۽ تلسيداس جهڙا سج، چند، تارا ۽ نڪٽ نمودار ٿيا. سنڌيءَ ۾ انهيءَ هلچل جي مهارٿين جي ٽڪر جو شاعر هيلتائين ارڙهين صديءَ جو سنت شاعر شاهه عبداللطيف ئي ليکيو ويو هو، شاهه ڪريم ۽ شاهه عنات جي ڪلام جي مدنظر اُنهن کي به ان هلچل جي ڪوين ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو، پر اُهي به سترهين صديءَ جا شاعر آهن. اهو ئي سبب آهي جو ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻيءَ پنهنجي ڪتاب "شاهه عبداللطيف هز لائيف اينڊ ورڪ" ۾ چيو آهي ته:

"Shah Abdul Latif was a late participator in the Bhakti Movement." (2)

ڪن ودوانن اهو به رايو ڏاهيو آهي ته 'سورهين صديءَ جي پهرئين چوٿائيءَ کان اڳ، سنڌ شايد پارت سان لاڳاپو ويجهائي ويئي هئي. (3)

پر سنڌ، جيڪا هر سماجي، ساهتڪ ۽ راڄنيتي مهم ۾ پنهنجي مکيه يونءِ سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي هلي هئي، سا ساهتڪ کيتر ۾ ۽ تنهن ۾

---

* (1) سارلي جي هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو "ٻٽ جو شاهه" نالي سان ٿي چڪو آهي، مترجم عطا محمد پنيرو؛ چيرائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي. (د.گ)

(2) شاهه عبداللطيف هز لائيف اينڊ ورڪ: ڊاڪٽر جوتواڻي ص 143.

(3) لال سنگ آجواڻي "هسٽري آف سنڌي لٽريچر" ساهتيه اڪاڊمي ص 17.

ٻہ زوردار پڳتي هلچل منجهہ، پنهنجن آسپاس وارين ايراضين کان ڪيئن پنتي رهي هوندي.

تہ پوءِ سوال آهي تہ ڪٿي آهي پڳتي هلچل جي ابتدائي دؤر جو سنڌي شعر، جو ان هلچل جي باني شاعرن ڪبير، نامديو، گرو نانڪ ۽ نرسي مهتا وغيره جي شعر جو همعصر هجي. ڪٿي آهي ان دؤر جو اهڙو ڪو باڪمال شاعر جنهن جو شعر سنڌي ساهت جي، ان جي پينر هولين جي ساهت سان هم قدم هجڻ تي شاهد هجي ۽ ڪٿي آهي اُها عظيم روايت، جيڪا شاهہ جهڙي شاعر جي بلند پايہ ڪلام جو بنياد بڻي!

انهن سوالن جو جواب ڳولهڻ لاءِ ئي سنڌ ۽ هند ۾ تمام محقق سنڌيءَ جي قديم ساهت جي تلاش و تحقيق جي ڪاريہ ۾ سرگردان رهيا آهن ۽ ماضيءَ جي عميق ۾ ٿهيون هٽي، وقت ٻہ وقت اسان کي نوان نوان اَمَل ماٽڪ ڏيندا رهيا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي "ميين شاهہ عنات جو ڪلام" نالي ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو تہ:

"هن وقت تائين سنڌ جي سدا حيات ۽ سرتاج شاعر، بلڪ دنيا جي عظيم ترين شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شعر جو تواريخي پس منظر مبهم هو. ائين پئي لڳو تہ جڏ سنڌي شاعري اوچتو پنهنجي بلوغت کي پهتي. ميين شاهہ عنات جو ڪلام سنڌي شاعريءَ جي مسلسل ارتقائي اوج ۽ عروج تي شاهد آهي ۽ شاهہ جي شعر جو چٽو آئينو آهي."

پر ميين شاهہ عنات، شاهہ لطيف کي بلڪل ويجهو شاعر آهي ۽ هڪ معنيٰ ۾ اهو شاهہ جو همعصر ٻہ آهي، ان کري سنڌي شاعريءَ جي ارتقائي اوج ۽ عروج جي پيڙهہ جي تلاش شاهہ عنات تائين پهچي ختم نٿي ٿئي. تڏهن اسان جي نظر اُن کان اڳ وان شاعرن شاهہ ڪريم، سَيد علي ثاني، قاضي قادن وغيره طرف چڪجي وڃي ٿي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 'ميين شاهہ عنات جو ڪلام' ۾ لکي ٿو تہ "قاضي قادن" ۽ شاهہ ڪريم پنهنجي دؤر جا وڏا شاعر شمار ڪري سگهجن ٿا، مگر قاضي قادن جا فقط 7 بيت محفوظ رهيا آهن ۽ ميين شاهہ ڪريم جي ملفوظات (بيان العارفين) سربستي موجود آهي، پر اُن ۾ سندس جملي 93 بيت آهن."(1)

ظاهر آهي تہ ڊاڪٽر بلوچ کي هن شاعرن جي شعر جي گهٽ تعداد

(1) ميين شاهہ عنات جو ڪلام: نبي بخش خان بلوچ، ص 78.

سبب هن کي 'هڪ وڏو شاعر' ڪري سڏڻ ۾ هچڪ ٿي آهي. مرزا قليچ بيگ جو پنهنجي 'رساله ڪريميءَ' ۾ لکيو هو ته "شاهه ڪريم جو شعر اهڙو يا ايترو نه آهي، جنهن ڪري سنڌ جو شاعر چئي سگهجيس."(1) تنهن تي ٽيڪا ٽپڻي ڪندي ڊاڪٽر دائود پوٽي "شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" نالي ڪتاب ۾ لکيو آهي ته "فارسي تذڪرن ۾ رودڪيءَ کان اڳي جيڪي شاعر ٿي گذريا آهن، تن جو ڪلام هن ٽن ٽُڪن يا بيتن کان مٿي نه آهي. پوءِ ائين چئبو ڇا ته اهي شاعر نه هئا يا انهن کي شاعرن جي قطار ۾ نه ليکجي؟ منهنجي نظر ۾ شاهه ڪريم پنهنجي وقت جو وڏو شاعر هو." (2)

ڊاڪٽر دائود پوٽي موجب "شاعر جي معنيٰ آهي اُهو شخص جنهن کي "شعور" يا احساس هجي ۽ نه اُهو شخص جو ڪاغذ ۽ قلم کڻي، ڪافين جي لائي تيار ڪري، وزن ٺاهي، شعر گهڙيندو ويجي... شاعر اُهو آهي جنهن جي دل ۾ جذبو هجي ۽ جو انهيءَ جذبي کي سهڻو لفظي لباس پهرائي سگهي." (3)

انهيءَ نقطئه نظر سان ڏسجي ته شاهه عبداللطيف واري زماني جي سنڌي شعر جي ارتقائي اوج ۽ عروج جو بنياد شاهه عنات کان ڇڪجي شاهه ڪريم کان به اڳتي وڌي، قاضي قادن تائين وڃي ٿو پهچي، جنهن جا هيلتائين جيتوٽيڪو فقط ست بيت موجود هئا، پر انهن کي شعوري ۽ معنوي لحاظ کان اهڙي ته حيثيت حاصل آهي، جو انهن کي علامه دائود پوٽي "سنڌي ساهت جا ست چمڪندڙ تارا" ڪري سڏيو هو. اهي ست بيت سچ پچ ست آملهه جواهر آهن. تڏهن ته محترم رحيم داد خان مولائي شيدائيءَ چيو آهي ته "افسوس! جو زماني جي خرد برد اعليٰ هستيءَ جي ڪلام جا جواهر اسان جي نظرن کان ڇپائي ڇڏيا. فقط ڪتيءَ جي تارن وانگر ست موتيءَ جا داڻا موجود آهن، جي مائيءَ سنڌڙيءَ جي سهڻيءَ ڳچيءَ جي سونهن آهن." (4)

تعداد ۾ اهي بيت ٻلي ڪري فقط ست هئا، پر انهن ۾ انهي پيڙهه جا سڀ آثار نمودار هئا، جنهن کي سڄي ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ جي عمارت جو آڌار سڏي سگهجي.

---

(1) رساله ڪريمي: مرزا قليچ بيگ، ص 28.

(2) شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام: ڊاڪٽر علامه عمر بن دائود پوٽو، ص، 27.

(3) ايضاً، ص، 28.

(4) تاريخ تمدن سنڌ: رحيم داد خان مولائي شيدائي، ص 432.

انهن بيتن ۾ ٽيل تصوف جي پلٽ پلٽان، انهن ۾ سمايل ويدانت جو گيان، انهن جي شاعراڻي رٽا، انهن ۾ آيل سنڌي لوڪ ڪٿائن جا حوالا، اهي مڙيئي اهڙيون خصوصيتون آهن، جيڪي اڀتي هلي، ٽن چئن سون سالن تائين سنڌي شاعريءَ تي ڇانيل رهيون. معنوي لحاظ کان بيتن جو مُلهه ڪٽڻ ممڪن ئي نه آهي. تڏهن ته سرڳواسي لالسنگ آجواڻيءَ قاضي قادن جي شعر تي تبصرو ڪندي لکيو آهي ته "افسوس! جو سنڌيءَ جي پهرئين مستند شاعر دنيا کي جيڪو شعر جو خزانو ڏنو، اُن مان فقط ست جواهر محفوظ رهيا آهن. (1) (اصل انگريزيءَ ۾، ترجمو منهنجو ڪيل)

انهيءَ سلسلي ۾، حسن اتفاق سان، تازو ئي هرياڻا صوبي جي هڪ ننڍي ڳوٺ جي مَٺ مان مليل هڪ پراڻي دستخط مان قاضي قادن جي سنڌي بيتن جو هڪ وڏو ذخيرو دستياب ٿيو آهي. اهي بيت ڪلاسيڪي سنڌي شعر جي خزاني ۾ اهميت ۾ريو اضافو ته ڪن ئي ٿا، پر انهن سان شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شعر جو تواريخي پس منظر به ڪُلي ايترو ته صاف ٿي ٻيٽو آهي، جيترو اڳ ڪڏهن به نه هو. انهن بيتن سان اُن عظيم روايت جي ابتدائي دؤر تي گهٽي روشني پوي ٿي، جا اڀتي هلي، شاهه جي شعر جو روپ ورتي، عروج کي رسي.

اُهي بيت پندرهين ۽ سورهين صديءَ جي سنڌي ٻوليءَ جي معيار ۽ صلاحيتن، ٻوليءَ جي اوسر جي سلسلي (Process) ۾ اُن جي تواريخي پس منظر کي ته اجاگر ڪن ئي ٿا، پر انهن سان هڪ تمام اهميت ۾ري حقيقت پڻ اُبري نڪتي آهي ته هندستان جي اترئين آڌ جي ساهت ۾ چوڏهين صديءَ ڌاري جيڪا ڀڳتي هلچل هلي هئي، تنهن سان سنڌ به هم - قدم رهي هئي. ڀڳتي ۽ گيان جي ڪاويه جي اها ڌارا، جنهن ان ايراضيءَ جي عوام جي دلين کي آنند سان ۾ري ڇڏيو ۽ جنهن ۾ مهاراشٽر جي گيانيشور ۽ نامديو، بهار جي وديا پتي، اُتر پرديش جي ڪبير (1398ع کان 1494ع)، سورداس (1487ع کان 1563ع)، تلسيداس (موت 1624ع)، پنجاب جي شيخ فريد (1450ع کان 1575ع)، گرو نانڪ (1469ع کان 1538)، راجستان جي دادوُ (1544ع کان 1601ع)، ميران (1504ع کان 1546ع)، گجرات جي نرسي مهتا (1413ع کان 1479) ۽ اڪو ڀڳت وغيره سنت ڪوين بهرو ورتو، تنهن ۾ شاهه عبداللطيف

(1) لال سنگ آجواڻي هسٽري آف سنڌي لٽريچر: 1977ع، ص، 57.

پلي دير سان بهرو ورتو هجي، پر شاهه ڪان پ سئو سال اڳ ۾ سنڌي سنت ڪوي قاضي قادن اُن ۾ اڳ ئي پنهنجو اهميت پريو يوگدان ڏيئي چڪو هو. شاهه لاءِ مشهور آهي ته هُن جيڪو ڪُنو چاڙهيو، اُن جو ڍڪڻ سچل لاڻو هو، پر شاهه جنهن ڪُني جو ڍڪڻ لاڻو، سو ڪُنو قاضي قادن ئي چاڙهيو هو. قاضي قادن جي انهن نايابَ بيتن ملڻ سان سنڌي شاعريءَ جو اتهاس پ سئو سال اڳتي چڪجي ويو آهي.

قاضي قادن هندي، پنجابي، راجستاني ۽ گجراتيءَ جو ڪيترن مشهور سنت ڪوين جو همعصر رهيو آهي. اها ڳالهه ڏيان ۾ آڻي، ته جنهن زماني ۾ اُتر پارت ۾ ڪبير داس، سورداس، پنجاب ۾ شيخ فريد ۽ گرو نانڪ ۽ راجستان ۾ ميران ٻائي ڀڳتي، پريم ۽ گيان جا گل وسائي رهيا هئا، اُن ساڳئي زماني ۾، سنڌ ۾ قاضي قادن اٽڪل ٽيهن سالن جو هو. ميران جو جنم قاضي قادن جي جنم کان اٽڪل چاليهه سال پوءِ ٿيو. گرو نانڪ ۽ سورداس قاضي قادن جا ڏري گهٽ هم عمر هئا. قاضي قادن جي وفات وقت دادوَ ديال آيا ستن سالن جو هو ۽ تلسيداس قاضي قادن کان پوءِ جو ڪوي آهي.

انهن حقيقتن جي مدِ نظر قاضي قادن جا تازو مليل اِهي نايابَ بيت يقيناً سنڌي ادب جي تواريخ جو هڪ اهميت پريو پهرياتي باب ٻُجندا.

دستخط ۽ آن جي ملڻ جي هنڌ
بابت حقيقتون

سنڌي ساهت جي اتهاس جو هيءُ غيب جي درياه ۾ غرق ٿيل باب تڏهن روشنيءَ ۾ آيو، جڏهن 6-9-1976ع تي آل انڊيا ريڊيو ۽ پارتي ٽيليويزن هڪ خبر نشر ڪئي ۽ ان جي ٻئي ڏينهن تي 'ٽائيمز آف انڊيا'، 'نيشنل هيرلڊ' ۽ ٻين ڪيترين قومي روزانين اخبارن خبر شايع ڪئي ته "هرياڻا لوڪ منچ نالي هڪ سنستا ڪي مشهور سنڌي شاعر قاضي قادن جا، جيڪو 1551ع ۾ گذاري ويو هو، تنهنجا 116 نايابب بيت هٿ آيا آهن."

قاضي قادن جا اهي 116 نايابب بيت (منهنجي چند چاڻ بعد، 112 بيت قاضي قادن جا بيهن تا) هرياڻوي ۽ هنديءَ جي ليکڪ شري راجا رام شاستريءَ کي، هرياڻا صوبي ۾ روهتڪ شهر ويجهو راٹيلا نالي هڪ ننڍي ڳوٺ جي هڪ مٹ مان هٿ ڪيل "سنتون کي واڻيءَ" نالي هڪ ڪتاب ۾ نظر چڙهيا هئا.

شري شاستري هڪ سادگي پسند، سهاجهو ۽ آزاد خيال شخص آهي. هن جو جنم هرياڻا جي ٽوهاڻا نگر ۾ ٿيو هو. 1940ع ۾ هن لاهور يونيورسٽيءَ مان وشارد ۽ 1941ع ۾ شاستريءَ جي ڊگري ورتي. راٹيلا جو ڳوٺ، جتان قاضي قادن جا نايابب بيت مليا آهن، سو هرياڻا صوبي جي، پواني ضلعي ۾ دادري چرڪي نگر کان اٽڪل نون ڪوهن جي مفاصلي تي آهي. روهتڪ شهر کان اٿو چاليهن ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي آهي. روهتڪ ۽ دادري، ٻئي ريلويز نقشي تي آهن. دهليءَ کان انهن ٻنهي شهرن ڏانهن بس-سيوا ۽ چگي تڪڙي آهي. راٹيلا جي ڳوٺ ڏانهن وڃڻ لاءِ مکيه طرح ۽ رستا آهن. هڪ ته پهرين دادري چرکيءَ پهچي، اتان راٹيلا لاءِ بس ڪٹجي. دادريءَ کان راٹيلا ڏانهن ڏينهن ۾ ۽ ڪن بسون ويندیون آهن. ٻيو رستو روهتڪ پهچي، اتان پوانيءَ واري بس ڪٹجي ۽ واٽ تي سانجهر واس نالي اسٹان تي لهي پئجي، جتان راٹيلا لاءِ ڏينهن ۾ هڪ ۽ بسون ويندیون آهن. سانجهر واس کان راٹيلا تائين ٽانگا ۽ ويندا آهن. مان جڏهن راٹيلا ويس ته دهليءَ مان صبح جو چهين بجي ڪن هرياڻا روڊ ويز جي جهجر -

لوهارو -دادريءَ واري بس ۾ سوار ٿي، ڏهين بجي ڪن دادريءَ پهتس، جتان سادي ڏهين بجي واري، راٽيلا ڏانهن ويندڙ بس ملي. شام جو موڙ وقت جيئن تہ ڪنهن بہ بس جو وقت نہ هو، تنهن ڪري اتان تانگو ڪري، سانجهر واس پهتس، جتان روهتڪ جي بس ڪنيرءِ روهتڪ مان وري واپس دهليءَ آيس.

راٽيلا جو ڳوٺ هڪ ننڍي، پر پُراڻي ۽ مشهور بستي آهي، جنهن جي آبادي هڪ هزار کان وڌيڪ ڪانہ هوندي. اهو مَٽُ، جتان هٽ آيل گرنٽ مان قاضي قادن جا بيت مليا آهن، سو هڪ ٻہ منزلي عمارت ۾ آهي ۽ ان کي سنت هريداس دادو پنٿيءَ جو مٺ (مڙهي) سڏيو ويندو آهي. مٺ (مڙهي) ڳوٺ اندر رهائشي مڪانن جي وچ ۾ آهي. اُن کي ٻاهران پراڻي ڊنگ جو، ڪاٺ جو وڏو شاهي دروازو آهي، جنهن کي لوهي ڪڙا لڳل آهن. دروازي مان اندر گهر تہ هڪ ڪمري وانگر آهي. اُن ڪمري ۾ سامهون واري ٻت ۾ هڪ شيخدار دروازي مان مکيہ مندر ڏانهن لنگهہ آهي. ڪمري مان نڪري ٻاهر ٿجي تہ اڳيان هڪ چورس اڳڻ ٿو نظر اچي، جنهن جي سامهون واري طرف ديوارن ۾ لڳل ڪهڻن جي دروازن تي " دادوَ رام ستيہ رام"، دادوَ جا سلوڪ ۽ ديوارن تي ٽنگيل تختين تي دادوَ ۽ ٻين سنت ڪوين جا لکيل بيت نظر تي چڙهن ٿا. هيٺ فرش تي هڪ گديلو وڇايل آهي، جنهن جي ڇوَ ميرانجهري پٽي نظر اچي. گديلي جي هڪ ڇيڙي وٽ هڪ چونڪيءَ تي ڪپڙي ۾ ويڙهيل کي پستڪ (ڪتاب) رکيا آهن ۽ انهن پستڪن (ڪتابن) جي مٿان ٽي، ٻت ۾ دادوَ ديال، سنت هريداس ۽ ڪن ٻين جا فوٽا ٽنگيل آهن. مٺ (مڙهي) ۾ جيتوٽيڪ بجلي آهي ۽ ڇت ۾ پنکو بہ لڳل هي، پر جيئن تہ هتي بجلي جلد جلد هلي ويندي آهي، ان ڪري گديلي جي هڪ ڪنڊ وٽ وڇڻ جو هڪ لڏو رکيو آهي. پوڄاريءَ جي رهڻ واري جڳهہ جي ٻر ۾ ٽي هڪ طرف هڪ اُپيءَ چونڪيءَ تي ننڍيون وڏيون دوائن جو شيشون، پُڙا ۽ پُڙيون رکيون آهن. مندر جو پوڄاري مندر جي سنڀال ڪرڻ سان گڏوگڏ، ڳوٺ وارن جي حڪيم طور بہ ڪم ڪندو آهي. ان سواءِ مندر کي مليل زمين تي کيتي باڙي ڪرائڻ جي سنڀال سڙيءَ جو ڪم بہ مٿس آهي.

راٽيلا واري مٺ (مڙهي) جي - استاپنا، دادوَ پنٿ جي سنت هريداس

1723ع ۾ ڪئي هئي، سنت هريداس، وٺشٹو ڏرم جي مهايوگيشور سوامي نتانند جو همعصر هو، جنهن لاءِ پرسڌ آهي تہ هن سنبت 1856 يعني 1799ع ۾ راٹيلا جي پر واري هڪ ايراضيءَ ۾ سماڌي ڏارڻ ڪئي هئي.

مَٹ جي موجوده ڪان اڳئين مهنت سرڳواسي رامداس جي چوٹ موجب مٹ جو سنستاپڪ (پايو وجهندڙ) سنت هريداس سنبت 1780 يعني 1723ع ۾، ٹيهن ورهين جي ڄمار ۾ راٹيلا پهتو هو، جتي ان مٹ جو پايو وڌو هٹائين. ان حساب سان اهو مٹ اٹڪل اڍائي -پوٹا ٹي سئو سال پراٹو ٹيو. سنت هريداس لاءِ مشهور آهي تہ هن گهٹا ئي ڪرشماءِ سندس مٹ جي ڪافي مڃتا آهي. جنهن ڪري ان خطي ۾ اڄ بہ سندس ءِ سندس مٹ جي ڪافي مڃتا آهي. سندس واپرايل وستو، پهراڻ، چاکڙيون وغيره اڄ بہ مٹ جي پر ۾ هڪ مڪان ۾ محفوظ رکيل آهن.

سنت هريداس جا ڪُل ٻاويهہ شش ٹيا، جن مان ٻہ مست ملنگ هٹا، جيڪي گهمندا ڦرندا رهيا ءِ ڪٹي بہ ٹکاٹو نہ ڪيائون، باقي ويهن ششن مان هڪ راٹيلا وارو مٹ سنپاليو ءِ ٻين اٹويهن ڇٹن ٻين هنڌن تي وڃي پنهنجا پنهنجا مٹ کوليا.

سنت هريداس جا ٻاويهہ شش هن ريت آهن: *

1 - سنت ڪيولداس، جنهن راٹيلا واري مٹ جي گادي سنپالي.
2 - سنت ڪنيرم، جنهن يوٗ واٹيءَ ۾ مٹ کوليو.
3 - سنت هرناٹ داس، جنهن پوانيءَ ۾ مٹ کوليو.
4 - سنت ڪلياڻ داس، جنهن ماٹڪ واس ۾ مٹ کوليو.
5 - سنت پڳوت داس، جنهن گاگرواس ۾ مٹ کوليو.
6 - سنت آٹلرام، جنهن سامير ۾ مٹ کوليو.
7 - سنت منوهرداس، جنهن کهوڙا ۾ مٹ کوليو.
8 - سنت سهجرام، جنهن جهجر ۾ مٹ کوليو.
9 - سنت هيتمداس، جنهن تالاب ۾ مٹ کوليو.
10 - سنت ڪاشيرام، جنهن ڏامر ۾ مٹ کوليو.
11 - سنت ڏرمداس، جو مست ملنگ هو ءِ ڪٹي ٹکاٹو نہ ڪيائين.
12 - سنت ديارام، هي صاحب بہ مست ملنگ هو ءِ ڪٹي ٹکاٹو نہ ڪيائين.
13 - سنت مالوڪ داس، جنهن اديرام - سر ۾ مٹ کوليو.

* ذريعو: شري جوانند پارت پڪشو طرفان ڇپايل ڪتاب: سنت هريداس جي ڪي واٹي.

14 - سنت پرشورام، جنهن موڪرا ۾ مٺ ڪوليو.
15 - سنت مان داس، جنهن هرنا ۾ مٺ ڪوليو.
16 - سنت نيترام، جنهن پيپلودا ۾ مٺ ڪوليو.
17 - سنت نندرام، جنهن چتو مورا ۾ مٺ ڪوليو.
18 - سنت آتمارام، جنهن پيٽيءَ ۾ مٺ ڪوليو.
19 - سنت نندرام، جنهن ڪلانور ۾ مٺ ڪوليو.
20 - سنت چيترام، جنهن بوند ۾ مٺ ڪوليو.
21 - سنت سارنگ داس، جنهن ڪانور ۾ مٺ ڪوليو.
22 - سنت چرڻداس، جنهن ڏوبل ڏن ۾ مٺ ڪوليو.

سنت هريداس جي پرلوڪ پڌراجڻ (فوت ٿيڻ) بعد، راڻيلا وارو مٺ، جتان قاضي قادن جا بيت مليا آهن، ان جي گادي، سنت ڪيولداس سنڀالي. سنت ڪيولداس بعد سنت بشنداس، أن بعد سنت موتيرام، أن بعد سنت هرجيرام، أن بعد سنت بُدرام، أن بعد سنت گمان داس، بعد ۾ سنت موڻارام، ۽ ان بعد سنت رامجي داس ان مٺ جي گادي سنڀالينديا آيا. (1) هن وقت ان مٺ جو مهنت آهي سنت راميشور جي.

'سنتون ڪي واڻي' نالي اهو گرنٿ، جنهن ۾ قاضي قادن جا نايابَ بيت شامل آهن، سو شري راجا رام شاستريءَ ڪي، مٺ جي آڳئين مهنت شري رامداس جيءَ وٽان مليو هو. 'سنتون ڪي واڻي' (ساکيءَ) نالي اهو گرنٿ سنت هريداس تيار ڪرايو هو. اهو گرنٿ، جيڪو سڄوئي هٿ سان لکيل آهي، تنهن ۾ 13x6½ انچ جا اٽڪل 750 صفحا آهن. دراصل هر پنو 13x13 انچ جو چورس پنو آهي، جنهن کي اڌ ۾ موڙي بائينڈ ڪيو ويو آهي، جنهن ڪري ان جي صورت 13x6½ انچ جي وڃي بيٺي آهي. ڪتاب ۾ ڪم آندل پنو ڪو ٿلهو نہ آهي، سيني پڻ کي ملائي، ڪتاب جي ٿولهہ ڏيڍ پوٿا ۽ انچ مس ٿيندي. پني جو رنگ هن وقت هلڪو ناسي لڳي رهيو آهي. اهو ناسي رنگ، پني جي ڪنارن وٽ نسبتاً گهرو آهي، پر پني جو وچون حصو، جو لکيل آهي، تنهن مان ليئا پائينڊز ڪجهہ آڇاڻ اهو ٻڌائي رهي آهي تہ ڪنهن وقت پني جو رنگ اڇو رهيو هوندو.

ڪتاب جنهن وقت مون کي ڏيکاريو ويو، اُهو هڪ نيري بنياد واري،

(1) ذريعو: شري جوانند پارت پڪشو جو چپرايل ڪتاب: سنت هريداس جي ڪي واڻي.

اڇي پيلي ۽ سائي رنگ سان ڇڻيل گلن واري هڪ ڪپڙي ۾ هو. چورس ڪپڙي کي، اوتري ٽي ماپ واري اڇي رنگ جو آستر لڳل هو ۽ ڪپڙي جي هڪ ڪنڊ کي هڪ ڊوري لڳل هئي. ڪپڙي جون ٽي ڪنڊون مٿان ورائي، پڇاڙيءَ ۾ چوٽين ڊوريدار ڪنڊ انهن مٿان ورائي، ڪتاب کي ڪپڙي ۾ ٻڌو ويو هو. * (1) شري شاستريءَ مون کي ٻڌايو ته ڪيس اهو ڪپڙو ٻه اُن ڪتاب سان گڏ ئي مٺ مان مليو. ڪتاب مٿان چڙهيل جُلد ٻه پراڻو، پر شاندار پئي لڳو. اهو ٽلهي پائي جو هو ۽ اُن مٿان اڇو لٺي جو ڪپڙو چڙهيل هو.

ڪتاب جا پنا، جيڪي سڀ هڪ قسم جا آهن، ۽ جن جي سائيز 13x6½ انچ آهي، تن ۾ هر صفحي تي اُڀي نموني، ٻنهي طرفين اٽڪل اَڌ اَڌ انچ جي حاشي ڇڏي، صفحي کي اوُجل ڳاڙهي مس سان ٽي اُڀيون ليڪون هڪ طرف، ٽي ليڪون ٻئي طرف ڏيئي ليڪيو ويو آهي. ان جي وچ ۾ ميسر اٽڪل سادا 5 انچ جي وٿيءَ واري جاءِ تي ساڪي (بيت) لکيل آهي. ڪويءَ جو نالو، ڇند جو قسم، سلوڪن جا نمبر، بيهڪ جون نشانيون وغيره اوجل ڳاڙهيءَ مس ۾ ۽ 'ساکي' يا بيت ڳهاتي ڪاري مس ۾ لکيل آهن. حاشيءَ جي اندر سمايل مواد ۾ چوٽيون درستيون، اُتي جو اُتي سائيڙي - پيلي مس سان، ۽ وڏيون درستيون يا ڇُٽل لاڪنائون، نمبر وغيره حاشيءَ کان ٻاهر سائيڙي پيلي مس سان ڪيل آهن.

دستخط ايترو ته ڇٽو ۽ پڪي - سهڻي هٿ ۾ لکيل آهي، جو پاڻ ته ڪنهن آڇا هينئر هينئر ڪنهن اوچي پريس تان ڇپي لاٽو هجي. پر ساڳئي وقت پني جو پئي پراڻو ٽيل رنگ ۽ حالت ان جي قدامت جي ياد ڏيارين ٿا. هر صفحي تي 36 سٽون ۽ هر صفحي تي اٽڪل 25 بيت آهن. آمهون سامهون صفحن تي سٽون اهڙيون ته سنوٽ ۾ بيٺيون آهن، جو ان ڳالهه تي وشواس ئي نٿو اچي ته ڪتاب کو هٿ جو لکيل آهي. اڪرن جي سندرتا اک کي ايترو ته موهيو ڇڏي، جو دل چوي ته انهن کي ويٺو ڏسجي.

سڄو گرنٿ پراڻي ديوناگري لپي (رسم الخط) ۾ لکيل آهي، جنهن جا ڪيترا اکر هاڻوڪيءَ ديوناگريءَ لپيءَ کان نرالا آهن. مثال طور دستخط ۾

* (1) اسان وٽ سنڌ ۾ قرآن شريف کي پڙهه اهري طرح ڪپڙو ويڑهي نهايت متبرڪ طور رکيو ويندو آهي. (د.ن)

پ، ٽ، چ وغيره اکرن لاءِ هاٿوڪي ديوناگري کان بنهه نرالا اکر ڪم آيل آهن. بيتن جي لفظ لفظ وچ ۾ ڪابه وٿي نه آهي. سڄو بيت هڪ ئي لڪير (شرو ريکا) هيٺ هلي ٿو، جنهنڪري گرنٿ ۾ سمايل واٿي جو صحيح روپ طئه ڪرڻ ڏکيو بٽجي ٿو پوي. سنڌي بيتن جي حالت ۾ اهو ڪم تهائين ڏکيو ٿو لڳي، ڇو ته پراٿي ديوناگري لپيءَ ۾ ڪن مخصوص سنڌي آوازن (Imposives) جهڙوڪ گ، ج، ڊ، ب ۽ عربي فارسيءَ جي سنگهرشي آوازن خ، غ، ظ ۽ ض جي برابر اکرن نه هجڻ سبب، گرنٿ جي لکندڙ، انهن آوازن سان مشابهت رکندڙ آوازن جو عيوضي پٽو ڪندڙ، الڳ الڳ قسم جي اکرن کي ڪم آندو آهي، جنهن ڪري سنڌي بيتن جو صحيح روپ طئه ڪرڻ ۾ن هولين جي پيٽ ۾ وڌيڪ ڏکيو بٽجي پيو آهي. ان جو هڪ ڪارڻ شايد اهو به هجي، ته جيئن ظاهر آهي، بيت ڪنهن غير سنڌيءَ، ڪنهن سنڌيءَ کان ٻڌي لکيا آهن، ان ڪري اهي صحيح هِجي سان قلمبند ٿي نه سگهيا آهن.

سائين ستن سون صفحن واري ان گرنٿ ۾ قاضي قادن ڪانسواءِ انهٽ ٻيا سنت ڪوي به شامل آهن. يعني ته ان ۾ ڪل اٺهتر ڪوين جي واٿي آهي.

ڪتاب جي شروعات دادوَ ديال جي واٿيءَ سان ٿئي ٿي. ان بعد ڪبير جي ۽ ان ڪانپوءِ نامديو پڳت جي واٿي آهي. قاضي قادن جا بيت ڪتاب جي پوئين اڌ ۾ آهن. قاضي قادن جي بيتن ڪان يڪدم اڳ پنجابي شاعر شاهه حسين جا بيت آهن ۽ قاضي قادن ڪانپوءِ گرونانڪ ديو جي واٿي (جپ جي صاحب) ڏنل آهي، جنهن ۾ 38 پوڙيون آهن.

قاضي قادن جي بيتن شروع ٿيڻ کان اڳ ڳاڙهي مس سان لکيل آهي ته "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکهي (سنڌي) اور پي ساڌان ڪي ساکهي ايکئي." بيتن جي پوري ٿيڻ تي، هڪ سئو اٺويهين نمبر بيت بعد لکيل آهي. "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکهي سمپورڻ سماپته." (اصل ديوناگري)

گرنٿ ۾ شامل آٺهتر ڪوين جا نالا هن ريت آهن:

1. دادوَ ديال (1544ع کان 1603ع)، 2. ڪبير (1398ع کان 1494ع)،
3. نامديو (جنم 1270ع)، 4. رئداس (ڪبير جو همعصر)، 5. هرداس (مرتيو 1643ع)،
6. غريبداس (1717ع کان 1778ع)، 7. راما نند، 8. سکا نند، 9. آسانند،
10. ڪرشڻانند، 11. ڏنو پڳت (جنم 1415ع)، 12. سين پڳت (جنم 1448ع،
13. پيپاجي (1425ع)*، 14. سوجها جي. 15. پرساجي، 16. سڏنو،
17. پڳت ڪمال (ڪبير جو پٽ)، 18. راڻا، 19. ڇيتر پڳت، 20. بهيل،
21. قاضي محمود، 22. شخ بهاؤالدين، 23. ترلوچن پڳت، 24. پون، 25. گرو انگ ديو،
26. مڪند پارتي، 27. نايا جي، 28. وديادا س، 29. رنگي، 30. ساوليا، 31. ديشرام،
32. بيسا، 33. مت سندر، 34. سومديو، 35. نرسي (1413ع کان 1479ع)،
36. ڪيتا،37. ڪرمچند، 38. ماڏ جگن ناٿ، 39. پرمانند،
40. سورداس (1487ع کان 1563ع)،41. ڪانها، 42. بڪنا، 43. جن گوپال،
44. ٽيلا، 45. جگجيونداس (1682ع)،46. شيخ فريد (1450ع کان 1563ع)،
47. ايسن، 48. شاهه حسين (1539ع کان 1593ع)،
49. قاضي قادن (1463ع کان 1551ع)، 50. قاضي محمود+،
51. بابا نانڪ (1469ع کان 1538ع)،
52. گورک ناٿ، 53. پرتري، 54. گوپيچند، 55. هٺونت، 56. ڪٿيري پاد،
57. هرتالي،58. چر پٽ، 59. بال جنائي، 60. سڪريو، 61. ويول،
62. دت، 63. رنگ. 64. وياس،65. سوما، 66. هريداس، 67. ساڏو،
68. سندر داس (جنم 1596ع)، 69. گياني.

---

* پيپاجيءَ جو جنم فڪ هر موجب 1425ع ۽ ڪنهنگر موجب 1417ع ۽ 1442ع جي وچ ۾ ٿيو هو.

+ گرنٿ قاضي محمود جو نالو ۽ پيرا ورجايل آهي. نمبر 21 ۽ هت 50 تي تنهن متعلق نه ته واڻي ۾ ذڪر آيل ٿو ڏسجي نه وري هيري ڪر ٿي ڪجهه ڪچيو آهي ته هت ۽ پيرا ساڳي قاضي محمود جو ذڪر آيل آهي يا قاضي محمود ۽ ٿي گذريا آهن.

گرنٿ ۽ بيتن جي سَنَدَ

قاضي قادن جا تازو مليل بيت، جيڪي سنڌي ادب جي تواريخ جي قديمي دؤر جو عام طرح، هڪ آملهه ۽ آٿوٽ حصو آهن، سي اٽڪل پنج صديون غيب جي چادر ۾ ڍڪيل رهڻ بعد روشنيءَ ۾ آيا آهن. انهيءَ سموري عرصي دوران، اسان وٽ ان شاعر جا فقط ست بيت موجود هئا. ائين نه آهي ته ادبي غواٿن کو اهي امُل ماٽڪ سوجهي لهڻ ۾ کا کسر ڇڏي هئي. سنڌ ۽ هند جي برڪ کوجنيڪن جي اکٽ اٽڪنڻا ۽ آٽڪ کوشش جي باوجود، قاضي قادن جي مهيا ستن بيتن ۾ کو اضافو ٿي کونه سگهيو هو. ان کري اڄ جڏهن اٽڪل پنج سئو سالن جُي طويل عرصي بعد، ان شاعر جا اٽڪل هڪ سئو ٻارهن بيت اوچتو دستياب ٿيا آهن ته اها ڳالهه سولائيءَ سان سمجهه ۾ ئي نٿي اچي ته اها کا ساڃيا آهي، اهو پاويڪ به آهي. ان کري اسان کي ڏسڻ گهرجي ته ڇا اهي بيت تحقيق پهرين ته قاضي قادن جا ۽ ٻيو ته سنڌي بيت آهن يا ٻي کا چيز آهن. مان سمجهان ٿو ته بهتر آهي ته پوئين ڳالهه جو نبيرو پهرين ئي کري ڇڏجي. اها هيءَ ته بيت سنڌي آهن يا نه.

'سنتون کي واٽي' گرنٿ ۾ هنن بيتن شروع ٿيڻ کان اڳ صاف لفظن ۾ لکيل آهي: "کاجي کادن جي کي (سنڌي) ساکي...." ان هيٺ ايندڙ بيتن جي ٻوليءَ جو روپ، وياکرڻ واري جوڙجڪ ۽ شبداولي سنڌي آهن. بيتن جي ٻولي مون خود پڙهي ڏٺي، جا يڪدم مون کي سنڌي ٻولي لڳي. ان سواءِ شري جئرامداس دولترام، شري نارايڻ 'شيام'، پروفيسر رام پنجواڻي، ڊاکٽر مرليڌر جيٽلي ۽ ڊاکٽر موتي لعل جوتواڻيءَ جهڙن سنڌي عالمن هي بيت ڏسي، اهو تسليم کيو آهي ته انهن جي ٻولي سنڌي آهي. هيٺ کي مثال ڏجن ٿا، جن مان ظاهر آهي ته بيتن جي ٻولي، گرامري بناوٽ ۽ شبداولي سنڌي آهن:

زيران زبران آيتان، آکر آنت نه پار،
هيکڙيو ايمان ۾، لهن سيني سار.

يا

روئي مَ کر پڌرو، هَٽ منجهين ئي جال،
جان جان پريان نه مِڙي، تن کاڻيءَ جينو بال.

هي فقط ٻہ مثال آهن. ان طرح، مليل سپني بيتن جي زبان ان جهڙي آهي، جنهن ڪري، ان ۾ ترَ جيترو ٻہ گمان نہ آهي تہ اهي بيت سنڌي آهن.

هاڻي رهيو سوال تہ بيت قاضي قادن جا آهن يا ٻئي ڪنهن شاعر جا؟ ان لاءِ منهنجا دليل هن ريت آهن:

1- مان اڳ ۾ ٻہ ڇئي آيو آهيان تہ 'سنتون ڪي واڻي' ڪرنٽ ۾ ڪل 69 سنت ڪوين جي واڻي شامل آهي. هر سنت ڪويءَ جي واڻي شروع ٿيڻ کان اڳ ڪويءَ جو نالو، ٻولي ۽ ڇند جو نالو، يعني سمورو سڳ ڳاڙهيءَ مس ۾ ڇاڻايل آهي. هاڻي، جنهن کي مان قاضي قادن جي واڻي سڏيان ٿو، تنهن کي ڇڏي، باقي 68 سنت ڪوي، جن ۾ ڪبير، گرونانڪ، سورداس، دادوَ وغيره جهڙا پرسڌ ڪوي ٻہ اڇي وڃن ٿا، تن جي نالن هيٺ جيڪي بيت ڏنا ويا آهن، سي انهن ڪوين جي جدا طرح مُهيا مجموعن ۾ ٻہ موجود آهن، جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ "سنتون ڪي واڻي" ڪرنٽ ۾ ڇاڻايل سڳ مستند ۽ پروسي جوڳا آهن. هاڻي، جيڪڏهن ٻين ڪوين جي حالت ۾ اهي سڳ صحيح آهن، تہ انهن جي آڌار تي، سنڌي بيت، جن اڃيان ڏنل آهي - "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي (سنڌي) اور پي ساڌان ڪي ساکي ايکني"، تن لاءِ ٻہ وٹوق سان چئي سگهجي ٿو تہ اهي قاضي قادن جا ئي بيت آهن ۽ سنڌي بيت آهن.

قاضي قادن جا هيلتائين اسان وٽ جيڪي ست بيت (ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي ڪتاب ۾ اٿ) موجود هٿا، جيڪي اصل ۾ 'بيان العارفين' جي ملفوظات واري سيڪشن مان مليا آهن ۽ جن لاءِ اهو طئہ شده آهي تہ قاضي قادن جا آهن، تن مان ٻہ بيت (هڪ سجو ۽ ٻئي جي پهرين مصرع) تازو هٿ آيل بيتن ۾ ٻہ ملن ٿا. اُهي بيت، تازو مليل بيتن ۾ الڳ الڳ ۽ ٻن مختلف هنڌن تي آهن. ان ڪري اُهي ٻہ ان ڳالهہ جو پرماڻ (پروسو) ڏين ٿا تہ باقي بيت ٻہ، انهن ٻن بيتن جي تسليم شده رچيندڙ قاضي قادن جا ئي آهن. اُهي ٻہ بيت آهن:

1. ڪَنزٌ ڏُوري ڪافيا، ڪ ڪوهُ نَہ پَڙهئومِ،
سو پارُ ئي ٻڌو ڪو، جِئان پِري لَڏومِ. (1)

(1) 'شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' (1937) ڊاڪٽر علامہ عمر بن دائود پوٽو، ص 26 تان ورتل.

(2) ايضاً: ص 113.

2. جوڳي جاڳايوس، سُتو هُئُس نِندَ ۾
(تهان پوءِ ٽِيوس، سندي پريان پيڇري). (1)

هن مان پهريون سڄو بيت فقط ٿوري تبديل سان (پڙهڻ جي بدران پڙهيام، ڪ ڪوهه جي بدران ڪ ڪين، سو پار بدران سو ڏيهو، جڏهن بدران جڏ ٿي) ۽ هڪ بيت جي پهرين مصرع تازو مليل بيتن ۾ آهن. انهن ۾ اُهي 'ٽيڪ' کي ڇڏي 'هڪين' ۽ 'ڇٽيهين' نمبر سان ڏنل آهن. (اِن لاءِ بيتن جي پڇاڙيءَ ۾ ڏنل نمبر ڏسڻ گهرجي.)

3. تازو مليل بيتن ۽ ان کان اڳ موجود ستن بيتن جي عبارتي هولي (Diction/Vocabulary) (لفظن جي عبارت ۽ هولي) هڪجهڙي آهي. اڳين بيتن ۾ ڪم آيل پرين، سپريان، لت، جوڳي جاڳايوس، ٽيام، لڏوم (لڏام) ۽ ٻيا ڪيترائي لفظ تازو مليل بيتن ۾ عام جام ڪم آيل آهن، جنهن ڪري اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هڪ ئي شاعر - قاضي قادن - جا آهن.

4. اڳين بيتن ۾ جيڪو خيال سمايل آهي. ته پرماتما دنيوي علمن سان نٿو ملي، پر اُهو پنهنجي اندر ۾ ئي آهي. يا، انهن بيتن تي ڄانيل تصوف ۽ اُن جي وحدت الوجود وارو خيال تازو مليل بيتن تي به ڄانيل نظر اچي ٿو. اڳين بيتن ۽ تازو مليل بيتن ۾ خيال جي اها هڪجهڙائي ڏيڪاري ٿي ته اڳيان بيت ۽ تازو مليل بيت هڪ ئي شاعر - قاضي قادن - جا ئي آهن.

5. ان سواءِ اڳين بيتن ۾ ڪم آيل چندَ - دوها، سورٺا، تونويري دوهو ۽ بڙو دوهو - تازو مليل بيتن ۾ به ڪم آيا آهن. بيتن جي عبارت ۽ گرامري بناوت به هڪ جهڙي آهي.

انهن مڙني حقيقتن جي مدنظر اهو دعويٰ سان چئي سگهجي ٿو ته 'سنتون کي واٽي' گرنٿ ۾ قاضي قادن جي نالي هيٺ ڏنل ذري گهٽ سڀ بيت قاضي قادن جا ئي آهن.

هاڻي باقي 'ذري گهٽ' لفظ جي ڳالهه رهجي ويئي، جنهن جي سمجهاڻي ڏيڻ ضروري آهي.

"سنتون کي واٽي" گرنٿ ۾ " ڪاجي ڪادن جي کي ساکي (سنڌي) اور پي ساڌان کي ساکي ايڪئي" ۽ بيتن جي ختم ٿيڻ تي لکيل " ڪاجي ڪادن جي کي ساکي سمپورن سماپته" جي وچ ۾ ايندڙ بيتن ۾ آخرين بيت

(1) 'شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' (1937) ڊاڪٽر علامه عمر بن دائود پوٽو، ص 113.

۽ ان کان اڳ وارا ٻہ بيت يعني ڪُل ٽي بيت ٻين بيتن کان علحدا آهن. انهن ٽن بيتن جي ٻولي هندي آهي ۽ انهن مان هر هڪ بيت 'قاضي محمود' نالي تخلص سان شروع ٿئي ٿو. اُهي ٽي بيت هن طرح آهن:

1. ڪاجي محموند دنيا ديک ڪر، من مڻن آپ نہ ٻولِ
آپتين غربت سي نيون رهيي، جيون پانو تَلِ ڪي ڏول. (116)

2. ڪاجي محموند ڪاجل ڪرون تو ڪنڪرا سرما ڪييا نہ جاي
ان نڻنون مڻن ايڪ تون، دوجا ڪهان سماءِ. (117)

3. ڪاجي محموند سُمرءِ سائيياں، جسان ٽڻن ٻاجي ٻيڙ
سَڪيا دڪ نہ جاننهي، جس ببدن تس ٻيڙ. (118)

سوال آهي تہ بيت قاضي قادن جا آهن يا ٻئي ڪنهن ڪويءَ جا، منهنجو خيال آهي تہ اهي بيت قاضي محمود نالي ٻئي ڪنهن ڪويءَ جا آهن، جنهن جا ڪجهہ ٻيا بيت ٻہ 'سنتون ڪي واڻي' ۾ ٻئي هڪ هنڌ اچن ٿا، جيڪي ٻہ هندي ٻوليءَ ۾ آهن. ان لاءِ منهنجا دليل هيءَ آهن. هڪ تہ انهن بيتن جي ٻولي صاف سڌي هندي لڳي پئي آهي، ٻيون تہ هر بيت ڪويءَ جي تخلص سان شروع ٿئي ٿو، جا ڳالهہ قاضي قادن جي بيتن ۾ نہ آهي. قاضي قادن پنهنجي بيتن ۾ پنهنجو نالو تمام جزوي طرح ڪم آندو آهي. مون کي فقط هڪ بيت سُجهي، جنهن ۾ ٻہ هن پنهنجي نالي جو فقط هڪ حصو ڪتب آندو آهي. اهو بيت آهي:

قاضي ڪِتہ ۾ ايترو، مَت ڪيرو ٽي ٻير،
پلاٽيندو پوٽلي، مٽئہ ڪيندو ڪير. (61)

ان ڪري منهنجو خيال آهي تہ مٿي ذڪر ڪيل ٽي بيت قاضي قادن جا نہ، پر قاضي محمود نالي ڪنهن ڪويءَ جا آهن ۽ پوٽيءَ جي تيار ڪندڙ يا لکندڙ تي ٻہ اها تهمت ڏري نٿي سگهجي، ڇو تہ هُن ويچاري تہ شروع ۾ ئي لکيو آهي تہ "ڪاجي کادن جي ڪي ساکي (سنڌي) اور يي ساڌان کي ساکي ايکٹي" يعني تہ ٻين سنتن جا ٻہ بيت ڏٺا، ظاهر آهي، تہ اهي ٽي بيت 'ٻين سنتن' واري ڪاتي جا آهن.

ان سواءِ ٻاويهون نمبر بيت پڻ قاضي قادن جو نہ آهي. اهو بيت هيئن آهي:

دادوَ اکيون پَسڻ کي پرين، پريالتيان منجهہ،
جتني ٻيئو مان پرين، نهاريندو هنجهہ. (22)

هيءُ بيت سنڌي هوليءَ ۾ ٿ آهي، پر جيئن بيت جي شروعات ۾ ڏنل تخلص مان ظاهر آهي، اهو بيت راجستان جي مشهور سنت ڪوي دادوَ ديال جو آهي، جنهن سنڌيءَ ۾ پڻ ڪافي تعداد ۾ بيت ۽ وايون چيون آهن. متي ڇاڻايل بيت شري پرشورام چترويدي طرفان ايڊٽ ڪيل "دادوَ ديال گرنٿاولي" ۾ ستين پاڳي ۾ صفحي 13 تي ارڙهين نمبر هيٺ پڻ، دادوَ جي نالي سان ڏنل آهي. هتي اهو ڇاڻائڻ سنڌي عوام جي دلچسپيءَ وٽان ٿيندو ٿ دادوَ ديال (راجستاني) هنديءَ ڪانپوءِ پنهنجو گهٽي ۾ گهٽوڪلام سنڌي هوليءَ ۾ ٿي چيو آهي. (1) دادوَ جا آٽڪل چاليهارو سنڌي بيت ۽ ڪجهه سنڌي وايون مون وٽ مهيا آهن. انهن مان چئن بيتن جي پهرين اڌ مصرع ۾ 'دادوَ اکيون پسڻ ڪي پرين...' جو ڏهراءُ ۽ متي ڇاڻايل بيت ۽ انهن بيتن جي خيال ۾ ٻه سمانتا آهي. ان ڪري ان خيال جي تصديق ٿئي ٿي ٿ هيءُ بيت ٻه دادوَ ديال جو رچيل آهي. ياد رهي ٿ قاضي قادن جا هيءُ بيت دادوَ پنٿين جي مٺ مان لڌا آهن. دادوَ ديال جي هندي، پنجابي ۽ ٻين هولين واري ڪلام تي قاضي قادن جي خيال جو وڏو اثر آهي. دادوَ سنڌ جي لڳو لڳ ايراضي پڇمي راجستان جو شاعر آهي ۽ قاضي قادن جي وفات واري وقت دادوَ ديال آٽڪل ستن سالن جو هو، ان ڪري اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ٿ، دادوَ ديال پنهنجي زندگيءَ واري وقت ۾ شايد قاضي قادن جي ڪلام جو شيدائي رهيو هجي ۽ هن وٽان ئي قاضي قادن جو ڪلام دادوَ پنٿين جي منن ۾ ڦهليو هجي. ڪيئن ٻ، اها ڳالهه ايجا تصديق جي محتاج آهي.

تازو مليل بيتن ۾ چوهٽر نمبر هيٺ آيل بيت گروگرنٿ صاحب ۾، تمام ٿوريءَ تبديل سان، شيخ فريد جي بيتن منجهه ملي ٿو. اهو بيت هن طرح آهي:

گهڙيين گهڙيين گاريان، پهري لهان سجاءِ،
مون هيڙو گهڙيال جيون، ڏکئه ريڙ بهاءِ. (74)

گروگرنٿ صاحب ۾، شيخ فريد جي بيتن ۾ هي بيت هن طرح ڏنل آهي:

گهڙيئي گهڙيئي مارئيءَ، پَهَري لَئي سزاءِ،
سو هيڙا گهڙيئال جِئُ، ڏکئه ريڙ بهاءِ. (2)

(1) دادو ديال گرنٿاولي: پرشورام چترويدي، ص 83.

(2) گروگرنٿ صاحب: سنڌي چاپو، پارت جيون پبليڪيشن ص 80-1379، بيت 41.

هاڻي جيئن ته اهو بيت گروگرنٿ صاحب ۾ شيخ فريد جي بيتن ۾ شامل آهي، ان ڪري في الحال هن بيت کي به 'اور پي ساڌان کي ساکي ايڪئي' يعني ته ٻين سنتن واري ڪاتي ۾ ٽا وجهون، جيتوٽيڪ اهو سوال اڃا تحقيق جي طلب رکي ٿو ته اهو بيت شيخ فريد جو آهي يا قاضي قادن جو، ۽ ڪٿي قاضي قادن جو بيت ته گرو گرنٿ صاحب ۾ شيخ فريد جي نالي سان ڪونہ اچي ويو آهي!

قاضي قادن جي مليل بيتن ۾ هڪ ٻيو بيت به اهڙو آهي، جنهن جو اڌ حصو گروگرنٿ صاحب ۾ شيخ فريد جي دوهن ۾ نظر اچي ٿو. قاضي قادن جو بيت هن طرح آهي:

ڏيهَ لٽا سنجها پئي، اڱون آئي رات،
ڪڙا پڪاري پاتڻي ٻيڙا ڪپر وات. (76)

گرو گرنٿ صاحب ۾ اهو هن طرح آهي:

فريدا ڏڪا سيتي ڏهه گئيئا، سوڙان سيتي رات،
ڪڙا پڪاري پاتڻي، ٻيڙا ڪپر وات. (1)

جيئن ته بيت جي اڌ حصي ۾ ڪافي فرق آهي، ان ڪري ممڪن آهي ته قاضي قادن اهو بيت شيخ فريد جي، يا شيخ فريد، قاضي قادن جي بيت تي تضمين طور چيو هجي. قاضي قادن وارو بيت پاڻ وڌيڪ پختو لڳي ٿو. ان ڪري ان بيت کي مان قاضي قادن جو بيت ئي ڪري ٿو ليکيان.

ساڳئي وقت ستهٽر نمبر جي هيٺ ايندڙ بيت ۾ گمان پيدا ڪندڙ آهي. اهو بيت هن طرح آهي:

سَفر مٽئن سُپرين، اپو سار لدن؛
هلڻ جيوَن هَلوَ چوي، ڪجهيون ڪالهيون ڪن. (61)

هن بيت جي هولي ته سنڌي آهي، پر ان ۾ "هلو چوي" لفظ گمان پيدا ڪندڙ آهن. ڪوين جي اِها روايت رهي آهي ته آهي پنهنجو تخلص ڏيندي، اُن سان 'چوي' لفظ وجهندا آهن. جيئن سامي چوي، سهڻو شاهه لطيف چوي، يا تازو گذريل وقت ۾ پرهاد چوي. ان ڪري هن حالت ۾ ۽ ڏيان ان طرف چڪجي ٿو وڃي ته اهي لفظ 'هروَ چوي' ته ڪونہ آهن. چو ته 'ل' ۽ 'ر'

(1) گرونٿ صاحب: سنڌي چاپو، پارت جيون پبليڪيشن، ص 1382، بيت 86.

جو پاڻ ۾ بدلجڻ عام رواجي آهي ۽ اهو بلڪل ممڪن آهي تہ لکائيندڙ ڇيو هجي "هروَ چوي" ۽ لکندڙ لکيو هجي 'هلوَ چوي' نہ تہ ٻيءَ حالت ۾ 'چوي' لفظ جي ڪابہ سارٿڪتا نظر نٿي اچي. ۽ جيڪڏهن اهو ميڃي ونجي تہ اهي لفظ 'هروَ چوي' ئي آهن، تہ پوءِ سوال ٿو اٿي تہ اهو 'هروَ' ڪير هو؟ ممڪن آهي تہ اهو 'هروَ' کو خود بہ ڪوي هجي ۽ قاضي قادن جو عقيدتمند رهيو هجي، جنهن جي ذريعي ئي قاضي قادن جا هي بيت دادوَ پنٿين تائين پهتا هجن. بهر حال، اهو بيت قاضي قادن جي بيتن ۾ شمار نہ ڪري في الحال ائين سمجهجي ٿو تہ اُهو 'هروءَ' نالي ڪنهن ٻئي ڪويءَ جو سنڌي بيت آهي. اهو بہ ممڪن آهي تہ اِهو بيت قاضي قادن جي همعصر عالم مولانا فخر هروي جو هجي، جنهن جي واقفيت ڏيندي تاريخ معصومي ۾ چيو ويو آهي تہ "... خوش طبع ۽ اَڪابر هو. شعر پڻ چوندو هو. صنايع ۽ بدائع عروض ۽ قافيہ بابت ڪجهہ تصنيفون آٿس." (1)

اِن جو مطلب ٿيو تہ ڪل ڇهہ بيت آهن، جيڪي قاضي قادن جا نہ آهن. (ٻي قاضي محمود جا، هڪ دادوَ جو، هڪ گروگرنٿ صاحب ۾ شيخ فريد جي نالي سان آيل ۽ هڪ 'هروءَ' جي تخلص وارو). ان سواءِ دستخط ۾ ٻارهين نمبر بعد بيت کي چوڏهون نمبر ڏنل آهي. ساڳيءَ طرح ستاسي نمبر بيت بعد بيت کي اٺانوي نمبر ڏنل آهن. يعني تہ تيرهين ۽ اناسي نمبر وارا بيت آهن ئي ڪونہ. ڇهہ ڏاريا بيت ۽ ٻہ بيت ڪٽل، سي ٽيا اٺ بيت. دستخط ۾ آخرين بيت تي ڏنل نمبر آهي هڪ سئو اَرڙهن. سئو ارڙهن مان اٺ بيت ڪيڊي ڇڏجن تہ باقي بچيا هڪ سئو ڏهہ بيت. ۽ شروعات واري بيت 'زيران زبران آيتان...' کي نمبر ڏنل نہ آهي ۽ ان کي 'ٽيڪ' ڪري سڏيو ويو آهي، ساڳئي وقت هڪ سئو پندرهن نمبر ٻن جدا جدا بيتن کي ٻہ دفعا ڏنو ويو آهي، ان ڪري ٻہ بيت اهي وڌيا. ان جو مطلب ٿيو هڪ سئو ڏهہ بيت واڌو ٻہ بيت. يعني تہ هرياڻا واري دستخط ۾ قاضي قان جا ڪٽي سٽي ڪل 112 بيت آهن.

ان سواءِ هرياڻا واري دستخط ۾ مليل سنڌي بيتن سان ڪي ٻيون حقيقتون پڻ اُپري ٻيڻيون آهن، جي شايد ڪي تواريخي تبديليون آٿين. اُهي سنڌيءَ جي علم ۽ ادب واري حلقي ۾ ڇاهہ رکندڙن لاءِ دلچسپيءَ ۽ريون

(1) تاريخ معصومي، مير معصومي بکري، سنڌي ڇاپو ص 28.

ٿيندين. ان ڪري هتي انهن جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي.

دستخط ۾ 32 نمبر بيت آهي:

عين قَصَر در لَکَ، ڪوڙين سَهَنس ڪِڙڪيان؛
جان ٿي ڪَرِين پِرک، تان ٿي سَجَڻ سامهان. (32)

شاهه جي رسالي ۾ هي بيت هن طرح اچي ٿو:

ايڪ قصر در لَکَ، ڪوڙين ڪُسڻ ڳڙڪيون،
جيڏانهن ڪريان پَرکَ، تيڏانهن صاحب سامهون.

'شاهه جي رسالي' ۾ ڪيترا ڏاريا بيت به اچي ويا آهن، اِها هڪ مڃيل حقيقت آهي. پرنسپال لالسنگ آجواڻي چوي ٿو،

"The poets before Shah paved the way for him and thier verses have sometimes been incorporated into Shah's verses and at their best are not very much distinguishable from his verses." (1)

سو هِن شاعرن جا شعر شاهه جي رسالي ۾ اهڙو ته سمائجي ويا آهن، جو انهن کي سولائيءَ سان ڳولهي ڪڍڻ سولو ٿي نه آهي. پر جيئن ته مٿي ڏنل بيت هلڪي تبديل سان هرياڻا واري دستخط ۾ سَنَڊ سان قاضي قادن جي نالي هيٺ ملي ٿو، ان وٿوق سان چئي سگهجي ٿو ته اهو بيت شاهه جو نه، پر قاضي قادن جو آهي.

ساڳيءَ طرح هرياڻا واري دستخط ۾ 100 ۽ 101 نمبرن وارا بيت پڻ هلڪي تبديل سان شاهه جي رسالي ۾ ملن ٿا، اُهي آهن:

پوري پِڳي جِتِ، ماڙڪ آساري پيو؛
ڪوهُ نه ڏونڍِ تتِ، تون بي اونگهيو هٽ ڪر. (100)

هي بيت 'شاهه جي رسالي' ۾ هن طرح ڏنل آهي:

آمَل آساري پئي، پوري پِڳئه جت؛
ڪَهُ نه رونڍِ تتِ، ٻئي اڌ هَٽِ ڪري.

(شاهه جو رسالو، ڪلياڻ آڏواڻي، سر سريراڳ، داستان 4، بيت 15)

---

(1) پرنسپال لالسنگ آجواڻي، 'هسٽري آف سنڌي لٽريچر (انگريزي ۾) پيو چاپو، چائيندڙ، اساهيتہ ڪادمي، ص 56.

هرياڻا واري دستخط ۾ هيو بيت آهي:

پوري پَڳي جاوَ، ماٽڪ آساري پيو؛
سُري صرافين آوَ، بي - اينگهو هٽ ڪر. (101)

شاهه جي رسالي ۾ هي بيت هن طرح آهي:

آمَل آساري پئي، پوري پڳئَ جيئن؛
وانءُ صرافن سيئن، پَئي اڌ هٽ ڪري.

(شاهه جو رسالو، ڪلياڻ آڏواڻي، سر سريراڳ، داستان 4، بيت 16)

قاضي قادن جو بيت آهي:

سوئيريان سنهڑو، جا تن ڪيوءِ نه تيئن،
توکي اکڑين ۾، پرين پيندو ڪيئن. (52)

شاهه جو بيت آهي:

جان تن ڪيئَي نه تئن، سئيريان ئي سنهڑو،
پرين پائيندا ڪئن، توکي اکڑين ۾.

(جناب عطا محمد حامي خيرپوري جي، "شاهه جي نازڪ خيالي" مضمون تان ورتل) شاهه عبداللطيف ڀٽائي 1953ع.

متي ذڪر ڪيل بيت جيئن ته هرياڻا واري دستخط ۾ قاضي قادن جي نالي هيٺ آهن، تنهن ڪري ظاهر آهي ته قاضي قادن جا ئي آهن. جيڪي زباني روايت سبب ٿوري مختلف صورت ونڻي، شاهه جي رسالي ۾ گهسي ويا تا ڏسجن. متي ذڪر ڪيل سيني بيتن جون هرياڻا واري دستخط مان مليل پڙهٽيون پاڻ مون کي شاهه جي رسالي (ڪلياڻ آڏواڻي) ۾ آيل پڙهٽين کان وڌيڪ تسڪين بخش ۽ معنيٰ پريون لڳن ٿيون. (1)

ساڳيءَ طرح دستخط 37 نمبر هيٺ آيل هڪ بيت پڻ شاهه جي رسالي ۾ آيل هڪ بيت سان ملي ٿو. پر شاهه جي رسالي واري بيت ۾ ٿي مصرعون آهن ۽ قاضي قادن جي نالي هيٺ آيل اُن ساڳئي بيت ۾ ٻه مصرعون آهن، جنهن ڪري پائنجي ٿو ته شاهه يا ته قاضي قادن جي بيت کي تضمين ڪري آهو بيت چيو آهي يا ته اُن جي پران چيو آهي. آهو بيت آهي:

---

(1) انهن بيتن جون هرياڻا واري دستخط واريون پڙهٽيون، شاهه جي رسالي وارين پڙهٽين کان وڌيڪ تسڪين بخش (مستند) چوڻيون لڳن. اهو وشيه مون "قاضي قادن جو ڪلام" (تفصيل سان) ۾ بحث هيٺ آڻي چند ڇاڻ ڪئي آهي. اهو ڪتاب ڇاپي جو انتظار ڪري رهيو آهي. (هـ . ٽ)

قاضي قادن جو بيت:

آپري ۾ پيرَ، ڪنهين لَڏو پيرئين؛
تِهِ ٻَوَ سندو پيرَ، ڪوڙين منجهين ڪو لهي. (37)

شاهه جي رسالي ۾ هي بيت هن طرح اچي ٿو:

ڪَپيريءَ ۾ پير، ڪنهين لڏو پيرئين؛
جِيان مُنجَهڻ ماڙهئين، سَڃڻ ٽيان ئي سير،
اَن پونءِ سندو پيرَ، ڪوڙن منجهان ڪو لهي.
(شاهه جو رسالو، ڪلياڻ آڏواڻي، سر ڪاهوڙي، داستان 3، بيت 3)

قاضي قادن جا ڪيترا بيت شاهه جي ڪلام ۾ ئي نه، شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ڪلام ۾ پڻ گڏ مڪس ٿي ويا آهن. هرياڻا واري دستخط مان پتو ٿو پوي ته شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو هڪ مشهور بيت، در آصل قاضي قادن جو بيت آهي. اُهو بيت ڊاڪٽر داؤد پوٽي 'شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' ڪتاب ۾، شاهه ڪريم جي نالي هن طرح ڏنو آهي:

پيرين (پهرين) پاڻُ وِجاءِ، پاڻُ وِجائي هوءَ لَهَ؛
توهان ڏار نه سُپرين، مُهَ منجهيئي پاءِ. (1)

هرياڻا واري دستخط ۾ قاضي قادن جي نالي سان هي بيت هن طرح ملي ٿو:

پَهرين پاڻُ وِجاءِ، پاڻُ وِجائي سو لَهي،
مَن اَندر مُهَ پاءِ، توئي اَندر سُپرين. (34)

اُهي 93 يا 94 بيت جيڪي شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي نالي سان جوڙيا ويا آهن. تن بابت به اها پڪ نه آهي ته اهي سڀ شاهه ڪريم جا آهن، يا نه. ان لاءِ ڊاڪٽر داؤد پوٽي لکيو آهي، ته "يقين سان چئي نه ٿو سگهجي ته انهن بيتن مان ڪيترا خود سندس آهن، ڇاڪاڻ ته 'بيان العارفين' واري، ڪن ٻورن هنڌن ڪانسواءِ، ڪٿي به ائين صاف نه ڇاٽايو آهي ته اِهي بيت خود شاهه ڪريم جا آهن؛ فقط منڌ ۾ انهيءَ ڳالهه ڏي اشارو ڪيو آٿس. بهرحال، جنهن صورت ۾ آسان ڪي انهن بيتن جي صحت يا سقم سڃاڻڻ

(1) 'شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام': ڊاڪٽر علامه عمر بن داؤد پوٽو، بيت 30، ص 37.

بابت ٻيوڪو سُجھہ ڪونھي، تنھن صورت ۾ اھي بيت شاھہ ڪريم جا ٿي سمجھڻ گھرجن." (1)

پر اَڄ جڏھن اسان کي ھڪ پکي پختي دستخط مان پتو پوي ٿو تہ شاھہ ڪريم جي نالي سان ڳنڍجندڙ بيت، سچ پچ قاضي قادن جو آھي، تہ اسان کي ھن بعد اھو بيت قاضي قادن جو ڪري ليکڻ گھرجي. ان سواءِ ھرياڻا مان مليل ٻيا بہ ڪيترائي بيت جوڙجڪي، لفظي ۽ معنوي طرح شاھہ لطيف، شاھہ ڪريم، عنات وغيرہ سان مڪمل يا ڪنھن حد تائين مشابهت رکن ٿا.

مثال طور:

قاضي قادن جو بيت: اَکر ٻيا وسار، اَلف اَڳھون ئي ياد ڪر؛
سو تون ڏيئو ٻار، جو نہ اُجھمپئہ ڪڏھين. (6)

شاھہ جو بيت: اَکر پڙھہ اَلف جو، ٻيا ورق سڀ وسار؛
اَندر تون اُجار، پيو پنا پڙھندين ڪيترا.

قاضي قادن جو بيت: لايي لام اَلف سان؛ ڪاتب لکين جيئن؛
مون ھِنيڙو پريانِ سان، لڳو آھي تيئن. (7)

شاھہ لطيف جو بيت: ڪاتب لکين جيئن؛ لائي لام الف سان؛
اَسان سڃڻ تيئن، رھيو آھي روح ۾.

قاضي قادن جو بيت: ڪايا مُھہ ڏيئي، پِيڻا جي درياوَ ۾،
پسندا سيئي، ماڻڪ اَکڙين سي. (12)

شاھہ لطيف جو بيت: ويا جي عميق ڏي؛ منھن ڪائو ڏيئي؛
تِن سپون سوجھي ڪِيون، پاتاران پيھي؛
پسندا سيئي، اَمَل اَکڙين سي.

قاضي قادن جو بيت: سُتو سڃي رات، مُھُ ڍڪي موئن جيئن،
نہ تو سنبل تات، نہ تو جھوري آہ ڪا. (83)

شاھہ لطيف جو بيت: سُتين سنجھيئي، منھن ويڙھي مئن جيئن؛
اوجاڳو اکين کي، ڄاتئہ نہ ڏيئي.

(1) شاھہ ڪريم بلڙي جو ڪلام: ڈاڪٽر علامہ عمر بن دائود پوٽو، ص 27.

قاضي قادن جي زندگيءَ بابت احوال

قاضي قادن سنڌ ۾ سمن ءِ ارغونن واري ايام ۾ ٿي گذريو آهي. جيئن ته هن صاحب جو تواريخ سنڌ سان به گهرو واسطو رهيو آهي، ان ڪري هتي ٿورو تواريخي پس منظر ڏيڻ بيجاءِ نه ٿيندو. سمن 1349ع کان 1520ع تيائين سنڌ تي راج ڪيو. سومرن کان راج جي واڳ ڏور ونڻ بعد هن پاڻ کي جام جو لقب ڏنو. سندن قبرستان مڪلي پهاڙيءَ جي اُتر واري ڇيڙي تي ٺهيل آهي. 1520ع ڌاري شاهه بيگ ارغون، سمن جي آخرين حاڪم جام فيروز کي شڪست ڏيئي، سنڌ ۾ پير جمايا، جنهن بعد، سنڌ ۾ سمن جي حڪومت ختم ٿي ۽ ارغونن جو راج قائم ٿيو.

قاضي قادن سنڌ جي چئن حاڪمن، سمن جي ٻن حاڪمن ۽ ارغونن جي ٻن حاڪمن - جي دؤر مان لنگهيو. اُهي هن ريت آهن:

1. جام نظام الدين (جام نندو) 864 هـ کان 914 هـ
2. جام فيروز 914 هـ کان 927 هـ
3. شاهه بيگ اَرغون 927 هـ کان 928 هـ
4. شاهه حسين اَرغون 928 هـ کان 962 هـ

قاضي قادن جي حياتيءَ بابت گهٽو احوال ميسر نه آهي، پر هِتي هُتي پراڻن پارسي - عربي تواريخي ۽ ٻين ڪتابن ۾ اِن باري ۾ ٿورو گهڻو اَحوال ملي ٿو. اُن مان پتو پوي ٿو ته قاضي قادن جا وڏا اَصل ۾ اُڇ جا ويڙل هُئا، جتان پوءِ سيوهڻ ۽ ٺٽي ۾ اچي رهيا. سندس وڏو ڏاڏو قاضي اَبوالخير پهريون شخص هو، جو اچي بکر ۾ مقيم ٿيو.(1)

تحفتہ الڪرام ۾ اُڇ کي قديم سنڌ جي هڪ مشهور مصروف ۽ عزت واري جاءِ ڪري بيان ڪيو ويو آهي. اُڇ لاءِ لکن ٿا ته اِتان جي سر زمين خدا وارن جي مرجع ۽ اهل الله جو آرام گاهه رهي آهي. هي شهر عالمن جو آشيانو ۽ تصوف جي سرگرميءَ جو مکيه مرڪز رهيو آهي.(2) ٻارهين صديءَ جي پوئين اَڌ ۾ جڏهن محمد غوريءَ هندستان تي حملو ڪيو، ان وقت اُڇ جو

(1) تاريخ معصومي، فارسي متن، ص 200 ۽ 202، سندي ترجمو ص 328. ۽ 240 پڻ ڏسو تحفة الڪرام، ص. 320 ۽ 353.
(2) تحفتہ الڪرام سندي ترجمو، ص 294.

شهر اِسلامي تعليم جو مکيہ مرڪز هو. ڪٽان ڪٽان جا مسلم عالم ۽ وڏا وڏا صوفي هن طرف ڇڪجي آيا هئا. مشهور تواريخ نويس منهاج الدين سراج، جو التمش جي ڏينهن ۾ ٿي دفعا قاضي مقرر ٿيو، سو اُڇ جي فيروز ڪاليج ۾ استاد رهي چڪو هو. اُڇ جي شهر مان ئي سنڌ ۽ ڏکڻ اولهہ پنجاب طرف اسلام ۽ تصوف جو پرچار ڪيو ويندو هو. (1) هندستان ۾ صوفين جي قادري سرشتي جو پايو وجهندڙ سيد بندگي محمد غواث بہ اُڇ ۾ اڇي مقيم ٿيو هو. ان کان اڳ سهروردي سلسلي وارن اُڇ کي پنهنجي سرگرميءَ جو مرڪز بڻائي، مشهور ڪيو هو.

قاضي قادن جي تڙ ڏاڏي قاضي اَبوالخير کي "تحفته الڪرام" ۾ اُڇ جي بزرگن مان هڪ ڪري بيان ڪيو ويو آهي. (2) قاضي اَبوالخير جي واقفيت ڏيندي لکيو ويو آهي تہ، "هُو قاضي قاضن جي ڏاڏن مان هو. نهايت چڱي حالت ۽ فضيلت جو صاحب هو. بکر ۾ رهندو هو ۽ اُتي ئي گذاري ويو." (3)

قاضي قادن جي والد جو نالو قاضي اَبو سعيد ۽ ڏاڏيءَ جو نالو قاضي زين الدين هو. قاضي قادن جو پيءُ نهايت فضيلت جو صاحب، حاضر جوابيءَ ۾ پنهنجي وقت ۾ يڳانو ۽ انهيءَ ملڪ يعني بکر ۾ نامي گرامي ٿي گذريو آهي. (4) قاضي قادن جا وڏا سيوهڻ (سيوستان) ۽ لٽي ۾ پڻ رهيا هئا. قاضي قادن جو جنم ۽ نيپاڻ غالباً بکر ۾ ئي ٿيو هو، جنهن ڪري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سڪونت جي لحاظ سان ڪيس "قاضي قادن بکري" سڏڻ وڌيڪ مناسب ۽ صحيح سمجهي ٿو. (5) تاريخ معصوميءَ ۾ بہ ڪيس "قاضي قادن بکري" ڪري بيان ڪيو ويو آهي. (6) پر تحفته الڪرام ۾ هن کي هڪ کان وڌيڪ هنڌن تي "قاضي قاضن سيوستاني" ڪري بيان ڪيو ويو آهي. (7)

بکر ۽ سيوهڻ (سيوستان) سنڌ جا بہ پراڻا شهر آهن. بکر جو شهر

---

(1) صوفي مت ساڌنا اور ساهتيہ: رام پوجن تواري، ص 409.
(2) تحفته الڪرام: مير علي شرقانع، سنڌي ترجمو: ص 307.
(3) ايضاً: ص 320.
(4) ايضاً: ص 352.
(5) سنڌي هوليءَ جي مختصر تاريخ: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص 126.
(6) تاريخ معصومي: مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 242.
(7) تحفته الڪرام: مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 320.

اروڙ جي اُجڙڻ بعد وسيو. بکر جي سرزمين کي يقين وارن جي ملجا ۽ عارفن جو سرچشمو ڪري سڏيو ويو آهي. سيوستان پڻ سنڌ جو هڪ قديم شهر، صوفين جو ديرو ۽ سڳورو مڪان آهي.

مبين شاهه ڪريم جي مفلوظات مان معلوم ٿئي ٿو تہ قاضي قادن کو وقت بکر علائقي جي درٻيلي (من وقت ٻيرو) ضلعي نوابشاهه (هن وقت ضلع نوشهرو فيروز) ۾ بہ رهيو هو. اُتي سندس ملاقات هڪ مست درويش سان ٿي، جنهن کيس حقيقت طرف مائل ڪيو.

قاضي قادن جي، هڪ شاعر جي روپ ۾ ڇاڻ سڀ کان پهرين ميان محمد رضا آبن واٹي عرف مير دريائي ٺٽوي جي لکيل 'بيان العارفين' نالي فارسي ڪتاب مان ملي ٿي. اُن ۾ شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي بيتن سان گڏ قاضي قادن جا ست سنڌي بيت بہ ڏنل آهن. پر ان ڪتاب ۾ بہ سندس حياتيءَ تي ڪا روشني پيل نہ آهي. سندس شخصيت ۽ زندگيءَ جي ڪجهہ واقعن بابت احوال 'تاريخ معصومي' ۽ 'طبقات اڪبري' ۾ ملن ٿا، پر سندس اوائلي زندگيءَ جو احوال اڃا تائين هڪ ڳجهہ ڳجهانڊ ڳالهہ آهي. سندس جنم جي پڪي پختي تاريخ ڪٿان بہ ملي نہ سگهي آهي. البت، 'تاريخ معصومي' ۾ سندس وفات جو سنہ 958هـ ڄاڻايل آهي. (1) 'تاريخ معصومي' جو ليکڪ مير محمد معصوم بکري، قاضي قادن کي ويجهي ۾ ويجهو مصنف ۽ سندس هم وطن رهيو آهي. ان ڪري ان جي حوالن تي وڌيڪ ڀروسو ڪري سگجهي ٿو.

مير معصوم لکي ٿو تہ قاضي قادن سنہ 958 هـ يعني 1551ع ۾ وفات ڪئي. ان ڳالهہ جي تصديق مير علي شير قانع پڻ 'تحفته الڪرام' ۾ ڪئي آهي. (2)

اِنهن ٻن تواريخي ڪتابن ۾ ڪن اهڙن واقعن جو بيان اچي ٿو، جن جو سڳ وٺي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" ۾ شاعر جي جنم جي سنہ جو اندازو لڳايو آهي، جو ڪافي وزنائتو آهي. ڊاڪٽر بلوچ چوي ٿو: مير محمد معصوم بکري تاريخي لحاظ سان قاضي قادن کي ويجهي ۾ ويجهو مصنف ۽ سندس هم وطن آهي ۽

(1) 'تاريخ معصومي': مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 243

(2) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو. ص 353.

سندس حوالا پڻ ڪافي مستند آهن. لکي ٿو ته قاضي "وڏي عمر ۾" پنهنجي قضا جي عهدي تان استعيفا ڏني. (1) أن وقت ۾ "وڏي عمر" جي اندازي جي لحاظ سان، قدري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته قاضي صاحب اسي (80) کن ورهين جي ڄمار ۾ استعيفا ڏني هوندي. مير معصوم هڪ ٻئي سنڌي عالم، درٻيلي جي شيخ عبدالله متقي بابت لکي ٿو ته هو سنه 947 هـ ۾ گجرات ويو ۽ وڃي قاضي عبدالله جو صحبتي ٿيو ۽ (بعد ۾) مديني شريف ۾ قاضي قادن جي صحبت ۾ رهڻ لڳو. (2) جيڪڏهن شيخ عبدالله متقي 950 هـ ڌاري مديني شريف ۾ قاضي قادن جو صحبتي ٿيو هجي، ته ان مان گمان نڪري ٿو ته قاضي قادن 947-950 هـ واري عرصي ۾ قضا جي عهدي تان ستعيفيٰ ڏني ۽ 950 هـ ڌاري سندس عمر ڪم از ڪم اسي (80) ورهيه هئي. مير معصوم لکي ٿو ته، "قاضي قادن 958 هـ ۾ وفات ڪئي." جنهن جي تصديق مير علي شير قانع پڻ "تحفته الڪرام" ۾ ڪئي آهي. (3) انهيءَ ڪري ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته قاضي قادن ڪم از ڪم اناسي ورهين جي عمر ۾، سنه 958 هـ ۾ وفات ڪئي؛ انهيءَ لحاظ کان سندس ولادت سنه 870 هـ ڌاري تسليم ڪري سگهجي ٿي. (4) (ڈاڪٽر بلوچ جو حوالو پورو ٿيو). هن مان خلاصو اهو ٿيو ته قاضي قادن جو جنم اٽڪل 1463 هـ ڌاري ٿيو هوندو ۽ سندس تعليم ۽ تربيت ڄام نظام الدين (ڄام نندي) جي آيامڪاريءَ ۾ ٿي.

مير معصوم قاضي قادن جي شخصيت کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

"... طرحين طرحين عملي فضليتن سان سينگاريل هو. قرآن مجيد ۽ فرقان حميد ياد هوندو هوس. قرئت ۽ تجويد جو علم ڄاڻندو هو. حديث، تفسير، اصول، فقه، تصوف ۽ آلي علمن (صرف و نحو) ۾ ڪافي دخل رکندو هو.

اِنشاءِ ۾ پنهنجي وقت جو يگانو هو. ابجد جو علم پڻ ڄاڻندو هو. سلوڪ جي رستن ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيل هئس. حرمين شريفين جي زيارتن سان مشرف ٿيل هو. سيد محمد جونپوري، جو ميران مهديءَ جي لقب سان مشهور ٿيو، جي مريدن ۽ معتقدن جي سلسلي ۾ داخل هو. انهيءَ ڪري شريعت جا عالم مٿس طعنا ڪندا هئا. شاهه بيگ جي هن فاني دنيا مان گذري

(1) تاريخ معصومي، فارسي متن، ص 202.
(2) ايضاً، ص 204.
(3) 'تاريخ معصومي': فارسي متن، ص 202 ۽ تحفته الڪرام (سنڌي ترجمو)، ص 253.
(4) 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ'، ڈاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص 126-127.

وڃڻ ڪانپوءِ، مرزا شاهه حسين جو منظور نظر ٿي، بکر ۽ اُن جي آسپاس جي قضا جا فرائض بجا آڻيندو رهيو ۽ سندس خدمت ۾ جيڪي شرعي ڪيس ايندا هئا، تن جي فيصلي ڪرڻ ۾ نهايت احتياط، اَمانت ۽ ديندار ظاهر ڪندو هو." (1)

قاضي قادن، قضا جي مسند تي پهرين ڪڏهن ويٺو ۽ ڪيترو عرصو ان عهدي تي رهيو، اها حقيقت آجا مُنجهيل پئي لڳي. موجوده روايتن موجب ته قاضي قادن، ڄام نظام الدين، ڄام فيروز، شاهه بيگ ارغون ۽ شاهه حسن ارغون - انهن چئني حاڪمن جي آيامڪاريءَ ۾ قضا مسند تي رهيو آهي. شري لطف الله بدوي پنهنجي ڪتاب "تذڪره لطفي" ۾ لکي ٿو ته "هو (قاضي قادن) ڄام نظام الدين جي صلح واري زماني ۾ ئي قضا جي مسند تي ويٺو." اڳتي هلي هوُ لکي ٿو. "ڄام فيروز جي گجرات پڃي وڃڻ ڪانپوءِ، جڏهن سنڌ پوريءَ طرح شاهه حسن جي قبضي ۾ اچي وئي، تڏهن مرزا (شاهه حسن) ڪيس بکر جو قاضي مقرر ڪيو." (2)

شري لطف الله بدوي جي بيان مان ظاهر آهي ته قاضي قادن ڄام نظام الدين ۽ شاه حسن جي آيامڪاريءَ ۾ قاضي رهيو هو. هوڏانهن ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي ڪتاب "ڪريم جو ڪلام" ۾ لکيو آهي ته، "ان ڪانپوءِ شاهه بيگ ڪيس (قاضي قادن ڪي) بکر جو قاضي مقرر ڪيو. شاهه بيگ جي وفات (22 شعبان 928 هه برابر 8 جولاءِ 1522ع) ڪانپوءِ سندس پٽ مرزا شاهه حسن جي ڏينهن ۾ به هوُ بکر جو قاضي هو." شري ميمڻ جي بيان جو تواريخي آڌار خبر نه آهي ڪهڙو آهي، پر جيڪڏهن اها حقيقت آهي ته پوءِ چئبو ته قاضي قادن ڄام نظام الدين ۽ شاهه حسن (3) جي زماني ۾ ته قاضي هو پر شاهه بيگ جي زماني ۾ به قاضي رهيو هو. تحفته الڪرام ۾ وري اَهڙو ذڪر اچي ٿو، جنهن مان پاڻئنجي ٿو ته هو نه فقط انهن ٽن حاڪمن، پر چوٿين حاڪم ڄام فيروز جي ڏينهن ۾ به قضا جي عهدي تي هو. تحفته الڪرام جو ليکڪ لکي ٿو ته "ڄام فيروز، شاهه بيگ جي فوت ٿيڻ جي خبر تي

(1) 'تاريخ معصومي': مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 243.
(2) تذڪره لطفي،: لطف الله بدوي، جلد 1.
(3) مرزا شاهه حسن جي آيامڪاريءَ ۾ قاضي قادن قضا جي عهدي تي هو، ان ڳالهه جي تصديق ته 'تاريخ معصومي' ۾ ص 243 تي آيل بيان ۾ ٿئي ٿي.

خوش ٿي، فاتحه خواني ۽ کي نظرانداز ڪري، تابعداري ۽ کان منهن موڙيو. مرزا شاهه حسن انهيءَ کان واقف ٿي، سندس پاڙ پٽڻ جو ارادو ڪيو ۽ جام فيروز اها خبر ٻڌي. حافظ رشيد خوش نويس ۽ قاضي قاضن مفتيءَ کي سوڪڙيون ساڻ ڏيئي، قصور معاف ڪرائڻ لاءِ موڪليو." (1)

قاضي قادن ڏاهپ جو ڏٺي ۽ خدا جو خوف رکندڙ شخص هو ۽ پنهنجي عهدي جا فرائض نهايت احتياط ۽ ديانتداريءَ سان بجا آندائين.

قاضي قادن جي ڪتب جي بابت ڄاڻ سڌي سنئين نموني ڪنهن هنڌ موجود نه آهي. جدا جدا ڪتابن ۾ڪي اهڙا حوالا اچن ٿا، جن مان سندس ڪتب بابت ڪجهه ڄاڻ پوي ٿي.

تاريخ معصوميءَ ۾ قاضي قادن بابت بيان جي آخر ۾ چيو ويو آهي ته " ... پڇاڙيءَ ۾ هن (قضا جي) جوابداري جي ڪم کان استعيفا ڏنائين ۽ عهدو سندس پاءُ قاضي نصرالله جي حوالي ٿيو." (2)

ان حقيقت جي تصديق تحفته الڪرام ۾ به ٿيل آهي. (3)تحفته الڪرام ۾ قاضي نصرالله کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

قاضي نصرالله: قاضي قاضن جو پاءُ قاضي نصرالله ظاهري خواه معنوي ڪمالين سان سينگاريل هو. وڏن جو طريقو پوريءَ طرح روشن رکندو آيو. قسمت جي ڏينهن پوري ٿيڻ کانپوءِ عزت ۽ ناموري سان گذاري ويو." (4)

قاضي قادن کي هڪ ڏيءُ به هئي، جنهن جو نالو بي بي فاطمه هو، اهڙي ڄاڻ پڻ " تحفته الڪرام" (سنڌي ڇاپي) مان ملي ٿي. ته " تحفته الڪرام" (سنڌي ڇاپي) جي صفحي 345- 355 تي مترجم جي فوٽ نوٽ ۾ 'ميان مير' بابت بيان ۾ چيو ويو آهي ته:

" سندس (ميان مير) والده جو نالو بي بي فاطمه هو، جا سنڌ جي مشهور جيد عالم قاضي قاضن جي نياڻي هئي ۽ پنهنجي وقت جي رابع هئي."

'صوفياءِ سنڌ' ڪتاب ۾ بي بي فاطمه کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

"اصل نالو فاطمه هوس، ٻئي جي رهندڙ هئي. حج جي زيارت ڪري

(1) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 147.
(2) 'تاريخ معصومي': مير معصوم بکري، سنڌ ترجمو، ص 243.
(3) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 353.
(4) ايضاً: ص 353.

واپس آئي تہ بي بي حاجياڻي بہ چوندا هئس... قرآن مجيد جي حافظ هئي. تلاوت قرآن مجيد سان غير معمولي شفق رکندي هئي. هڪ رات ۽ ڏينهن ۾ سڄو قرآن پورو ڪندي هئي. مڪلي پهاڙ تي دفن ٿيل آهي. (1)

بي بي فاطمہ جي ڪرامتن جون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون مشهور آهن.

جيئن مٿي ذڪر ٿيو آهي، مشهور ولي 'ميان ميـر' (شيخ مير محدي) جيڪو دارا شڪوه جو مرشد هو ۽ جنهن کي مير علي شير قانع دنيا جي ولين جو اڳواڻ ۽ وقت جو قطب سڏيو آهي، سو قاضي قادن جي نياڻي بي بي فاطمہ جو پٽ يعني قاضي قادن جو ڏوهٽو هو. دارا شڪوه، ميان مير جي تاريخ ۽ توصيف بابت فارسي زبان ۾ هڪ ڪتاب لکيو آهي، جو "سڪينته الاوليا" نالي سان مشهور آهي.

تحفته الڪرام ۾ قاضي قادن جي ڏوهٽي 'ميان مير' کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

"دنيا جي ولين جو اڳواڻ ۽ وقت جو قطب هو. ظاهري فضيلتن ۾ ڪوبہ سندس مٽ ڪونہ ٿيو. سندس ولادت سيوستان ۾ سنہ 957 هـ ۾ ٿي. سندس والد، جنهن جو بيان مٿي ٿي آيو ۽ سندس والده ۽ همشيره، هر هڪ حال ۽ ڪشف ڪرامات جو صاحب هو. ست سالن کان مٿي لاهور جي شهر ۾ رهي شيخ خضر قادريءَ جو مريد ٿيو..." (2)

ميان مير ۽ بي بي فاطمہ واري رشتي جي بنياد تي، پوري يقين سان ائين بہ چئي سگهجي ٿو تہ اُن وقت جو مشهور عالم قاضي سائين ڏنو، قاضي قادن جو نائي هو. (ميان مير، قاضي سائين ڏني ۽ بي بي فاطمہ جو فرزند هو) ۽ ميان مير جي پيٽ بي بي جمال خاتون، قاضي قادن جي ڏوهٽي هئي. تحفته الڪرام ۾ قاضي سائين ڏني کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

"حضرت فاروق رضي الله عنه جو اولاد ۽ وقت جو وڏو عالم ۽ متقي هوندو هو. شريعت کي طريقت ۽ طريقت کي حقيقت سان شامل رکندو هو. سيوستان بلڪہ سڄي سنڌ ۾ نامي گرامي ٿي گذريو آهي." (3)

صوفياءِ سنڌ ۾ بي بي جمال خاتون بابت چيو ويو آهي تہ:

"هيءَ سنڌ جي مشهور عارف ميان مير لاهوريءَ جي پيٽ هئي. ترڪ

(1) 'صوفياءِ سنڌ': اعجازالحق قدوسي، ص 335.
(2) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 354.
(3) ايضاً، ص 354.

دنيا ۽ توڪل ۾ پنهنجي دؤر جي "رابع بصري" چورائيندي هئي. تصوف جي تعليم پهرين پنهنجي والده ۽ پوءِ پنهنجي پاءُ ڪان ورتي هٿائين. داراشڪوه سندس سندس ڪرامتون "سڪينته الاوليا" ۾ درج ڪيون آهن. 1049 هه ۾ گذاري وئي. (1)

قاضي قادن هڪ سچو صوفي هو، مير معصوم بکري ۽ مير شير علي قانع، ٻئي تواريخ نويس لکن ٿا ته، قاضي قادن تصوف ۾ ڪافي دخل رکندو هو ۽ سلوڪ جي رستن ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيل هئس. تصوف جو نچوڙ آهي آتما، جا محدود آهي، تنهن کي پرماتما، جو لاحد آهي، تنهن ۾ ملائي هڪ ڪرڻ. سچن صوفين وانگر قاضي قادن جو به اهو اعتقاد هو ته پرماتما کي اهي ئي پرکي سگهندا، جن پاڻ کي پرکيو آهي.

قاضي قادن دنيوي علمن ۾ ته عالم هو ئي، پر ان کان به وڌي نعمت جا ڪيس حاصل هئي، سا هيءَ ته سندس اندر جون اکيون کليل هيون، جنهن ڪالهه سندس سون - ورني شخصيت تي سهاڳ جو ڪم ڪيو. هُو دنيوي علم ۽ روحاني رياضتن سان ان حقيقت کي رسيو هو ته لک ڪري دنيوي علم حاصل ڪجن، پر اَصل چيز (پرماتما) ته پنهنجي اندر ۾ آهي.

"پڙهندو ٻئي ويو، ڪوڙين لک قرآن،
لکي لوڪ نه سگهيو، پاٽي اَندر پاڻ."

قاضي قادن کي اهو تصوف جو رنگ درويشن جي سنگ مان لڳو هو. ميين شاهه ڪريم جي ملفوظات موجب قاضي قادن جي، درٻيلي (هن وقت ٻيري) ۾ هڪ مست درويش سان ملاقات ٿي هئي، جنهن کيس حقيقت طرف مائل ڪيو.

اها ڪالهه عالم آشڪار آهي ته قاضي قادن پنهنجي وقت جي مشهور درويش ميران محمد مهدي جونپوريءَ جو مريد ۽ معتقد هو. 'تاريخ معصومي' ۽ 'تحفته الڪرام' ۾ اها حقيقت بيان ڪندي وڌيڪ لکيو ويو آهي ته، ميران محمد مهدي جونپوريءَ جي مريدي اختيار ڪرڻ سبب شريعت جا عالم قاضي قادن تي طعنا هڻندا هئا.

سيد محمد مهدي ولد مير عبدالله خان جونپوري، صوفين جي مهدوي طريقي جو پايو وجهندڙ هو. هوُ بنارس پرسان جونپور ۾ 847 هه (1443ع) ڏاري ڄائو هو. شيخ دانيال سهروردي جونپوريءَ جو مريد ٿي، اُن کان ظاهري

(1) 'صوفياء سنڌ': اعجازالحق قدوسي، ص 331.

۽ باطني تعليم ونڊي اهڙو تہ ڪمال ڏيڪاريائين جو سندس اُستاد شيخ دانيال خود سندس مريد ٿيو ۽ ستن ورهين جي ڇمار ۾ ئي قرآن ڪريم ياد ڪري ورتو هٿائين. ٻارهن ورهين جي ڇمار ۾، داناپور جي علمائن کيس "اسدالعلما" جو لقب ڏنو. اُن وقت هو جوان هو پر تنهن هوندي بہ هو نہ رڳو عالم هو، پر سندس دل احساس مند ۽ زبان پُر تاثير هئي. اهڙو تہ نامياروٿيو جو ماٺهو کيس "مهدي مرعود" ڪري سڏيندا هئا. مهدوي تحريڪ درويشانہ هئي، پر باني تحريڪ جي شخصي دعوائن ڪري محدود رهجي وئي.

جونپوري جو حاڪم سلطان حسين دانا پور جي راجا دليپ راءِ کي خراج پيريندو هو. مهدي جونپوريءَ دانا پور جي راجا خلاف جهاد ڪري، هن کي شڪستہ ڏني. پوءِ ٻارهن ورهہ جذب جي حالت مٿس طاري رهي. سمورو وقت جهنگلن ۾ گذاريائين. ان بعد سير سياحت جي اِرادي سان، وطن ڇڏي، مالوه، گجرات ۽ دکن ڏانهن ويو، جتي ڪيترا سندس مريد ٿيا ۽ ڪن سندس مخالفت ڪئي. 901 هہ ۾ مڪه معظمه ڏانهن ويو ۽ اُتي مهدويت جي دعويٰ ڪيائين. مڪي کان موٽندي احمد آباد ۾ بہ ساڳي دعويٰ ڪيائين. اتي ڪيئن ماٺهو سندس مريد ٿيا، جي ساري هندستان ۾ پکڙجي ويا ۽ ماٺهن کي سچي اسلام ڈي سڏڻ لڳا. پر تقليدي عالمن مٿس ڪفر جون فتوائون جاري ڪيون. ان بعد هو ناگوڙ، بڙلي ۽ جيسلمير واري رستي کان نصرپور پهتو ۽ اتان ڇام نظام الدين جي آخرين سالن ۾ (910 هہ کان اڳيرو) دارالخلافت ٺٽي ۾ پهتو.(1) اُتي ارڙهن مهينا سلطان سامٿيہ جي خانقاهہ ۾ مقيد رهيو. ٺٽي ۾ رهائش واري عرصي ۾ ئي قاضي قادن، مولوي مرزا شاهين بکري، شيخ صدرالدين، مولوي شيخ الياس، پير آسات، شيخ جهنڊو پاتڻي، قاضي شيخ محمد اُچي جعفري ۽ ٻيا ڪيترا سندس مريد ٿيا، جنهن تي مخدوم بلال جي خليفي سيد حيدر سنائيءَ، مهديءَ جي خلاف قتل جي فتويٰ ڏني. پر مهديءَ جي مريد شيخ محمد اُچيءَ دليلن ۽ براهين ذريعي مرشد جي وڪالت ڪئي ڇام نظام الدين (ڇام نندي) مهديءَ کي ٺٽي ۽ سنڌ مان نڪري وڃڻ

(1) تحفته الڪرام ۾ ان جو شيرازي سيدن جي بيان ۾ ڇيو ويو آهي تہ سيد محمد جونپوري سال 876 هہ ۾ ڇام صلاح الدين بن تماچيءَ جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ تشريف فرمائي، منجر پرڳڻي ۾ مراد اوٺيءَ جي ڳوٺ ۾ اچي رهيو هو. (تحفته الڪرام: سنڌي ترجمو، ص 466).

جو حڪم ڏنو.(1) مهدي پنهنجن 360 رفيقن سان گڏ دره بولان کان قندار ڏانهن روانو ٿيو، جتي دستور موجب علمائن سندس مخالفت ڪئي. شاهه بيگ ارغون جي حڪم موجب اتي جي جامع مسجد ۾ مهدي جونپوري قرآن شريف جو اهڙو وعظ ڪيو جو هڏندڙ دنگ رهجي ويا. آتان نڪري مهدي جونپوري خراسان ڏانهن روانو ٿيو. گرم سيل وٽ پهچڻ وقت امير ابو سعيد بليدي سندس مريد ٿيو، جنهن جي تبليغ ڪري مڪران ۾ ڪيترائي مهدوي فرقي ۾ شامل ٿيا. "رج" جي شهر ۾ سنه 910 هـ (1504ع) ۾ وفات ڪيائين ۽ هو فراه جي شهر ۾ دفنايل آهي. شاهه قاسم عراقيءَ مٿس قبو ٺهرايو. (2)

مهدوي فرقي جا اصول: مهدوي تحريڪ تصوف جي هڪ شاخ ۽ اسلام جي ڄانچي جي اندر ايندڙ هڪ فرقو آهي. سنڌ ۾ لکن جي تعداد ۾ ماڻهو هن تحريڪ جا پوئلڳ ٻڌيا هئا. هن وقت بـ گجرات، دکن، سنڌ ۽ مڪران ۾ مهدوي فرقي جا پوئلڳ موجود آهن. پاڪستان ۾ سندن تعداد لکن ۾ آهي، جي عام طرح، خاص عقيدن جا پرجوش مسلمان آهن. آهي هر وقت قيامت جو انتظار ڪن ٿا. توبهه ۽ توڪل تي عمل ڪن ٿا. ڏٺيءَ جي ٻاجهه تي ايترو تـ وشواس اٿن جو منجهائن ڪيترا پنهنجو مال اسباب غريبن ۾ ورهايو ڇڏين. بدي ڪرڻ کان ڪنارو ڪن ۽ هر وقت قيامت جو ڏيان رکن ٿا. شرع جي پابنديءَ تي زور ڏين ٿا. آهي خاص قسم جو ذڪر ڪن ٿا. سندن ذڪر ڪرڻ واري هنڌ کي دائره چون. انهن ۾ اهڙا بـ معتقد ٿي گذريا آهن، جيڪي اگر شرع جي خلاف ڪا ڳالهه ڏسندا هئا، تـ وقت جي حاڪمن جي بـ پرواهه نـ ڪري، اُن کي روڪيندا هئا.

قاضي قادن ۽ تواريخ سنڌ: قاضي قادن جو سنڌ جي تواريخ سان گهرو واسطو رهيو آهي. 'طبقات اڪبري' ۾ اهڙو ذڪر اچي ٿو تـ شاهه بيگ ارغون بڪر جو قلعو قاضي قادن کان ورتو هو. (3) جيڪڏهن اهو حوالو درست آهي

(1) سنڌي ادب ۽ مهدوي تحريڪ: الحاج بخش الله عقيلي، جلد 3، ص 8-9 ذڪر شيخ محمد اُچي، پڻ 'تحفته الڪرام'.

(2) ميران محمد مهدي جونپوري بابت بيان علامه عمر بن داؤد پوٽي جي ڪتاب "شاهه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام" (ص 64) ۽ رحيم داد خان مولائي شيدائي جي "تاريخ تمدن سنڌ" جي آڌار تي.

(3) 'طبقات اڪبري'، جلد 3، صفحو 517.

تہ ان مان ظاهر آهي تہ جام فيروز جي ڏينهن ۾ قاضي قادن بکر ۾ رهندو هو ۽ ضرور يا تہ اتان جو قاضي هو يا ڪو وڏو رسوخ وارو شخص هو، جو شاهہ بيگ جي گهيري وقت بکر جو قلعو سنڌس وساطت سان شاهہ بيگ کي سونپيو ويو. اُن بعد سمجهجهي ٿو تہ قاضي قادن پنهنجو ڪٽنب ولي بکر مان لڏو پٽي وڃي لڻي ۾ ويٺو. 927 هـ برابر 1520ع ۾ جڏهن شاهہ بيگ ارغون سنڌ تي حملو ڪري لڻي ۾ قتل عام ڪرايو، تنهن وقت قاضي قادن جو ڪٽنب به لڻي ۾ هو ۽ سنڌس هار ٻڌا فاتح وٽ قيد ٿي آيا. "تحفته الڪرام" ۾ ان واقعي جو ذڪر ڪندي لکيو ويو آهي تہ:

"چون ٿا تہ شاهہ بيگ جو لشڪر يارهين ڪان ويهين تاريخ تائين (لڻي) شهر کي ڦريندو ۽ (ماٹهن کي) قيد ڪندو رهيو. قاضي قاضن جا هار ٻڌا پڙ قيد ٿي پيا هٹا، جنهن تي هو چرين وانگيان پنهنجن وڃايلن (ڪٽنب) کي ڳولينڊو ۽ هر ڪنهن ڳلي۽ ۽ رستي ۾ ڦرندو ٿي رهيو." (1)

انهيءَ واقعي جو بيان تاريخ معصومي ۾ به موجود آهي. مير معصوم لکي ٿو:

"نيٺ انهيءَ وقت جي هڪ عالم و فاضل قاضي قاضن جي ڪوشش سان اها غضب جي باهہ ٹڏي ٿي. ڇاڪاڻ تہ قاضيءَ جو اهل و عيال پڙ قيد هو ۽ چرين وانگيان پنهنجي وڃايلن کي لڻي جي گهٽين ۾ ٿي ڳوليائين. نيٺ هڪ خط تيار ڪيائين، جنهن ۾ ماٹهن جي خراب حالت جو ذڪر لکيائين. اهو خط حافظ محمد شريف امام، شاهہ بيگ جي گذارش ۾ آندو. انهيءَ خط پڙهڻ سان شاهہ بيگ جي دل تي وڏو اثر ٿيو ۽ پڙهو گهمايائين تہ لڻي جي ماٹهن جي مال ۽ عيال کي ڪوبہ هٹ نہ لائي ۽ پنهنجي بٹيءَ مان هڪ تير ڪڍي قاضيءَ کي ڏيئي ساٹس گڏ ماٹهو ڏنائين تہ پاڻ جنهن ڏانهن اشارو فرمائين، سو ماٹهو سنڌس حوالي ڪيو وڃي." (2)

مٿيون بيان قاضي قادن جو پنهنجي ڪٽنب ۽ هم شهرين بابت پيار ظاهر ڪري ٿو ۽ پڙ ڏيکاري ٿو تہ سنڌس لکڻي ڪيتري نہ اثرائتي هئي، جو سنڌس خط پڙهي شاهہ بيگ جهڙي ڪٹور دل حاڪم جي دل به رجي ميڙ ٿي وئي ۽ لڻي تي ڦرلٽ بند ڪرڻ جو حڪم ڏنائين.

(1) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو ص 139.

(2) 'تاريخ معصومي': سنڌي ترجمو، ص 154.

لٽي واري واقعي بعد غالباً قاضي قادن پنهنجي ڪٽنب کي واپس بکر روانو ڪيو. شاهہ بيگ جو، اُن بعد، ساڻ گهاٽو رستو ٽي ويو هو. شاهہ بيگ جو مٽس ايترو تہ اعتبار جمي ويو هو، جو جڏهن لٽي مان سيوهڻ ڏانهن ٽي ويو، تہ قاضي قادن کي بہ پاڻ سان گڏ ڪنيائين. واٽ تي ٽلٽيءَ وٽ سنڌ جي فوج جو سپہ سالار دريا خان، جيڪو ساموئيءَ جي ميدان ۾ شاهہ بيگ جي لشکر هٿان مارجي ويو هو، تنهن جا پٽ محمود ۽ مٺو خان، شاهہ بيگ جو مقابلو ڪرڻ لاءِ لشکر سانباهيو تيار بيٺا هئا. سوڍا سورهہ سارنگ خان ۽ رڻ مل سنڌ جا ٻيا ڪيترا سورما ساڻن شامل هئا.

شاهہ بيگ، قاضي قادن کي موڪليو تہ وڃي انهن کي سمجهائي ٻجهائي ۽ صلح لاءِ ڪوشش ڪري، پر شاهہ بيگ سان رقابت سبب هنن جو قاضي قادن تي وشواس نہ جميو، جنهنڪري هن سان ملڻ کان انڪار ڪيائون. (1)

ان بعد سمجهجهي ٽو تہ قاضي قادن شاهہ بيگ کان موڪلائي، بکر ڏانهن روانو ٽيو. 927 هـ برابر 1520ع جي پوئين حصي ۾ شاهہ بيگ سيوهڻ جي قلعي جي مرمت ۽ حفاظت جو بندوبست ڪري بکر ڏانهن روانو ٽيو. بکر کان ايڏا ٽن منزلن تي هو تہ قاضي قادن بہ اڳي ساڻس مليو ۽ عزت آبرو سان سرفراز ٽيو.(2) بکر کان هڪ منزل اوريان، جام فيروز طرفان شاهہ بيگ لاءِ سوڪڙيون پهتيون، جيڪي سمجهجي ٽو تہ قاضيءَ جي هٿان ئي ان کي پيش ڪيون ويون. شاهہ بيگ جي بکر پهچڻ بعد قاضي قادن پنهنجن ٻارن سميت ساڻس ملاقات ڪرڻ لاءِ ويو.

"تاريخ تمدن سنڌ" ۾ چيو ويو آهي تہ جام صلاح الدين جي شڪست ڪانپوءِ قاضي قادن کي جام فيروز، مرزا شاهہ حسن ڏانهن ايلچي ڪري موڪليو. مرزا، قاضي صاحب کي سندس ماڻهن سميت خلعتون عطا ڪيون. (3)

شاهہ بيگ ارغون جو قاضي قادن تي ايترو تہ وشواس جمي ويو هو جو ڪيترين ئي ڳالهين ۾ هن جي صلاح کانسواءِ قدم بہ نہ ڪٽندو هو. ڏاريچا سردار جيڪي شاهہ بيگ جي اک ۾ ڪنڊي وانگر ٽي چڀيا، تن جي سرڪشيءَ بابت بہ هن قاضي قادن کان راءِ پڇي. قاضي قادن کيس ٻڌايو تہ

(1) تاريخ معصومي: سنڌي ترجمو، ص 117-118.
(2) ايضاً: ص، 121.
(3) "تاريخ تمدن سنڌ": رحيم داد خان مولائي شيدائي، ص 379.

هي سرڪش ماڻهو آهن ۽ سختيءَ بنا شانتي (امن) قائم ٿي نه سگهندي. سندس صلاح کي خيال ۾ رکي، شاهه بيگ انهن سردارن کي قتل ڪرائڻ جو حڪم ڪيو. (1)

شاهه بيگ جي وفات (آگسٽ 1522ع) بعد مرزا شاهه حسين ارغون تخت تي ويٺو. شاه حسن جي ڇاڪ فيروز سان ڪانه ٿي پئي، پر قاضي قادن انهن ٻنهي وچ ۾ مفاهمت پيدا ڪرڻ لاءِ سانده ڪوشش ڪندو رهيو.

قاضي قادن هڪ شاعر طور تہ اعليٰ جاءِ رکي ٿو، پر مٺين بيانن مان پتو پوي ٿو تہ هو پنهنجي وقت جي هڪ عظيم شخصيت هو، جنهن کي اُن زماني جي علمي ۽ سياسي حلقن ۾ بہ اهميت ڀري جاءِ حاصل هئي.

قاضي قادن 958 هـ برابر 1551ع ۾ وفات ڪئي.

(1) 'تاريخ معصومي' مير معصوم بکري، سندي ترجمو، ص 123.

قاضي قادن جي شاعري

قاضي قادن سنڌي ٻوليءَ جو پهريون شاعر آهي، جنهن جو وڏي مقدار ۾، باسنَدَ، لکيل ڪلام اسان کي ملي سگهيو آهي. هيستائين هن جا فقط ست بيت موجود هئا، جيڪي علامہ ڈاڪٽر عمر بن داؤد پوٽي جي محنت ۽ جفاڪشيءَ سان، اصلي ماخذن مطابق، ڪافي صحيح صورت ۾، علم ادب ۾ چاهه رکندڙن جي ڏيان تي آيا هئا. تازو ئي هرياڻا مان مليل سندس 112 بيتن (چند ڇاڻ بعد) کي ملائي، سندس بيتن جو ڪل تعداد وڏي هاٿي 117 ٿيو آهي. (اڳين بيتن ۽ تازو لڌل بيتن ۾ 2 بيت عام آهن.)

قاضي قادن سمن جي دور جي آخر واري وقت جو شاعر آهي. ان وقت تعليم جي ٻولي عربي هئي ۽ سرڪاري ڪمن ۽ ڪاروبار وغيره لاءِ پارسيءَ جو واهپو ٻه شروع ٿي ويو هو. موجود سامگريءَ موجب، اُن وقت تائين سنڌي شاعري ايڪا چارڻن، پٽن - پانن ۽ سگهڙن جي زباني روايتن تائين محدود هئي، جيڪي اُن وقت جي سردارن جي بهادري ۽ سخاوت جا قصيدا ڳائيندا ۽ عشقيہ داستان بيان ڪندا هئا. بعد ۾، ڳاهن وارين ڳالهين ذريعي سنڌيءَ ۾ قصه خواني ۽ داستان - گوئيءَ جي روايت اُسري، ساهتڪ معيار کي پهتي.

اُن وقت تائين جي سنڌي شاعريءَ جو مڪيہ طرح ٿي ڏاراڻون هيون. هڪ اُها شاعري، جنهن ۾ مڪاني لوڪ ڪهاڻيون ۽ اُن وقت جون ٻيون ڪهاڻيون ۽ نيم تواريخي ڪهاڻيون، جهڙوڪ سسئي پنهون، سهڻي ميهار، عمر مارئي وغيره بيان ٿيل هيون. ٻي اها شاعري جنهن ۾ ان وقت جي سردارن جي سورهيائي ۽ سخاوت جي واکاڻ ڪئي ويندي هئي. ان قسم جي شاعريءَ کي عام طرح درباري شاعري سڏيو ويندو آهي. ٽئين قسم جي شاعري وري اُها هئي، جيڪا مذهبي پرچارڪ، دين ۽ اخلاق جي تبليغ لاءِ ڪندا هئا. اُن ۾، زور هدايتن ۽ نصيحتن تي هو. پير صدر الدين ۽ پير ڪبيرالدين جا 'ڪنان' ان قسم جي شاعريءَ جو ئي مثال آهن.

قاضي قادن اُن وقت جي قصيده گوئي ۽ قصه خوانيءَ واري درباري شاعري توڙي مذهبي پرچار واري شاعريءَ کي هڪ نئون موڙ ڏيئي، سنڌي شاعريءَ کي ادبي معيار عطا ڪيو. هن سنڌي شاعريءَ کي چارڻن ۽ پٽن جي

قصيدن ۾ سمايل مبالغي جي ڏهڙ مان ڪيڙي، اُن کي فڪر ۽ فلسفي جي پکي پختي زمين تي آندو ۽ ان کي اُهو آڌار ڏنو، جنهن تي اڄتي هلي، اساسي (ڪلاسيڪي) سنڌي شاعريءَ جي عمارت کڙي ٿي. هن سنڌي شاعريءَ مان مذهبي پرچار جي ڪوڪلائپ کي هٽائي، اُن ۾ تصوف ۽ معرفت جا ڳوڙها روحاني راز ۽ معنيٰ جا موتي پويا.

قاضي قادن قرآن جو حافظ ۽ پنهنجي وقت جو يگانو عالم هو. اُن وقت سرڪاري ٻولي عربي هئي ۽ پارسيءَ جو به بول بالا هو. ظاهر آهي ته عربي ۽ پارسيءَ تي سندس وڏو عبور رهيو هوندو. ايتري هوندي به، ۽ اُن وقت جي سرڪاري ڏانچي ۾ هڪ وڏي رسوخ واري حيثيت رکندي به، هن اظهار جي ماڌيم لاءِ پنهنجي ڏيهي زبان سنڌيءَ کي ئي چونڊيو. هن حڪومت جي سايي کان وانجهيل ڏيهي زبان سنڌيءَ جي صلاحيتن کي پرکيو ۽ ان ۾ تصوف جي باريڪ نڪتن ۽ ويدانت جي ڳوڙهي فلسفي کي بيان ڪرڻ جي قوت پيدا ڪئي. قاضي قادن زباني روايت تائين محدود، اڻ گهڙيل سنڌي شاعريءَ کي نئين سوچ، محاورو نئين محاڪات (Imagery) ۽ نئين عمارت ڏني. اهي حقيقتون قاضي قادن کي سنڌي شاعريءَ جي باني ۽ پٽڪندڙ سنڌي شاعريءَ کي نئين واٽ ڏيکاريندڙ جو درجو ڏيارين ٿيون. سندس سوچ، محاوري، محاڪات ۽ عمارت کان، کائنس پوءِ وارا ڪيترائي شاعر متاثر رهيا، جن ۾ شاهه ڪريم ۽ شاهه عبداللطيف جهڙا عظيم شاعر به شامل آهن. کائنس پوءِ وارن شاعرن جي مضمونن ۽ عنوانن تي سندس اثر هيٺين ڪن مثالن مان ظاهر آهي:

قاضي قادن جو بيت:

اکر ٻيا وسار، الف اڪهون ئي ياد ڪر،
سو تون ڏيئو ٻار، جو نه اُجهنيئه ڪڏهين. (6)

شاه عبداللطيف جو بيت:

اکر پڙهه الف جو، ٻيا ورق سڀ وسار،
اندر تون اُجار، پيو پنا پڙهندين ڪيترا.
(سريمن ڪلياڻ)

○

قاضي قادن جو بيت:

لائي لام الف سان، ڪاتب لکين جيئن،
مون هنيڙو پرين سان، لڳو آهي تيئن. (7)

شاھ عبداللطيف جو بيت:

ڪاتب لکين جيئن، لائي لام الف سان؛
اسان سچڙ ٽيئن، رهيو آهي روح ۾. (سريمن ڪلياڻ)

○

قاضي قادن جو بيت:

ستو سچي رات، مهه ڏڪي مَوئن جيئن؛
نه تو سنبل تات، نه تو جهوري آهه ڪا. (83)

شاھ عبداللطيف جو بيت:

ستين سنجهيئي، منهن ويڙهي موئن جيئن؛
اوجاڳو اکين کيَ، ڇاتوءِ نه ڏيئي؛
هٿان تو پيئي، ٿي ڪچو ڪيچين کي ڪرين. (سر ڏهر)

○

شاھ عبداللطيف وانگر ئي، شاھ عبدالڪريم تي به قاضي قادن جو گهاڻو اثر، چٽيءَ طرح نمايان آهي. قاضي قادن جي وفات وقت، شاھ ڪريم ايڏا چوڏهن ورهين جو هو؛ پر قاضي قادن جا بيت هٿان هٿان ٻڌي، هو انهن کان ايتري قدر تہ متاثر ٿيو هو، جو اُهي ياد ڪري ڇڏيا هئائين ۽ پنهنجي سماع جي مجلسن ۾ اُهي پڙهندو هو. پنهنجي مجلسن ۾ قاضي قادن جا جيڪي بيت پڙهيائين، تن مان ست محفوظ رهجي ويا ۽ 'بيان العارفين' ۾ درج ٿي، روشنيءَ ۾ آيا. انهن مان ٽن بيتن جي مضمون ۽ معنيٰ کان متاثر ٿي شاھ ڪريم پاڻ پنهنجا بيت چيا. (1) اها ڳالهه پنهنجي ليکي شاھ ڪريم تي قاضي قادن جي اثر ۽ معنوي خيال کان قاضي قادن جي معيار ۽ مقبوليت جي شاهدي ڀري ٿي، شاھ ڪريم جي بيتن تي قاضي قادن جو اثر هيٺئين مثال مان ظاهر آهي:

قاضي قادن جو بيت:

پهرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي سو لهي؛
من اندر مهه پاءِ، توئي اندر سپرين. (34)

---

(1) ڏسو 'شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' (1937ع) ڈاڪٽرعلامہ عمر بن داؤد پوٽو، ص 25-26، 88 ۽ 93-94.

شاھ ڪريم جو بيت:

پيرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي هوءِ له؛
تهان ڌار نہ سپرين، مه منجهئين پاءِ. (30)

شاھ ڪريم بعد شاھ لطف الله قادريءَ ۾ ڪي بيت قاضي قادن جي بيتن کان متاثر ٿي چيا آهن. ان طرح ميين عنات ۽ پڻ بعد وارن ۾ين ڪيترن سنڌي شاعرن تي قاضي قادن جي فڪر، محاوري ۽ عبارت جو زوردار اثر ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

قاضي قادن جي شاعري تصوف ۽ ويدانت جي شاعري آهي. سندس شعر تي تصوف جي فلسفي جي ڇاپ جو سبب اهو آهي، جو هو جنهن زماني ۾ ٿي گذريو آهي، تنهن زماني ۾ تصوف هن نندي کنڊ تي ڇڻ ته ڇانيو پيو هو. سنڌ تي تصوف جو اثر نندي کنڊ جي ۾ين حصن جي پيٺ ۾، پاڻ وڌيڪ رهيو هو، ڇو ته هن نندي کنڊ لاءِ تصوف جو دروازو بڻجڻ جو شرف سنڌ کي ئي حاصل آهي.

ازل کان انساني روح دائما سچ (الحق) جو آزمودي ڪرڻ ۽ اُن کي حاصل ڪرڻ جو اَبلاکو (ڪولاؤ) رهيو آهي. انساني روح جي ان ازلي اَبلاکا کي 'رهسيہ واد' سڏيو ويو آهي، جو دراصل هر مذهب جي هڏ ۾ سمايل آهي. روايتي مذهب، تمام پابندين ۽ پيچيدگين سبب، 'دائما سچ' جو مشاهدو ماڻڻ جي گهري اَبلاکا رکندڙن کي سکون بخشڻ کان قاصر رهيا آهن، ان ڪري، اُهي داما سچ کي اکئين پسڻ ۽ اُن سان شخصي پيوند پائڻ لاءِ ڪن ڪُجهہ ڪُجهاندر روحاني آزمودن جي واٽ وٺن ٿا. اهڙي ئي هڪ واٽ آهي تصوف، جو اسلام جو 'رهسيہ واد' آهي.

تصوف يا صوفي مت موجب 'خدا' دوُر جي چيز نہ آهي. صوفي خدا سان هڪ شخصي ۽ گهاٽي سڱ جو انپو ڪن ٿا. صوفين جو مقصد آهي ڪائنات جي آپائٽهار کي سيجاڻڻ، جو بالا آخر پاڻ سيجاڻڻ تي وڃي ٿو دنگ ڪري. قاضي قادن جي شعر ۾ ہ سڄو زور پاڻ سيجاڻڻ تي آهي.

ليهان لڪ ڪيام، پسڻ کي پاڻان پرين؛
سوجهي سيڻ لڏام، من منجهين ئي سپرين.
(قاضي قادن)

پهرين پاڻ پرک، پرين پرکڻ ساکڙا؛
در پي سوئي رک، جڻان ڏکا نہ لهين.
(قاضي قادن)

تصوف يا صوفي مت جو روح روان آهي وحدت الوجود وارو عقيدو. وحدت الوجود جو مطلب آهي هر اوست يا سڀ ڪجهہ اهو ئي آهي. اڪثر صوفي عارف انهيءَ متي تي هليا آهن. قاضي قادن به، جيئن سندس شعر مان ظاهر آهي، وحدت الوجود واري عقيدي تي هندڙ هو. اهو سندس اڳين موجود ستن بيتن مان به ظاهر هو. اُنهن بيتن مان هڪ ۾ چيو اٿس:

"لا" لاهيندي ڪن ڪي، "لا" موڙهين ناهہ؛
بالله ري پريان، ڪٽ نہ دسي ڪو ٻئو.

قاضي قادن جي تازو ملهيل بيتن تي به اهو خيال ڇانيو پيو آهي. چوي ٿو:

پاڻي واڻي رنگ ۾، پاڻو واڻ رتاس؛
رنگيندڙو پاڻي ڏٺي، سڀي رنگ سناس.

لڳي ٿو تہ اهو ئي خيال آهي، جنهن کان متاثر ٿي شاهہ عبداللطيف لکيو آهي، تہ:

پاڻ ئي پسي پاڻ ڪي، پاڻ ئي محبوب؛
پاڻ ئي خلقي خوب، پاڻ ئي طالب تن جو.
(شاهہ)
يا
پاڻ ئي جل جلاله، پاڻ ئي جان جمال،
پاڻ ئي صورت پرينءَ جي، پاڻ ئي حسن ڪمال،
پاڻ ئي پير مريد ٿئي، پاڻ ئي پاڻ خيال،
سڀ سيوئي حال، منجهان ئي معلوم ٿئي.
(شاهہ)

قاضي قادن جو به مت آهي تہ پرين هر هنڌ ۾ هر دائري ۾ موجود آهي. ساڳئي وقت اُن کي پسڻ لاءِ پنهنجي خودي ختم ڪرڻ ۽ وجود وڃائڻ تي به زور ڏنو اٿس.

واحد هنڌين دائرين، هيڪڙيو ميئي؛
جنهين جان جدا ڪي، پسندا سيئي.
(قاضي قادن)

مطلب تہ قاضي قادن جو ڪلام تصوف جي باريڪ نڪتن، رمزن ۽ رازن سان پريل آهي. روحاني راهہ تي هلندڙن لاءِ هن جو ڪلام مشعل راهہ مثل آهي. سالڪن ۽ صوفين جي تعليم و تربيت خواه رهبري ۽ رهنمائيءَ لاءِ، اُن ۾ بيشمار هدايتون ميسر آهن.

قاضي قادن جي شعر تي ٻيو چٽو اثر آهي ويدانت جو. ويدانتي فلسفي جو نچوڙ آهي تہ برهم، تت يا سچي ڪائنات جو وجود هڪ ئي آهي، ٻيو جو ڪجهہ آهي، سو مايا يا طلسم آهي. برهم ۽ جيوَ وچ ۾ مايا ويچو وِيجهي ٿي. جيوَ آگيان جي ڦولي ۾ ڦلجي هن ناسونت سنسار (فاني دنيا) کي سچ سمجهي ويٺو آهي. اصلي چيز - برهم، پرماتما (الحق) - کي هو وساري ويٺو آهي. قاضي قادن ويدانت جي ان فلسلفي کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

پرين وساري رت روئن، ڪهڙي ري ڪارڻ؛
ڪنچن راس وڃاءِ ڪي، ٻڪئن ڏوڙ ڦون.

ساڳيو خيال تلاوَ، ڪنول ۽ ڏيڏر واري تمثيل ذريعي ٻہ ظاهر ڪيو اٿس. سنسار روپي تلاوَ ۾ برهم (الحق) روُپي ڪنول ٻہ ڦلاريو ڦيو آهي، پر انسان روپي ڏيڏر، جنهن کي اُن جي سمڪ ئي نہ آهي، سو تلاوَ جي تري ۾ ليڙيون پائي مٿي ويٺو کائي.

جي سالوُرو ستہ لهي، ڪنولان سندي ڪاءِ،
تہ ڦيو ڦاتال ۾، هوند نہ مٿي ڪاءِ.
(قاضي قادن)

ان طرح، تصوف ۽ ويدانيت قاضي قادن جي ڪلام ۾ تاجي ڦيٽي جيان لڳا ڦيا آهن.

قاضي قادن جي شعر ۾ 'سسئي ڦنهون'، 'سهڻي ميهار' ۽ 'عمر مارئي' وارين لوڪ ڪهاڻين جا ڪي حوالا ملن ٿا، پر اُنهن کي هن ٽوُڪي ۾، تمثيلن طور ڪتب آندو آهي. سندس شعر ۾ 'ڳالهہ' يا 'بيان' تي نہ، پر فڪر ۽ معنيٰ تي زور آهي.

تمثيلن (روپڪن) لاءِ بہ هن جيڪي تشبيهون (اپمائون) ڪم آنديون آهن، سي سموريون ڏيهي ۽ پنهنجي آس پاس جي ماحول مان کنيل آهن. تلاوَ، هنس پکين ۽ ڪنول جي گل واريون تشبيهون، ٻاهيهي (چاتڪ) جي تڙڦي مرڻ، سامونڊي سفرن، ٻيڙين، تارن ۽ تلهڙن واريو تشبيهون توڙي ويجن ۽ وادوڙين جا ذڪر؛ مهراڻ ۽ ساڳري واه واريون تمثيلون، اهو سڀ اسان جي پنهنجي زمين ۽ پنهنجي زندگيءَ مان ورتل آهي، جن سان اسان جي سڃاڻپ آهي. سندس شعر تي ٻاهريون، يا جيئن ٻين ڪن اساسي شاعرن تي جيڪو پارسي اثر آهي، سو ڏسڻ ۾ ئي نٽو اچي. ساقي، شراب ۽ پيالين وغيره جي ذڪر وارو پارسي اثر، جيڪو شاهہ عنات ۽ ٻين ڪن اساسي شاعرن جي شعر تي آهي، سو لڳي ٿو تہ، قاضي قادن ڪان پوءِ، سندي شاعريءَ تي پيو آهي. قاضي قادن جو شعر ان ڪان بلڪل اڇُتو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "ميين شاهہ عنات جو ڪلام" ڪتاب ۾ چيو آهي تہ ميون شاهہ عنات پهريون سندي شاعر هو، جنهن پنهنجي شعر ۾ هنجهن جو ذڪر ڪيو آهي. ۾ قاضي قادن جا تازو مليل بيت ڏيکارين ٿا تہ هنجهن جو ذڪر شاهہ عنات ڪان گهٽو اڳ، سندي شاعريءَ ۾ موجود آهي. قاضي قادن اُنهن جو چگو ئي ذڪر ڪيو آهي.

جوڳين ، ڪاپڙين، آدسين وغيره جي ذڪر جي حوالي ۾ بہ ڊاڪٽر بلوچ اهڙو ئي رايو ظاهر ڪيو هو. "ميين شاهہ عنات جو ڪلام" ۾ ڊاڪٽر بلوچ چوي ٿو: (1)

(ميين شاهہ عنات جون) "غير مسلم طبقي وارن توحيد ڏانهن مائل فقيرن، جهڙوڪ جوڳين، ڪاپڙين، آديسين، سنياسين ۽ سامين سان بہ ذاتي صحبتيون ٿيون."

"ميون شاهہ عنات غالباً پهريون سندي شاعر آهي، جنهن انهن (غير مسلم) فقيرن جي ڪن خاص فرقن، جهڙوڪ سيتپوري، راميسري ۽ مهيسريءَ جا اُهجاڻ ڏنا آهن ۽ گورو گورکناٿ ۽ سامي سڌ ناٿ جا نالا ڪنيا آهن."

۾ جوڳين جو ذڪر قاضي قادن جي ڪلام ۾ بہ ملي ٿو. هن جو هڪ مشهور بيت آهي:

(1) ميين شاهہ عنات جو ڪلام": ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ص 41.

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هئس ننڊ ۾؛
تهان پوءِ ٽيوس، سندي پريان پيڇري.

تازو مليل بيت ۾ هي بيت هن طرح ڏنل آهي:

ستو هتوس ننڊ ۾، جوڳيءَ جاڳايوس،
مر وڃايائين مون منان، تت ويڪايوس.

بيت جي ٻنهي روين مان هڪ ڳالهه ته بلڪل صاف آهي ته هوُ جوڳين کان واقف هو ۽ ڪنهن اهڙي جوڳيءَ جي صحبت ۾ آيو هو، جنهن کيس اڳيان جي ننڊ مان ڏنوڏاڙي آڌاريو ۽ سندس جيوت ۾ انقلابي ڦيرو آندو. جوڳين ۽ فقيرن سان سندس واسطو ڪو ڳهرو ٿو ڏسجي. هڪ بيت ۾ چوي ٿو:

تون ويرون ٿي ويڙ، جوڳي سو جو جڳ ۾.

'ويڙ' يا 'بيڙ' سڃن جوڳين ۽ ويراڃار جي ڇاڻن کي چئبو آهي. جيئن دادوءَ ڪبير لاءِ چيو آهي، "اپنا مستڪ ڪاٽ ڪر، بير هٿا ڪبير."

قاضي قادن نه فقط جوڳين کان واقف هو ۽ انهن جو ذڪر ڪيو اٿس، پر سندس بيتن مان پتو پوي ٿو ته هو يوگ (جوڳ) جي تمام اوچين منزلن کي وڃي رسيو هو. (1) سندس بيتن ۾ هٺ يوگ جي تمام اوچين منزلن جو به ذڪر ملي ٿو، جنهن تي مون هڪ جدا مضمون ۾ وستار سان لکيو آهي. ان سواءِ سندس ڪلامن 'سُڃن سپن'، 'مٽيئارن سپن' 'منگل جي داهه (باهه)، جهڙيون غير مسلم عقيدن واريون تشبيهون به ملن ٿيون. جن جي مد نظر ڇڻي سگهجي ٿو ته هو پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن انهن تشبيهن کي ڪم آندو آهي.

ڇند: قاضي قادن جا هيستائين موجود ست بيت، جيکي 'بيان العارفين' مان مليا هٿا، تن جي شاعراڻي شڪل جي ڇند ڇاڻ ڪرڻ وقت ٻي اهو پڌرو ٿي ٻيٺو هو، ته هن جو شعر، شعر رچڻ جي پارتي طريقي تي هڏل آهي. انهن ۾ ٻه دوها، ٻي برڙا دوها، هڪ سورٺو ۽ هڪ ٽونويري دوهو هو.(2) سندس تازو مليل بيتن سان فقط اها حقيقت وڌيڪ پڌري ٿي ٻيڻي

(1) ڏسو سندس بيت نمبر 22، هن ڪتاب جي بيتن واري پاڳي ۾.
(2) شاهه عبدالڪريم (انگريزي)؛ ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي، ص 33.

آهي، تہ سندس اڇ تائين موجود جملي بيت، چند شاستر جي دوها، سورٹا، بڑو دوهو ۽ تونوبري دوهو چندن ۾ رچيل آهن. تازو مليل بيتن ۾ 65 دوها، 44 سورٹا، 2 بڑا دوها، هڪ تونويري دوهو، ۽ چوپدا ۽ هڪ ٽِ پدو آهن.

قاضي قادن جي تازو مليل 112 بيتن کي ٻن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪڑا آهي بيت آهن، جن ۾ ٻہ مصرائون آهن ۽ ٻيا آهي بيت جن ۾ ٻن کان وڌيڪ مصراعون آهن. سندس هڪ سؤ نوَ بيت ٻن مصراعن وارا ۽ ٽي ٻن کان وڌيڪ مصراعن وارا آهن. سنڌيءَ جي ڪن عالمن کي پهرين اهو اثر ويڙل هو تہ سنڌيءَ ۾ ٻن کان وڌيڪ مصراعن ۾ ڪلام چوڻ جي شروعات، سچ کان پهرين شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ ڪئي هئي. ۽ پوءِ شاهہ عنات ۽ شاهہ لطف الله قادريءَ جا چڱي تعداد ۾ ٻن کان وڌيڪ مصراعن وارا بيت ملڻ ۽ شاهہ ڪريم جا ٽي ٽن مصراعن وارا بيت ملڻ بعد اهو اثر هٽيو.

شاهہ ڪريم جي شعر جي حيثيت تي تبصرو ڪندي، علامہ داؤد پوٽي لکيو هو، "شاهہ ڪريم جي ڪلام ۾ ٽي بيت (عدد 48، 56، 88) تہ تکا آهن، جي تاريخي لحاظ کان شعر جي ترقيءَ ۾ هڪ سونهري ڪڑي آهن." (1)

شاهہ ڪريم کان پوءِ جي، پر شاهہ عبداللطيف کان اڳ جي شاعر لطف الله قادريءَ جا پندرهن ٻن کان وڌيڪ مصراعن وارا بيت روشنيءَ ۾ اچڻ تي علامہ داؤد پوٽي لکيو هو، "..... اهڑا بيت ڪل 15 آهن، جن مان هڪ ٽن سٽن وارو، ڏهہ ڇهن سٽن وارا، ٻہ پنج سٽا، هڪ ڇهہ سٽو ۽ هڪ ست سٽو بيت آهن. انهن مان خبر پوي ٿي تہ شاهہ ڪريم جي وفات کان ٿورو پوءِ سنڌي بيت ۾ ڪيتري قدر نہ ترقي ٿي ويئي هئي." (2)

پر، قاضي قادن جا هيستائين جيئن تہ سمورا (ست) ٿي بيت ٻن تکن وارا هئا، ان ڪري اهو اثر رهجي ويو هو تہ سندس شاعري فقط ٻن مصراعن وارن بيتن تائين ٿي محدود آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکيو آهي، "قاضي قادن جي ڪلام ۾ 'سنڌي دوهي' کان وٹي 'سنڌي بيت' تائين ارتقا جون سڀيئي صورتون ملن ٿيون، مگر سندس بيت ٻن مصراعن تائين محدود آهن." (3)

---

(1) 'شاهہ ڪريم بلڑيءَ واري جو ڪلام': علامہ داؤد پوٽو، ص 28.

(2) ماهوار نئين زندگي: سيپٽمبر 1958ع جي پرچي ۾ علامہ دائود پوٽي جو ليک "سنڌي قديم شاعري".

(3) 'شاهہ لطف الله قادريءَ جو ڪلام': نبي بخش خان بلوچ ص 23.

پر تازو هريائا مان قاضي قادن جا جيڪي بيت مليا آهن، تن ۾ ٻہ چئن تڪن وارا ۽ هڪ ٽن تڪن وارو آهي (عدد 69، 72، 109) جنهن مان ان نتيجي تي پهچجي ٿو تہ سنڌيءَ ۾ ٻن کان وڌيڪ تڪن وارا بيت چوڻ جي روايت شاهہ لطيف، شاهہ عنات، شاهہ قادري ۽ شاهہ ڪريم کان ٻہ اڳ، قاضي قادن واري وقت ۾ ٻہ هئي.

ساڳيءَ طرح 'وراڻ' يا 'تڪرار' واري فني ستاءِ پڻ اسان کي قاضي قادن جي ڪلام ۾ ملي ٿي. ساڳئي مضمون کي ورجائڻ خاطر، هن هڪ يا هڪ کان وڌيڪ بيتن ۾ ساڳيا الفاظ، فقرا يا اصطلاح وَرائي، ان شاعرانہ انداز سان پنهنجي شعر ۾ خوبصورتي پيري آهي.

قاضي قادن جي بيتن ۾ 'وراڻ' جا ڪي مثال:

حقيقي مون سين، وسن سهر حقيق ۾،
ڳالهہ چون حقيقيان، چون حقيقي وين.

يا

سفيفي مون سين، وسن سهر سفاف ۾،
ڳالهہ چون سفافيان، چون سفافي وين.

يا

جي مون ڏيئين لک ڏڙ، ڏڙ ڏڙ لک سران،
سر سر لک مهان تيئين، مُهہ مُهہ لک ڇيان،
سڄي ڇيان تکيان، هڪڙيان لوان،
صفت تنهنجي راڄيا، تي هون ڪيئن ڪران.

قاضي قادن جي شعر جي ٻولي:

قاضي قادن جي تازو مليل بيتن جي ٻولي سرائڪي/ ملتاني ۽ پنجابيءَ کان متاثر ٿيل سنڌي آهي. سرائڪي/ ملتاني اثر ٻوليءَ جي ويا ڪرڻ واري روپ يا جوڙجڪ تي ڇانيل آهي، ٻوليءَ جي شبداولي (Vocabalary) ان کان گهٽو متاثر نہ ٿي آهي. قاضي قادن بکر جو رهندڙ هو، جو اتر سنڌ ۾ آهي. اهو علائقو جاگرافيائي طرح ملتان کي ڪافي ويجهو آهي. سنڌ ۽ ملتان جا صدين کان پاڙ ۾ سياسي، روحاني ۽ ثقافتي لاڳاپا رهيا آهن ۽ ملتان صوفين

جو ڳڙھ ۾ رهيو آهي. ان ڪري قاضي قادن جي سنڌي ٻوليءَ تي اِهو اثر سياويڪ آهي. وچ ۾ سنڌ ۽ سنڌ جي هيٺئين حصي ۾ اسمن جا عدد جمع ٺاهڻ وقت اُڪارانت لفظن کي آڪارانت ڪندا آهن، جيئن مالُ - مالَ، آنبُ - آنبَ، يا ڪن حالتن ۾ لفظ جي پڇيان 'ئون' جوڙيو ويندو آهي، جيئن ڳالهه جو ڳالهيون، ڇپ جو ڇپيون. پر مٿين سنڌ ۾ عدد جمع ٺاهڻ لاءِ لفظ جي پڇيان "آن" وجهن. جيئن دانهن جو دانهان، ڇپ جو ڇپان. قاضي قادن جي هولي مٿين سنڌ جي آهي، ڇو ته سندس هولي ۾ سمورا عدد جمع "آن" سان ختم ٿين ٿا. سندس ضمير پڻ ڏيڪارين ٿا ته سندس هولي مٿين سنڌ جي آهي. جيئن ته،

عيد ڪريندو ڪير، ماڪي (مون کي) سڃڻ گڏيو.

سندس بيتن ۾ صفتون ۽ گرامر جا ٻيا روپ پڻ اهو ظاهر ڪن ٿا ته سندس هولي مٿينءَ سنڌ (سري) جي سنڌي آهي. قاضي قادن جي سنڌيءَ تي پنجابي اثر به ظاهر آهي. سندس شعر ۾ ڪم آيل لفظن ۾ 'ن' جي جاءِ 'ڻ' ڪتب آيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جيئن قرآن کي هو قرآڻ ۽ 'جوان' کي 'جواڻ' ڪري ٿو ڪم آڻي. بيتن (وچن) لفظ کي هو 'ويڻ' ڪري ٿو ڪم آڻي. 'ن' جي بدران 'ڻ' جو اهو استعمال هوليءَ تي پنجابي اثر ڏيکاري ٿو.

قاضي قادن جيتوڻيڪ قرآن جو حافظ هو ۽ عربي پارسيءَ جو به عالم رهيو هوندو، تنهن هوندي به سندس سنڌي هوليءَ تي انهن هولين جو اثر تمام ڇڙو يا چئجي ڪٽي ته نه جهڙو آهي. سندس ڪلام ۾ ڳاڻ ڳٽيا عربي پارسي لفظ يا انهن جا تدپو ڪم آيا آهن. انهن ۾ به گهٽائي اسمن جي آهي، جيڪي ظاهر آهي ته ڪيس لازمي طرح ڪم آڻڻا پيا آهن. ٻئي طرف سندس ڪلام ۾ نج سنسڪرت ۽ پراڪرت جا لفظ يا انهن جا تدپو روپ تمام وڏي ماترا ۾ ملن ٿا. رانري، سرپ، ڪنچن، راس، سالور وغيره ان جا چند مثال آهن.

عام طرح قاضي قادن جي هولي سهڻي ۽ سليس سنڌي آهي. موزونيت، پختگي، شيريني ۽ ڪنايت سندس هوليءَ جا عام گڻ آهن.

▲

قاضي قادن جا

112

نايا‌ب بيت

1

زيران[1] زَبرِان[2] آيَتان[3]، اڪر اَنتُ نَ پار،
هَيڪڙيو[4] ايمانَ[5] ۾، لَهَنِ سَينِي سارَ[6]. (ٽيڪ)

زيرن، زبرن، آيتن ۽ اڪرن جو ڪو انت پار نہ آهي. فقط پڪو نشچو (پروسو) رکڻ سان ئي (پرين) سيني جي سار لهن ٿا.

2

جوُ جوُ[1] هارَهَ لَکَ، ڪوڙين[2] ڪَتيبان[3] جي پَڙهِ،
ايهَ[4] سَبائي[5] سِک، جان جان[6] پِريان نَ مِڙهِ. (1)

جِن جِن هارهن لک ڪروڙ (انيڪ) ڪتاب پڙهيا آهن، اُنهن سيني اها ئي سکيا ڏني آهي تہ اتان (انهن ڪتابن مان) پرين نڏو ملي.

3

ڪَنزُ قُدُوري ڪافِيا[1]، ڪي ڪينَ پَڙهيامِ،
سو ڏيهو ئي[2] ڪو هيو، جان[3] ئي پِرين لَڌامِ. (2)

ديني فقہ ۽ وياڪرڻ جا ڪتاب - ڪنز قدوري ڪافيا - انهن مان ڪوبہ ڪونہ پڙهيو اٿم. اُهو هنڌ ئي ڪو هيو آهي، جتان ئي پنهنجي پريتم کي پاتو اٿم.

4

پَڙهندو پَئي وِيو، ڪوڙين لَکَ ڪُرآنَ،
لَکي[1] لوڪ[2] نَ سگهيو، پاڻي[3] اندرِ پانَ. (3)

---

(1) 1. اِجي آواز لاءِ اعراب 2 . آجي آواز لاءِ اعراب 3. قرآن جون آيتون 4. فقط هڪ 5. نشچو، وشواس 6. سنيال.

(2) 1. جن جن 2. ڪروڙين (انيڪ) 3. ڪتاب 4. اِها 5. سيني جي 6. اِتان اِتان.

(3) 1. ديني فقہ جا ڪتاب 2. هنڌ، مقام، جاءِ 3. جتان

(4) 1. ڄاڻي، سمجهي 2. دنيا جا ماڻهو 3. پنهنجي.

دنيا جا ماڻهو ڪروڙين لکين دفعا قرآن پڙهندا پڙهي رهيا، پر انهن کي اها سمڪ پڄي نه سگهي ته پرين پنهنجي اندر ۾ ئي سمايل آهي.

5

جي گهرَ[1] گهڙي[2] نَه ڪينهه[3]، سائين تو ديدار کي؛
ڪيهي[4] حُجَ[5] ڪَرينهه، سووي[6] پَهُنچوُن رَبَ ڏان. (4)

اي سائين، تنهنجي درشن لاءِ جيڪي هڪ گهڙي به طلب نٿا رکن، سي اها حجت ڪيئن ٿا ڪن ته اسين رب کي پهچون (حاصل ڪريون).

6

سُتو[1] وينو اُٺيو[2]، ڀَالهائيندو ڀَيندو[3]؛
اسان تُسان[4] جي تاڙي[5]، واڻَڙئين[6] ويندو. (5)

ستي، ويٺي، بيٺي، ڀالهائيندي، ڀائيندي، ايتري قدر جو وات تي هلندي هلندي به اي پرين مون کي تنهنجي ئي تات پچار آهي.

7

اَکَرَ ٻيا وِسارِ، اَلفُ اڳهُون[1] ئي يادِ ڪَرِ؛
سو تـوُن ڏيئو هارِ، جو نَه اُجهنيئه[2] ڪَڏهين. (6)

ٻيا سڀ اکر وساري، سڀ کان اڳ الف (الله) جو اکر ياد ڪر. اهو ڏيئو هار، جو ڪڏهن به نه وسامي.

8

لائي[1] لامَ[2] اَلفَ سان، ڪاتبَ[3] لِکين جيئن؛
موُن هِنيَڙو[4] پِريانِ[5] سان، لَڳو آهي تِيئَن. (7)

اي ڪاتب! (لکڻ وارا)، تون الله لکڻ وقت جيئن الف کي لام (ل) سان جوڙي لکين ٿو، منهنجو هردو (امن) پنهنجي پرين سان ائين ئي جُڙيل آهي.

---

(5) 1. طلب 2. گهڙي، پَلڪ 3. ڪَنِ 4. گهڙي، ڪيئن 5. حجت 6. اهي
(6) 1. سمهي پئي 2. بيٺي 3. ڀائيندي 4. تنهنجي 5. پچار، ڳٺي، ذڪر 6. رستو، وات.
(7) 1. سڀ کان اڳ 2. اجهامي، وسامي
(8) 1. ڀائي، ملائي، جوڙي 2. 'ل' اکر

9

جان[1] پاڻان[2] جو پَڌرو[3]، ٻڌو آءٌ سَڌَ؛
موڻ هِنيڑو تان[4] ئي ڪيو، سُپريان[5] سڻ گڏ. (8)

جڏهن مون پنهنجي اندر مان ڇڏو سڏَ ٻڌو، تڏهن ڪان ولي مون پنهنجي هردي (من) کي پنهنجي پريتم سان جوڙي ڇڏيو.

10

پَهريون[1] ئي پرِيانم[2] جا، مون سان ئي سَوڙاڻ[3]؛
هنيڑو هيج[4] پَنڌ ڪري، لڳو ڪَهَ[5] ڪيڻان[6]. (9)

منهنجي پرينءَ شروع کان ولي مون سان پڻي پال پلايا آهن، منهنجو هنيڑو هُن لاءِ تڪليف پريا پنڌ بہ خوشيءَ سان پيو ڪري.

11

نہ سو لاهوَ[1] نہ سِرو[2]، نَہ اَرِ[3] وار[4] نَہ پار[5]؛
موڙهو[6] وَتين[7] تنِ کي، سو مَنَ مَنجهِ نِهار. (10)

(برهم جو) نہ آهي لهوارو (پڇاڙي)، نہ اَن کي سرو (مُنڊ) آهي ۽ نہ ڇاتي آهي. نہ اَن کي هيءَ پر يا هوءَ پَرِ آهي. (تون) مُنهنجي ڪري اَن کي ڳولهيندو ٿو ڦرين. هُن کي من ۾ جهاتي پائي ڏس.

12

دِلِ اندَرِ دَرياو[1] پُڄِئہ ڪيا[2] سَمُندرَ ڪَلَ[3]؛
ماڻڪ اِهَ[4] سَرياو[5]، ڇڪي[6] چوڪي[7] نَہ ڪٽي. (11)

دل اندر ئي درياهہ آهي. سمنڊ جو پتو ڇو پيو پڇين. (دل جي درياهہ ۾) موتي ماڻڪ پيا آهن. (تون) چونڊي سچا (ماڻڪ) ڪٽين ئي نٿو.

---

(9) 1. جيئن، جڏهن 2. پنهنجي اندران 3. ظاهر، ڇڏو 4. تيئن، تڏهن 5. پنهنجو پريتم.
(10) 1. پهرين ڪان، شروعات ڪان 2. منهنجي پرينءَ (جا) 3. سڻا وڙ، مهربانيون 4. خوشي، چوج 5. تڪليف وارا پنڌ 6. هُن لاءِ.
(11) 1. لهوارو (پڇاڙي) 2. مُنڊ 3. ڇاتي (درياهہ جو پيٽ) 4. هيءَ پر 5. هوءَ پر 6. منجهيل 7. ڦرين، ڦرندو وتين.
(12) 1. ندي، سمنڊ 2. ڇا 3. پتو، ڇاڻ 4. اِتان، اِڻ مان 5. حاصل ٿين، ملڻ، سڌ ٿيڻ 6. چونڊي 7. سڻا

13

ڪايا[1] مُهِ[2] ڏيئي، پيئا[3] جي دَرِياوَ ہِ؛
پَسَندا سيئي[4]، ماڻِڪَ اِڪڙِيُنِ سين. (12)

جيڪي پنهنجي سرير ڏانهن منهن ڪري سرير روپي درياهہ اندر گهرندا، اهي ئي پنهنجن اکين سان املهہ ماڻڪن جو درشن ڪندا. (ڏسو دادوءَ جو ڪايا بيلي)

يا

جيڪي پنهنجي منهن (اکين) تي شيشا چاڙهي درياهہ اندر گهرندا، اهي ئي پنهنجن اکين سان املهہ ماڻڪن جو ديدار ڪندا.

14

دَرِ[1] پُورا گـرَ[2] سي گهران، حَقِيقَتا[3] هَنجهَ[4]؛
ڪوڙِين هنڌان ڪَڍِ چُگِنِ، سَرَ[5] پاڻيءَ جي منجهہ. (14)*

چاهيان ٿو تہ منهنجي در (گهر ہِ) اهڙا پُورن گرو (ڪامل درويشن) اچن، جيڪي حقيقي هنجهن وانگر آهن ءِ پاڻيءَ جي تلاو ہِ رهي انيڪ هنڌان ڪڍيون (موتي) چُگِن ٿا.

15

وَڃي آيو ڪيرُ، ڪَنهِن ڏٺو مُهَ لاهوتين[1]؛
اچي ڪندو ڪيرُ، ڳالهيون رَبَ[2] پِرتيان[3]. (5)

رب جي پار ڏي وڃي ڪير واپس آيو آهي؟ لاهوتين (ڪامل درويشن) جو منهن ڪنهن ڏٺو آهي؟ رب جي پار وڃي، ڪو آتان جون ڳالهيون ٻڌائيندو آڃي ڇا؟

16

هُـنَ سَرَ سَندا هنجَهـڙا، اِتي ئُي آهيـن؛
ڳالهيِن رَبَ[1] پَرتِيان[2]، جو مَنگي سو ڏيـن. (16)

هن تلاوَ جا هنس (سچا مرشد) هتي ئي آهن. اهي رب جي پار جون ڳالهيون ٿا ڪن ءِ اُنهن کان جو گهرُ سو ڏين ٿا.

---

(13) 1. سرير يا تن، شيشا 2. منهن 3. گهريا 4. اهي ئي

(14) 1. در اندر، چانڊ اندر 2. گورو (مرشد) 3. سچا 4. هنس پکي 5. تلاوَ

(15) 1. پهتل شخص، ڪامل درويش 2. خدا، پگوان 3. طرف جون، پار جون

(16) 1. خدا 2. پاران، پار جون، طرف جون.

* هرياڻا واري دستخط ہِ 12 نمبر بيت بعد 14 نمبر ڏنل اهي.

17

سَرَ[1] هيڪڙي وَسَنِ[2]، جَرَ ۾ نِينهن[3] نَ ڳڏيو؛
سارَ نه[4] سالوُرَنِ[5]، مَٽي ڪَنولَ ڦلاريو[6]. (17).

ڪنول جو گل ۾ ڏيڏر، ٻئي هڪ ئي تلاءِ ۾، پاڻيءَ ۾ رهن ٿا، پر سندن وچ ۾ پريم جُڙي نه سگهيو آهي. ڏيڏرن کي اها سڌ ئي نه آهي ته مٽي ڪنول ڦلاريو ٻيٽو آهي.

18

جي[1] سالوُرو[2] سُڌِ[3] لَهي، ڪَنولان[4] سَندي ڪاءِ[5]؛
تو پيو پاتالَ[6] ۾، هوُندَ نَ مِٽي ڪاءِ. (18)

جيڪڏهن ڏيڏر کي اها ڄاڻ پوي ته (تلاو ۾) ڪنول به آهن ته اهو جيڪر پاتال (تلاو جي تر) ۾ ويهي مٽي نه کائي.

19

ڪي ويجهائي ڏوُرِ[1]، ڪي ڏوُرِي ٻِي وَلَها[2]؛
هوئي جَرَ[3] سالوُرِ، لَڏي نَ ڪَنولانهِ ڪَرَ[4]. (19)

ڪي نزديڪ هوندي به دور ٽين ٿا، ڪي دور هوندي به پيارا ٿا هجن. ڏيڏر پاڻيءَ (تلاوَ) ۾ رهندي به ڪڏهن ڪنولن جي سڌ نه لڏي آهي.

20

اَڪِ اَندَرِ سَرِيو[1]، جاڳِي پَسُ[2] جُواڻ؛
مَنجهيٽي[3] مَڪو ٽِيو، مَنجهيٽي مُلتاڻ. (20)

اي جوان، تون سجاڳ ٿي ڏس، تنهنجي اڪ اندر ئي (سپ) مهيا آهي. مڪو به تنهنجي اندر ۾ آهي ته ملتان به تنهنجي من ۾ آهي.

---

(17) 1. تلاو 2. رهن 3. پريم، پيار 4. سمڪ، سنيال 5. ڏيڏر 6. ٽڙڻ، ڪڙڻ.

(18) 1. اگر 2. ڏيڏر 3. پتو، ڄاڻ، خبر 4. ڪنول جا گل 5. ڪا، ٿوري به 6. تلاوَ جو ترو 7. جيڪر.

(19) 1. پري، دور 2. پيارا (ولي) 3. پاڻي، جل 4. سڌ سماءِ.

(20) 1. سڌ ٽيڻ، حاصل ٽيڻ 2. ڏس 3. اندر ئي (من اندر يا گهٽ اندر).

21

اِڪيوَن آڪاسانهِ[1]، فوجون ڪَري اَڏيوَن؛
سوڙهِي گلِي مَنجهانهِ، سوجهي[2] پرِين لَهَنديوَن. (21)

آڪين آڪاس (برهم ونڈر) تي فوجن وانگر لهي ڏاکو ڇمايو آهي. سوڙهي گليءَ (سشمنا ناڑيءَ) مان سوجهي پنهنجي پريتر کي حاصل ڪندیون.

- يا -

(پرينءَ جي تلاش ۾) آسمان تي حملو ڪري، اکيون آتان (نراس ٿي) واپس هيٺ لٽيون آهن. هاڻي آهي (سرير روپي) سوڙهي گليءَ مان پنهنجي پرينءَ کي ڳولهي لهنديون.

22

سَهِبازُ[1] بازُ[2] ٿيو، پنڪي[3] نَہ ماري؛
اَڪِ ڪوڙي[4] عَرسَ[5] ۾، لڏي مُناري. (23) *

باز (رواجي انسان، آتما) شهباز (عارف يا ڪامل) بڻجي ڀيو. هاڻي اهو پکين کي نٽو ماري (دنياوي حرصن حوَسن ۾ نٽو ڦاسي). اُن جي اَڪِ آڪاس ۾ ڪتل آهي ۽ اهو مٺاري تي ويهي لڏي رهيو آهي. (اهو ڏيان يوگ سماڌيءَ ۾ مگن آهي ۽ ترڪٽيءَ جي آنند ۾ جهومي رهيو آهي.)

23

جِنهِين[1] جانِ جُدا ڪي[2]، تُون مُهُہ تِنهِين[3] پَسُ؛
لَتاڙِينِ لَٽَنِ سي، اَنِي[4] پَهَرَ عَرسُ. (24)

جن پنهنجي وجود کي وڃايو آهي، تون اُنهن جي منهن ڏانهن نهار. اهي اٺ ئي پهر عرش (برهم لوڪ) کي لتن سان لتاڙيندا رهن ٿا.

24

واحِدُ[1] هَنڊين دائِرين، هيڪڙِيو ميٺي[2]؛
جنهِين جانِ جُدا ڪي[3]، پَسَندا سيٺي. (25)

(جدا جدا) هنڊن ۽ دائرن (خانقاهه) ۾ پرين مڙيئي هڪ ئي آهي. جن پنهنجي خودیءَ کي ختر ڪيو آهي، سي ئي پرينءَ کي ڏسي سگهندا.

---

(21) 1. آڪاش تي 2. ڳولهي.
(22) 1. شاهي عقاب 2. عقاب پکي 3. پکي 4. ڪپائي 5. آڪاش، آسمان.
(23) 1. جن 2. وجود وڃايو 3. تن جو 4. اٺ تي
(24) 1. فقط هڪ (چڙو) 2. مڙيئي 3. وجود کي وڃايو
* هرايائا واري دسخط ۾ 22 نمبر بيت دادوءَ جو آهي اهو بيت ڏسو ضميمي ۾.

25

حَقيقي[1] موُن سينڌَ[2]، وَسَنِ سَهَرَ[3] حَقيقَ ۾،
ڳالِهِ چوَن حَقيقِيان[4]، چوَنِ حقَيقِي وينڌ. (26)

منهنجا سچا سنهڙي سڃڻ سچ جي شهر ۾ رهن ٿا. اهي جيڪو ڳالهائين، سو سچ آهي ۽ اُنهن جو هر حرف سچو آهي.

26

سَفيفي[1] موُن سينڌَ، وَسَنِ سَهَرَ سَفافَ ۾،
ڳالِهِ چوَنِ سَفافِيان، چوَنِ سَفافي وينڌَ. (27)

منهنجا شيشي جان شفاف سڃڻ، صاف/ اوجل شهر ۾ رهن ٿا. اهي جيڪو ڪجهه ڳالهائين ٿا، آسو صاف/ اوجل آهي. اُنهن جو حرف حرف صاف/ اوجل آهي.

27

جِنهِين مُکَ[1]، مَرانءِ، اَمي[2] اُلٹي اَکڙِئين[3]،
تِنهِين جي ڳالِهاءِ[4] معدوئي[5] ساڃو[6] ٿيو. (28)

امڙا مان پنهنجون اکڙيون اُلٹي، جن جو منهن ڏسڻ لاءِ پٹي (سک ۾) مران، تن جي ذکر سان بيٺ ۾ ساهه پيُم.

28

ڪُنجي[1] ڏيئي جَهليو، جِنهِين روُحَ[2] رساو[3]،
تِنهِين سَندي تُلهڙي[4]، سونهاري[5] سَياو[6]. (29)

جن (ستگرن) منهنجي آتما جي رساوَ (پهچ) کي ڪنجي ڏيئي، ضابطي هيٺ رکيو، تن جي رهبريءَ هيٺ هلندي، منهنجو سياءُ سونهارو ٿيو.

---

(25) 1. سچا 2. سنهڙي 3. شهر، مُلڪ 4. سچيون

(26) 1. صاف، پاردرشي، جنهن مان آرپار ڏسڻ اچي.

(27) 1. مُنهن، شڪل 2. امڙ 3. اکيون، نيٽ 4. ذکر ڪرڻ سان 5. پيٽ
6. سڃو ٿي پوي، درست ٿي پوي

(28) 1. چابي 2. آتما 3. پَهَچَ 4. نقش قدمي ڪندي، رهبريءَ هيٺ هلندي.
5. وٹندڙ، 6. فطرت

29

جي لوڙي[1] تي[2] نَہ لَهان[3]، اَلوڙي[4] دي[5] ڏيرَ؛
توڙي ڏَسَنَ سُهِٽي، اَنبان[6] تُلِ[7] نَہ هِيرَ. (30)

جن جي ضرورت آهي، سي ليڇن نٿا، جن جي ضرورت نہ آهي، تن جا ڏڳ لڳا پيا آهن. هِير ڏسڻ ۾ پلي ڪري سهٽا هجن، پر اُهي انبن جي برابري ڪري نہ سگهندا.

30

سوُني[1] سَرِپَ[2] نَہ لوڙِيان[3]، جي لوڙِيان تان لَکَ؛
موُن تِنهان سَندي بُک، جِنهِين مَستَکَ[4] مٿي بَلُ[5] (31)

اهڙي سَرِپَ (نانگ) جي طلب نہ اٿم، جنهنجو سِرُ سُڄو (بنا مٿيءَ) هجي. جيڪڏهن اهڙي سَرِپَ جي ضرورت هجيم تہ لکين موجود آهن. مون کي اهڙي سَرِپَ جي ضرورت آهي، جنهنجي مٿي ۾ منڍ تجلا ڏيندي هجي (يعني مٿيارو نانگ)

31

عينَ[1] قَصَرِ[2] دَر لَکَ، ڪوڙين سَهِسين[3] ڪِڙِڪِيان[4]؛
جان ٿُي ڪرين پَرکَ، تان ٿُي سڄڻ سامُهان. (32)

اکين جي محل کي لکين در ۽ ڪروڙين سوَ دريون آهن. جتان بہ نظر ڦيرين سڄڻ سامهون نظر ايندو.

32

پَهرِين پاڻ پَرک[1]، پرين پَرکَڻُ ساکِڙا[2]؛
دَرُ پِيِ سوئي رکُ، جِتان ڏکا[3] نَہ لَهِين. (33)

پهرين پاڻ کي سڃاڻ، پرينءَ کي سڃاڻڻ تہ سوکو آهي. اهڙي در جي پر وٽ جتان ڏکا نہ ملني.

---

(29) 1. ضرورت، لوڙ، گهرج 2. سي، اهي 3. پايان حاصل ڪريان 4. بي - صروري 5. جا 6. انبن 7. برابر، مٽ، جهڙا
(30) 1. سيجا (بنا مٿيءَ) 2. نانگ 3. طلبيان 4. نرڙ، للاٽ 5. هِري
(31) 1. اک 2. محلات 3. سوين 4. دريون
(32) 1. سڃاڻ، واقفيت رک 2. سولو، سوکو 3. ڏکا، ٽيلها

33

پَهرين پاڻُ وِجاءِ[1] پاڻُ وِجائي سو لَهي[2]؛
مَنَ اَندرِ مُهُہ پاءِ، تو ئي اندر سُپريِن. (34)

پهرين پنهنجي وجود کي وجاءِ. جيڪو خودیءَ کي ختم ڪندو، سوئي پرينءَ کي حاصل ڪري سگهندو. من اندر جهاتي پاءِ، (تنهنجو) پرين تنهنجي اندر ۾ ئي آهي.

34

تون وِيرون[1] ئي وِيرُ، جوڳي سو جو جَڳَ ۾؛
تون اَسان جو پِيرُ، سوڏي[2] ڏيئين سَريرَ ۾. (35)

تون ويرن جو وير آهين، جوڳي اهو جيڪو سنسار ۾ رهي جوڳُ پچائي. تون اسان جو مرشد آهين ۽ سرير ۾ ئي سائينءَ جي هجڻ جي شناس ڏين ٿو.

35

سُتا هتوس[1] نِندَ ۾، جوڳِيءَ جاڳايوس؛
مـرَ[2] وِجايائين مُون مَنان، تَتَ[3] ويکايوسِ[6]. (36)

مان (غفلت جي) نند ۾ سمهيو پيو هوس، (اڇي) جوڳيءَ مون کي جاڳايو. منهنجي من مان مٽل ڪيي، مون کي تتَ (سارُ) ڏيکاريائين.

36

اَپَري[1] ۾ پيرُ، ڪِنهينِ[2] لَڌو پيريئين[3]؛
تِهِ پَوَ[5] سندو پير، ڪوڙين منجهين ڪو لهي. (37)

پيرو ڳولينڌڙن ۾ ڪنهن ڪنهن کي ئي آپار (سنسار) ۾ پير (پيڇرو) ملي ٿو. تنهن پوَ ساگر (سنسار) جو ڳجهه ڪروڙن ۾ ڪنهن هڪ کي ئي حاصل ٿئي ٿو.

---

(33) 1. پنهنجو وجود وجاءِ (خودي مار) 2. لِي، پراپت ڪري

(34) 1. ويرن جو، ويرن منجهه 2. سوُجَهه، شناس

(35) 1. هئس 2. مٽي، مٽل، ميراڻ 3. سار، نچوڙ 4. ڏيکاريائين

(36) 1. اپار، جنهن جو پرتو نه هجي 2. ڪنهن ڪنهن 3. پيرو ڳولينڌڙ 4. پو ساگر (سنسار) 5. پرتو، نور، نشان، پيد.

37

جي مِهراڻ[1] مَيا[2] ڪَري، تہ ساڳرو[3] سَهي نہ سَڪَ[4]؛
يوُن[5] پِريان سَندي ڀَالِهڙي، رَهي نہ اندَرِ گهڻَ[6]. (37)

جڏهن سنڌو ندي پرجي ٿي وهي، تہ ساگريو واهہ ان جي (قوهہ) وهڪري جي سڪ جهلي نٿو سگهي. ان طرح پرينءَ جي ڀالهہ ہ ندياءَ ہ چاڑهہ وانگر آهي. جا اندر ہ سمائجي نٿي سگهي.

38

الان[1] جيهي[2] اَلَ[3]، تُسان[4] نہ آسان جيتڙي؛
پِريان جامع[5] اَلَ، تُسان ٻيا ئي اَلهَنِ. (39)

(عشق جي) شعلن جهڙي آڳ، تنهنجي اندر ہ اسان جيتري (ايڏا) نہ لڳي آهي. پرين ان آڳ جو (محور) مرڪز آهي. (اها آڳ جي توکي لڳي) تہ تو مان وري اها ٻين کي وچڙندي.

39

لَڳي وَجان پير، دانهان ڪندي ڏُونگر[1]؛
سوئي سَجَڻُ ميڙ[2]، جِنهين هَڻُون ڏُکِڻي. (40)

جبلن تي پيرن پنڌ هلندي، اهي دانهون ڪندي پٽي وجان تہ مون کي ان سجڻ سان ملاءِ، جنهن جي ڏک ہ ڏکويل آهيان.

40

ٿُون تُون تَد[1] ڪَريهہ، لڳِنداءِ ڪَرَ[2] ڦَندَ[3] جيئَن؛
سائين سَنيارِيهہ، جِنِ يَهَہ[4] روحَ[5] سِرجِيا[6]. (41)

جڏهن توکي اها خبرَ پئي تہ ڦندي ہ ڦاٿو آهين، تڏهن چيئُہ تہ (خدا) "تون" آهين "تون" آهين. (پوءِ) اُن سائينءَ جي ياد آيئي جنهن هي روح اُپايا آهن.

---

(37) 1. سنڌو ندي، سمنڊ 2. پرجي (قوهہ سان وهي) 3. ساگرو واهہ (سنڌو ندياءَ مان ڦاٽي نڪتل واهہ) 4. ڏک، چوٽ، دٻ 5. اِن طرح 6. من

(38) 1. شعلا، جوالا 2. جهڙي 3. تيج، آتش 4. تو ہ 5. ميڙ، پُنجَ

(39) 1. جبل، پهاڙ 2. مِلاءِ، گڏجاڻي ڪراءِ

(40) 1. تڏهن 2. سَنڊِ، خبر 3. ڦندو، ڦاسي 4. هيءُ 5. آتمائون، جيوَ 6. پيدا ڪيا.

41

سورَ جنهون[1] کي هوءِ، ليهان[2] تنهين اُپرَنِ؛
ڪاڻي[3] ڪوءِ ڏنوءِ، دانهان ڪندو سورَ بِنِ. (42)

جن کي سور هوندو، تن کي ٻي ايذاءُ ايندو. ڪڻي ڪو بنا سور جي دانهون ڪندو ڏٺو اٿئي.

42

ڪاگدَ[1] ڪالي[2] اکرين، مون سان مون سيڻين[3]؛
گهوري ڪٽي وڃائيان، وي مندي[4] نيڻين. (43)

جهڙو ڪاغذ ۾ ڪارن اکرن جو پاڻ ۾ لاڳاپو آهي (جو هڪ ٻئي سان جڙيا پيا آهن) اهوئي لاڳاپو منهنجو پنهنجي پرينءَ سان آهي. هي منهنجا برا نيٺ (جي پرينءَ کي نٿا ڏسن) پرينءَ تان گهوري ڪري ڪٽا ڪريان.

43

ڪاگدَ ڪالي اَکرين، مَٽِن واچيندا[1]، اِڻ[2] - وڏو[3]؛
سَجَڻَ آڇي اَکرين، مَٽِن لوڙيندو[4] لَڏو. (44)

جيئن ڪاغذ تي لکيل ڪارا اکر مان پڙهي سگهان ٿو، ان طرح سڃڻ اڇن اکرن وانگر آهي، جنهن کي مون ڳولهيندي حاصل ڪيو آهي.

44

ليهان[1] لکَ ڪيامِ، پَسَڻَ کي پاڻان[2] پِرِين؛
سوجهي[3] سيڻَ لڏامِ، مَنَ منجهين ٽي سُپرِين. (45)

پنهنجي اندر واري پريتم کي ڏسڻ لاءِ لکين تکليفون سَڻَمِ. باريڪيءَ سان جاچي، پنهنجي سڃڻ کي لڌم. منهنجا سُپرين منهنجي من اندر ٽي هٿا.

---

(41) 1. جن (کي) 2. تکليف، ايذاءُ 3. ڪڻي، ڪنهن هنڌ
(42) 1. پنو، ڪاغذ 2. ڪارا 3. سڃڻ، سنهڙين 4. ٻرا، خراب، جڏا
(43) 1. پڙهندي 2. اِن 3. طرح، طريقي سان 4. ڳولينديِ، طلبيندي، تلاشيندي
(44) 1. تکليفون، ايذاءُ 2. پنهنجي اندر وارو 3. ڳولهي، چڪاسي

45

روئي مَ ڪَرِ پَڌرو، هَڻَ[1] مَنجهيئي جالِ[1]؛
جان جان پريان نہ مِڙءِ، تَنَ ڪائيءَ جيئِن ٻالِ. (46)

(پرينءَ لاءِ سِڪَ) روئي ڪري ظاهر نہ ڪر. هڻ تي قائم رهي، پاڻ استر رک. جيستائين توکي پنهنجو پرين نہ مليو آهي، پنهنجي سرير کي ڪائيءَ وانگر ٻار (ڪشٽ ڪشالا سَهَہ).

46

هَسَئِن[1] ڪِتَ[2] سَهَجَڙي[3]، رووَئِن کي ناهِين؛
پِريان پَسَڻَ جوڳِيان[4]، اَکِ تو ناهِين. (47)

ڪيترو نہ سولائيءَ (سهنج ياوَ) سان پيو ڪلين. تون روئين ڇو نٿو (توکي تہ روئڻ گهرجي) ڇو تہ تو وٽ پرينءَ جو ديدار ڪرڻ لائق اکيون ئي ڪونہ آهن.

47

پريان سندي ڳالهڙي، مَرِ[1] منجهين ئي هوءِ؛
ٻَڌائين ٻِينَ کي، ڪيهو[2] ڪاجُ[3] سَريوءِ[4]. (48)

پرينءَ جو رازُ بهتر آهي تہ تنهنجي دل اندر ئي رهي. جيڪڏهن تون اها ڳالهہ ٻين کي ٻڌائيندين تہ ان سان تنهنجو کهڙو ڪارج سِڌ ٿيندو.

48

وِچاران[1] وي پَڻَ[2]، تونَ جَهلِ ٻاهَرِ نڪري؛
اسان هنجئون[3] هَڻَ، ڪامِئَن[4] لوَسَئِن[5] منجهہ ٿِيو. (49)

ويچارن جي ٻڌيءَ کي تون (ڏِڪَ ڏيئي) جَهل، اَن مان (اِيامي) ٻاهر پيو نڪرئي. اسان هڻ جي دانوٽ (ڏنوٽ) ۾ پيا آهيون (اسان هڻ اختيار ڪيو آهي). اسان کي اندر ئي اندر جلڻو ۽ لوساڻجڻو آهي (جوڳ پچائڻو آهي).

---

(45) 1. ڪا ڳالهہ حاصل ڪرڻ جو پڪو ارادو 2. اِستر رهہ، جاري رک

(46) 1. ڪِلڙ 2. ڪيئن، ڪيترو 3. سولائيءَ سان، فطرتاً 4. لائق، يوگيہ

(47) 1. پِلي، بهتر آهي 2. کهڙو 3. ڪارج، مطلب، ڪر 4. سِڌ ٿيڻ، حاصل ٿيڻ، برثواب ٿيڻ

(48) 1. ويچارن جا، خيالن جا 2. ٻَڌي 3. هنج ۾، گود ۾ 4. جلي خاڪ ٿيڻ 5. لوَساڻجڻ

49

أنهان اندَرِ ماهـ[1]، باهِرِ ڈَکَ نہ پَڌِرا،
ويڌ[2] ڪَريندو دانهـ، پَسان سي واڌورِيا[3]. (50)

انهن کي ماس جي اندر (دِل ۾) چوٽ لڳل آهي. باهر ڈک ڏسڻ ۾ ئي نٿا اچن. حڪيم کان به دانهن نڪري ويندي ته اهڙو زخميل شخص ڏسان ته سهي.

50

ڪَڏهين پيري[1] پوءَ، ڪَڏهين قلُ نہ هڪڙو،
ڪَڏهين پريان جا پُور[2]، ڪَڏهين سِکان[3] سَڏَ ڪي. (51)

ڪڏهن پير جي وٽن تي به پوءَ لڳيو وڃي. (وڻ پور سان ٽمٽار آهن) ڪڏهن ان ۾ هڪ قل به نٿو پيدا ٿئي (ته ڪڏهن هڪ پير به نہ اٿن). ڪڏهن پريتر هر هر پيرا پيو پري، ڪڏهن ته پريتر جي سڏ لاءِ به پيو سکان.

51

سوئيڑيان[1] سَنهڑو، جَتَنَ[1] ڪيوءِ نہ تنيوَ،
توکي اکڑِينِ ۾، پِرين پِيَندو ڪِينوَ. (52)

(پرين) سنهڑي سُئيءَ کان به سنهڑو آهي، تو (ان کي اکين ۾ سمائڻ لاءِ) ان مطابق کوشش ئي نہ ڪئي آهي. تنهنجي اکڑين ۾ پرين ڪيئن سمائجي سگهندو.

52

روزِ مَحشرَ[1] ڈينهڑي، سَتَرِ سِجَ تَپنِ،
سَيوئي جرُ[2] پانئيان[3]، جي موَن پِرين مِڑَنِ. (53)

قيامت جي ڏينهن ستر سج تپن ٽا (حد درجي جي تابش ٿئي ٿي). پر ان ڏينهن جيڪڏهن منهنجو پرين مون کي ملي وڃي ته مان جيکر ائين محسوس کريان ته جڻ چوڌاري پاڻي هڻڻ جهڙي ٺنڊڪ لڳي پئي آهي.

---

(49) 1. ماسَ 2. حڪيم، طبيب 3. زخميل، وَڍيل
(50) 1. پير جو وڻ 2. پيرا، دفعا 3. واجهايان، تڙڦان
(51) 1. سنهڑي سئيءَ کان 2. کوشش
(52) 1. قيامت جو ڏينهن 2. جل، پاڻي 3. سمجهان، لڳيم

53

جي ٿُهِ[1] لائي[2] رَچ مَچ[3]، تو ڇِنڻُ لِکَنڻُ لاهه؛
زَهرُ هَلاهَلَ[4] هَٿِ ڪَرِ، ڪارَڻِ پِرِيان ڪاءِ. (54)

جيڪڏهن تو پوري لڳاءِ سان پريم ڪيو آهي تہ لڪ لکاءِ ڇڏي ڏي. پنهنجي پريتم صدقي (جيڪڏهن ضروري بڻجي تہ) هلاهل زهر هٿ ڪري، ڪاءِ (پنهنجو پيار ڏيکار).

54

توڙي[1] هوءِ نہ وِسَهوُن[2]، مَٽن[3] سَهَين ماڙهين[4]؛
اَڪين ڪِينِ[5] متاعُ، جِتي هوئِنِ مان پِرين. (55)

پلي هزارين ماڻهو هجن. مون کي اُنهن تي ويساهہ نہ ايندو. منهنجون اکيون اُن هنڌ ئي متاع ڪائيندیون، جتي منهنجا پنهنجا پرين هوندا.

55

تِکو تيڏو[1] وَهي، جيڏو مُهُ[2] مِهَراڻ[3]؛
ڏيهَ سَيوئي هِڪڙو، ڏِير[4] لڏوسين پاڻ. (56)

سنڌو نديءَ جو جيڏو منهن آهي، اوتري ئي تيزيءَ سان اها وهي ٿي. اُن جي وَهَڪ سڄي ملڪ اندر يڪسان آهي، (اُن کي ڏسي) اسان ڏيرج حاصل ڪيو آهي.

56

ٻاڙيءَ[1] ۾ بَڙُ هيڪڙو، سو موَن گهٽو سَهاءِ[2]؛
ٺارِ وِلاسي[3] سَڄڻان، ڇَڙي[4] پي وڻَراءِ[5]. (57)

ٻنيءَ ۾ هڪڙو ئي بَڙَ جو وڻ آهي. اهو مون کي گهٽو وٹي ٿو. اهو سڄڻ ٺاري فرحت بخشي ٿو. اهو ڇڙو (هڪ) آهي، تہ بہ وٹراءِ (ٻيلي) وانگر آهي.

---

(53) 1. تو 2. لڳائي، لاتي 3. پختي پائي، سچي دل سان 4. هڪ موتمار زهر
(54) 1. چاهي، پلي ڪري 2. وشواس ڪريان، ويساهہ ڪريان 3. مان 4. ماڻهو 5. ڪائن
(55) 1. ايترو 2. مُنهن 3. سنڌو ندي 4. صبر، ڏيرج
(56) 1. ٻني، کيت 2. وٹي ٿو 3. ولاس / فرحت بخشي ٿو 4. اڪيلو، هڪڙوئي
5. ٻيلو، وڻ جو جهڳٹو.

57

ماو[1] مُصَلِيا[2] ويرُ، هاڻي ويئي[3] وساريون؛
عِيدَ ڪَرِيندو ڪيرُ، ماڪي[4] سَڄَڻُ ڳڏِيو. (58)

منهنجي مُصليا (عيد گاهه) سان پوندي ٿي ڪاڻ هئي. هاڻي گذريل ڪي وساريون. مونکي منهنجو سڄڻ ملي ويو آهي. هاڻي عيد ڪرڻ جي گهرج ٿي ڪاڻ رهي آهي.

58

جيئَن ڦَڦڙَ ماهَ[1] ۾، ايئَن روزا عِيدَ نَماز؛
آجا آهي ڪاءِ ٻي، اَلله دي[2] حاجَ[1]. (59)

جيئن ماس (بدن) اندر ڦڦڙ آهن (جي صاف هوا اندر ڪٽي رت ڪي صاف ڪن ٿا) تيئن ٿي روزا عيد ۽ نماز آهن. (انهن جو ڪم به تن من ڪي صاف ڪرڻ آهي). پر الله سان ملڻ لاءِ ايا ٻيءَ ڪنهن ڳالهه جي ضرورت آهي.

59

پِتو[1] ڦِٽو پِيٽ ۾، وَڍِي، مَلان ماهُ؛
ڏُوئين[2] ڏِتي[3] ڏوڙِ[4] ۾، الله اوري[5] آءُ. (60)

بدن اندر دل ڦاٽي پيئي آهي تہ ملان وَڍِي وري ماس ڪي پيو (نير حڪيم). ٻنهي ڪي (دل ۽ ماس ڪي) مِٽي ۾ ملائي ڇڏيائين. اي خدا! تون ويجهو آڃُ.

60

قاضي ڪَٿ[1] مَ ايترو، مَتِ[2] ڪيروئي[3] پيرُ؛
پَلاٽِيندو پوتَلي[4] مَٽي ڪِيندو[5] ڪيرُ. (61)

.قاضيا ايترو (گهڻو) وعظ نہ ڪر، پنهنجي سمجهه ڪي لاهي ڪٽي پيرن ۾ ڪيو اٿئي. جيڏي مهل اُٺ پلاٽيندا، اوڏي مهل تنهنجي وعظن جي پوتلي (بُجڪو، ڳوٽري) ڪير مٽي چاڙهيندو.

---

(57) 1. منهنجو، مونکي 2. نماز پڙهڻ جي جاءِ (عيد گاهه) 3. گذريل ڳالهه 4. مون ڪي
(58) 1. ماس 2. جي 3. ضرورت، ڪپ
(59) 1. دل 2. ٻئي، ٻنهي ڪي 3. ڏنائين 4. مٽي، خاڪ 5. ويجهو، قريب، نزديڪ
(60) 1. ڳالهاءِ، وعظ ڪر 2. سمجهه 3. ڪيو اٿئي 4. ڳوٽري، بجڪو 5. ڪندو

61

مَڪرَ مَڪي[1] اُن ڪي، مُلان ڪُٽي[2] ڪينِ؛
پُڄَ ڪڏهين پي تِنِ ڪي، هو جي رَبَ[3] گهرنِ. (62)

مُلان ڪُٽي پوري، اُن ڪي مڪڙ لڳائي (ملائي) ڪائين ٿا. ازي ڪڏهين اُنهن جي بہ (غريبن جي) ستہ لهہ، جيڪي رَبَ (هِلو/ پٽڑو پت) گهرن ٿا.

62

ڏَنئِين پاڻَ وڪاڻَ[1] ڪُون[2]، جِيَ ٿُهنجي واتِ؛
وَڏي خالِق[2] نَہ گهرئين، ڪرين ٻاڙي[4] تاتِ. (63)

جڳت جي اُپائيندڙ تنهنجي وات ۾ جيڪ ان ڪري رکي آهي تہ تون اُن سان سندس جس ڳائين. تون جيڪ سان اُن مهان سرجڻهار جي گهرَ نڙو ڪرين. (رڳو ويڙو) اڻ وٽندڙ (ڪجسيون) ڳالهيون ڪرين.

63

تَئُن[1] پُڄي اَساڻ[2]، تون اَسين نَهِين پُڄِيو؛
پَڙهڻ هار[3] قُرآڻ، نَهِين رَتو[4] رَحمان[5] سان. (64)

تو اسان کان پڇيو آهي، اسان توکان ڪونہ پڇيو آهي. اي قرآن پڙهڻ وارا، (تو قرآن تہ پڙهيو آهي) تون رب کي حاصل ڪري نہ سگهيو آهين.

64

عِلَتَ[1] وِجيئِيس نا، عادَتَ ڪَڏهن نہ جاءِ؛
اُٺ ڪَٽَڪَئَ[2] چَڏِيئِہ، چُڙِ[3] جواسا[4] ڪاءِ. (65)

عادت ڪڏهن بہ وڃڻ جي نہ آهي. اُٺ جي علت ويندي ئي ڪانہ. اُٺ ڪٽڪ کي چڏي، ڳولي ڳولي جواسا (هڪ سادو اناج) ئي پيو ڪائيندو.

---

(61) 1. لڳائي، ليپ ڏئي 2. روتيءَ کي پوري، ان ۾ ڪنڊ وجهي ٺاهيل ڪاڏو 3. ڪونڊري ڪڇي
(62) 1. ساراهہ ڳائڻ، اُچارڻ، جيڪ 2. لاءِ، واسطي 3. اُپائيندڙ، سرجڻهار 4. ڪساري، ڪوڙي، اڻ وٽندڙ
(63) 1. تو 2. اسان کان 3. پڙهڻ وارا 4. رنگ چڙهيو (رسيو) 5. رحم ڪندڙ (خدا جو هڪ نالو)
(64) 1. پکي عادت، بيماري 2. ڪٽڪ کي 3. چونڊي، ڳولهي 4. هڪ سادو اناج

65

جِنِ مَحبت مَنَ ۾، تي مٹلي[1] ئي سوپن[2]،
تَنَ[3] ۾ بَلَئُ[4] مشعلان، سَ سَدا سُپرِيَنِ. (66)

جن جي من ۾ محبت آهي سي ميرن کڻڻ ۾ ٻه ٻيا سهٽا لڳن. اُنهن سپرين جي بدن مان هميشه تجلا ٻيا نڪرن (اچن).

66

سَچي سائين ساڻُ، توُن مَ ڪَرِ ڪوڙي ڪوڙيان،
جي تو مَنجهہ هيانوَ[3]، وو[4] سَيوڪلي[5] پَرِڪٹو. (67)

اي ڪوڙا (بندا)! تون سچي سائين سان ڪوڙ ۽ ٺڳيون نہ ڪر. جيڪو تنهنجي هردي اندر ويٺو آهي، اُهو سڀ جي پرک رکي ٿو.

67

سيٹان[1] هنڌو سڳيو[2]، ٻيهو آيو،
لکي لوڪَ نہ سگهيو، اسان ڳالهايو. (68)

اي دوستو، منهنجي سنهڙين وٽان ٻيهو (مون لاءِ سنهيو ڪٽي) آيو- دنيا کي اُن جي سڌ ٻه نہ پئي. اسان پاڻ ۾ ڳالهيون ڏنيونسين ورتيوسين ٻه.

68

جِتي سَچُ سَنسارَ سان، سَ جا[1] سائين ساڻُ هوءِ،
تو پَڌَرِ[2] هي ٻيڑا تَري، جِ ٹانءُ[3] نَيرُ[4] نَہ ڪوءِ. (69)

سنسار ۾ جنهن هنڌ سچَ (جو ورتاءُ) آهي، تنهن جاءِ تي ڏٹي (خدا) پاڻ واسو ڪري ٿو. اهڙي هنڌ تي اگر پاڻي نہ ٻه هجي تہ پَٽَ (ميدان) تي ٻه ٻيڑو تري سگهي ٿو.

---

(65) 1. ميرا 2. سونهن، سهٽا لڳن، شوپا ڏين 3. بدن، شرير 4. ٻرن، جرکن
(66) 1. نہ 2. ٺڳيون، دوکا 3. دِل، هردو 4. اهي 5. سيني کي
(67) 1. سيٹن جي، سڃڻن جي 2. دوستو، سنگتيو، ساٿيو
(68) 1. جاءِ، هنڌ 2. ميدان، پٽ 3. هنڌ، آستان 4. پاڻي، جل

69

سَچُ پيارا سائينيان[1]، سائينءَ سَچُ سُهاءِ؛
سَچي مَنگل[2] نَہ دَهَڻ[3]، سَچي سَرِپ[4] نَہ ڪاءِ؛
سَچُ سَمُندان سرِ چڙهَمِ، ڪوڙُ ڪڪائين[5] باهِ؛
جَڏهوں، ڪَڏهوں ڪوڙَ کي، ڏيندو سَچُ سَزاءِ. (70)

سائينءَ کي سچ پيارو آهي، سائين کي سچ ئي وٺي ٿو. سچي انسان کي منگل گرهہ جي آگ ۾ جلائي نہ سگهندي. سچي کي نانگ ۽ ڏنگي نٿو سگهي. سچ (سچ جو ٻيڙو) سمنڊ جي سيني تي چڙهي ٿو. ڪوڙ ڪکن جي باهہ وانگر (جا تمام تکي ٿيندي آهي، پر ٿورو وقت جٽاءُ ڪندي آهي) آهي. جڏهن ڪڏهن (سدائين) سچُ ڪوڙ کي سزايابُ ڪندو.

70

نَہ ڪاءِ پاٽيءِ مَنجهہ، ٻاٻيهاڙا[1] ٻَڏي موئا[2]؛
جي تو پَوي سَمنجهہ، تاں توُن ڪيروُ[3] نَہ ٿيوين. (71)

چاتڪ پکي (پاڻيءَ ۾ رهندي) پاڻي نہ ٻي ڪري، ٻَڏي ۾ مري ويا. (اِن کي ڏيان ۾ رکي) جيڪڏهن توکي سمجهہ اچي، تہ تون مدهوش نہ رهين.

71

تان تان[1] سوُرا[2] سَبُ ڪوءِ، جان جان[3] مُهَہ نَہ مِڙَنِ؛
رُکَ[4] وَهندي[5] سامُهين، سوُري سي جاوَنِ[6]. (72)

تيستائين تہ هرڪو سور ويرَ(سورهہ) آهي، جيستائين اُهو ڪنهن جي مقابل نہ ٿيو آهي، (سچو) سورويرَ (سورهيہ) تہ اُهو آهي جيڪو وَهندي۽ تلوار (يا هلندڙ جنگ) کي آڇي سامهون ٿئي.

---

(69) 1. سائينءَ کي 2. منگل گرهہ (جنهن جي آگ گهاتڪ ٿيندي آهي) 3. جلائي، سازي 4. نانگ، سپ 5. ڪکن جي، گاهہ جي.

(70) 1. ٻاٻيهو يا چاتڪ پکي 2. مُئا، مري ويا 3. مدهوش

(71) 1. تيستائين 2. سوُرهيہ، شور ويرَ 3. جيستائين 4. تلوار، جنگ 5. هلندي 6. وڃن

72

جي موٰن ڏيئين لَکَ دَڙَ، دَڙِ دَڙِ لَکَ سِران؛
سِرِ سِرِ لَکَ مُهان ٿيئين، مُهِ مُهِ لَکَ جِيان؛
سَڄي جِيـــان تِکيـــان، هِکَڙيـــان لـــوان؛
صِفَتِ ٿُهنجي راڄيا، تو هَوَن ڪيـئن ڪَران؛ (73)

اي ڏٺي، جيڪڏهن مون کي لَکين دَڙ ڏين، هرهڪ دَڙ تي لک لک سَرَ هُجن، هرهڪ سر ۾ لک لک وات هجن ۽ هرهڪ وات ۾ لک لک ڄيون هجن، اُهي سموريون ڄيون ڳالهائڻ جون تکيون/ تيز/ هجن ۽ مان اُنهن سان هڪ ٿي وقت ويهي لنوان (تنهنجي واکاڻ ڪريان) اي راڄيا، مان تڏهن به تنهنجي صفت آچاري نه سگهندس.

73

جَهڙي[1]، پائي هَڙي، تهڙي[2] پاڻ پَرين؛
بَهڻَ[3] مَحِبا ڇڏيو، تون نہ ڇڏِ ڏٺي. (75) *

جيڪي هٿ ڦهلائي توکان گهرن ٿا، تن کي تون پاڻ ڀرين ٿو. ڀينرن ۽ ٻين عزيزن مون کي ڇڏي ڏنو آهي، اي ڏٺي، تون نہ ڇڏج.

74

ڏيهُ[1] لَٿا سَنجها پَئي، اِڪوَن آئي رات؛
ڪَڙا[2] پُڪاري پاتِئي[3]، ٻيڙا ڪَپَرَ[4] واتِ. (76)

ڏينهن پورو ٿيو، سنجها (سانجهي) ٻه ٿي، اُن بعد رات آئي آهي. ٻيڙيءَ وارو (پٽڻ وارو) اُيو ٻيهي ڪري ٻيو پڪاري ته ٻيڙي ڪپر جي ڪُنڊ ۾ وڃي ڦاٿي آهي.

---

(72) 1. مُنڊي، سيس، سر 2. وات، مُک 3. ڳالهائڻ جون تکيون. 4. هر هر ڇوڙ، ڇڙ، رٽ لائڻ 5. جس، وڏائي، ثنا

(73) 1. جِن 2. تن (کي) 3. ٻيڙ

(74) 1. ڏينهن 2. ٻيئو 3. پٽڻ وارو، ٻيڙي وارو. 4. ڪناري، ڪنڊي، ڪنڊ وارو هنڌ

* هريائا واري دستخط ۾ 74 نمبر وارو بيت معمولي تبديل سان گرو گرنٿ صاحب ۾، شيخ فريد جي بيتن ۾ ملي ٿو. اهو بيت ڏسو ضميمي "ب" ۾.

75

هَنءُ آءُ[1] وَندا[2] وَڃُ تون، سيڃاڻ[3] ويڙَ مَ ڪَتِ؛
پيهي[4] مَنجهِ ڪٿون ڪري، تو ڪونِي[5] موڻ هَتَ. (78)*

'آءُ آهيان'، 'آءُ آهيان' اِن وِنڊ کان پاسو ڪر. پنهنجن پرين کي حرف نہ پَڙِ. پنهنجي آپي کي (جَندَ منجهہ) ڪٿون ڪٿون ڪري پينهہ. جنڊ جو هٿيو تنهنجي هٿ ۾ هجي ٿي هجي.

76

سَڄي[1] تَڻي[2] جَباب[3] چُئي، سو سَڄَڻَ ڪِتِ[4] ڳئي؛
جِتي[5] بالَ[6] سَريرَ ۾، تِتي ڇِنَ پَئي. (79)

پڙِيانگ ٽيل مڪان جواب ٿو گهري تہ اُهي سڄڻ ڪيڏانهن ويا. سرير ۾ جيترا وارا هٿا، اوترا ڇڄي ختر ٿي ويا.

77

پيڙان[1] سَڀي ڏُهيليان[2]، ايهِي[3] پِيڙَ نہ ڪاءِ؛
جيئن وَڃَنِ واڃو[4] ٽئي، ڃاڻُ هِڪَ خداءِ. (80)

پيڙائون سڀ تڪليف ڏيندڙ آهن، پر هڙي پيڙا ڪابہ نہ آهي. جو خدا ٿو ڃاڻي، مونکي واڃي وانگر ٿي وڃائي.

78

ہِين ڪوُن[1] ڪِيا[2] روئِئي، ڏَڪَ آپَڻي[3] ڪوُن روءِ؛
بَندِ سَنبَلُ[4] ٿي ساختي[5]، اِتِ نَہ رَهَسي[6] ڪوءِ. (81)

ہِين جي حال تي ڃاڻو روئين. پنهنجي حالت تي ڏک ڪري روءُ. پنهنجو توشو ٻڌي تيار ڪر. هتي ڪير بہ رهڻو نہ آهي.

---

(75) 1. مان آهيان ۽ (خودي) 2. تات، هر هر ساڳي ڪالهہ چوڻ 3. سڃڻ، سنهنڊي 4. پيسڻ، پيهڻ 5. ڏندو، هٿيو (جنڊ جو)

(76) 1. خالي، پڙِيانگ، اجڙيل 2. مڪان، جهڳي 3. جواب 4. ڪيڏانهن 5. جيترا 6. وار

(77) 1. پيڙائون ، ڪشٽ 2. تڪليف ڏيندڙ 3. هڙي 4. ساز

(78) 1. ڪي 2. ڇا 3. پنهنجي 4. توشو 5. تيار، ٻٽيل 6. رهندو

* هريائا واري دستخط جي 77 نمبر بيت ۾ 'هروجوي' اکر هجڻ سبب مون اُن کي تاريو بيت ڪري ليکيو آهي.

79

سُتو ڪي هَڻِ ساءِ، تو مَٿي ڪَپَرُ گڙي[1]؛
وِهَڻُ تنائين[1] ڪاءِ، جتي ٿُهنجو تَڪيو[3]. (82)

(اي ہيڙيءَ ہر سفر ڪندڙ) تون سمهي ڪيئن پيو آهين، اڳيان ڪناري لڳ ڪُن ڪڙڪا ڪري رهيا آهن. ويهڻ اُتي ئي سونهين، جتي تنهنجي منزل آهي.

80

سُتو سَڃي راتِ، مُهُہ ڍَڪي مُئنِ جيئن؛
نَہ تون سنبلَ[1] تاتِ[2]، نَہ جهوري[3] تو آهِ ڪا. (83)

تون سڃي رات مُئلن وانگر منهن ڍڪي سمهيو ٿو رهين. توکي نہ (سفر لاءِ) توشو ٺاهڻ جي ياد رهي آهي ۽ نہ ئي ڪا چنتا آهي.

81

جان جان ڪنڊي[1] ڪاءِ، تان توُن تُرهي[2] تاتِ ڪَرِ؛
ڪَپَرَ[3] سَندي داهَ[4]، مَتِ[5] اُوڇنتي[6] اَلهَڻ[7]. (84)

جيستائين تون ڪناري تي آهين، تيستائين پيو تون ہيڙيءَ جي سنيال لهَ (اُن جي ڳڇ ٺڪ کي درست ڪري، سفر لاءِ تيار رکينس). ڪناري تي ڪُن ہر جيڪا باهہ پئي ہري، اها اوچتو تنهنجي سمجهہ کي جلائي رکندي. (متيون منجهائي ڇڏيندءِ).

82

جي تُلَ[1] تُنو[2] تُهَڙي[3]، سايَرَ[4] مَنجهِ ٽيانهِ؛
ڪَرِ هانهان پاٽيچيان، مَ ڪَرِ سَڏَ ہِيانهِ[5]. (85)

جيڪڏهن ہيڙيءَ جي مسطول جا پالَ ٽٽي پيا اٿئي ۽ سمنڊ ہر وڃي پيو آهين، تہ پنهنجن هانهن کي پاڻيءَ ہر هلاءِ، ہين کي (مدد لاءِ) سڏ نہ ڪر.

---

(79) 1. گجي، زور زور سان آواز ڪري 2. اُن هنڌ، اُتي 3. منزل، ماڳ
(80) 1. توشو، واٽ لاءِ سمر 2. ياد، ہيجار 3. فڪر، چنتا
(81) 1. ڪنارو 2. ہيڙي 3. ڪنارو (ڪناري وارا ڪُن) 4. باهہ 5. سمجهہ، عقل
6. اوچتي، بي خياليءَ ہر 7. جلائي ڇڏي، ساڙي ڇڏي
(82) 1. مسطول 2. ٽنو 3. سُڪان 4. سمنڊ، ساگر 5. ہين کي

83

سَنجهي[1] سُبي ٿلهڙا، غافلَ[2] ڇو نَہ وِڏوءِ؛
جَڏهُون لهِرين گمر[3] ٿئي، تَڏَهوُن سنپاريوءِ. (86)

اي نادان، تو سويل ٿي/ اڳ ٿي ڀيڙيءَ جا پالَ (سڙ) سبي ڪي ڀيڙيءَ تي ڇو نہ چاڙهيا. جڏهن لهرن جي خبر پيئي، تڏهن تو پالن کي ياد ڪيو.

84

جان توُن تاروَ پاڻَ، تان پي پُڄُ تِلڪَانِ[1] ڪَلَ؛
تو توُن گهٽا سُجاڻَ، وَڃي ڪَپَر[2] آهلي[3]. (87)

جيڪڏهن تون ترڻ ڄاڻندو ہ هجين، تہ ہ تون هن کان (ماهر تارن کان) ڄاڻ وٺ، توکان ہ وڌيڪ ڄاڻ وارن کي ڪناري جا ڪُن ليٽايو چڏين.

85

اَبائي[1] چَيَئوُنِ جي، سو نَہ ڪيائِين ڪَنِ؛
تان ٿي پيئي پِريانِ سان، گهگهرِ[2] گهاتوڙَنِ[3]. (89) *

سهڻيءَ جي درياهہ ۾ ٽپڻ وقت جو نظارو: جانورن جا وات ڦاڙ آواز.
(درياهہ گهگهر جي خونخوار جانورن) وات ڦاڙي هن کي جيڪو ہڏايو، اُن ڏاڻهن کن لاتار ڪيائين ءِ اتي ٿي درياهہ ۾ ٽپي پنهنجي پرينءَ سان وڃي ملي.

86

جَنگيئون[1] جوڪيئون[2] جَتِ، ہوهِتَ[3] ہاتاڙا[4] ٽَيَنِ؛
مِهرَ[5] ٿُهنجي تَتِ، مُڪرِيان[6] پِي پارِ پَوَنِ. (90)

جتي وڌيون ڀيڙيون خطرو محسوس ڪن ٿيون، ۽ جتي ہوهڻ (ڀيڙين) جي حالت خراب ٿيو وڃي، (اي ڏٺي!) اهڙي هنڌ تي تنهنجي ديا (ہاجهہ) ٿيڻ سان ننڍيون ڀيڙيون پار پڄيو وڃن.

---

(83) 1. سويل ٿي، ساجهر ٿي 2. غفلت ۾ غلطان، نادان 3. سڏ، ساءُ، خبر
(84) 1. انهن کان 2. ڪنارو (ڪُن وارو هنڌ) 3. ليٽائي
(85) 1. وات ڦاڙي، وات کولي 2. گهگر ندي 3. گهاتڪ (جانور)، خونخوار/ شڪاري جانور
(86) 1. وڌيون/ شاهي 2. جوڪي ۾ پون، خطري هيٺ ٽين 3. ڀيڙيون 4. پريشان حال، خراب حالتہ 5. ديا، ڪرپا، مهرباني 6. ڀيڙيون (ننڍيون)
* هريائا واري دستخط ۾ 87 نمبر بيت بعد بيت تي 89 نمبر ڏنل آهي.

87

پَڪَڙيان[1] ڊِڇَهِ، پَوُ[2] پَلان[3] ٿـي نَہ لَهـي؛
جِتي سـاتُ سَندءِ، آڇي[4] سَہ لڪَنِ لنـگهيـو. (91)

اهڙي منزل جتي وڃڻ کان پڪي بہ ڊڇن ٿا، چگن پلن جو ڊپ لهي ٿي نڏو، اتي تنهنجي ساڻ هجڻ سان اي ڏٺي! مان اُنهن لکن مان اڇي لنگهي پار ٿيو آهيان.

88

وِڃَ بادَلَ ۾ واءُ، ڊِڃَ نَہ لَهِرين لَـهِگيو،
سَڏَرَ[1] سوُنهان[2] جانءُ[3]، هيڑيءَ هَڏَ ناهِ پَوُ. (92)

وڃ ڪنوي رهي آهي، بادل چانيا پيا آهن، هوا چڙي پئي آهي. (اهڙيءَ حالت ۾ بہ) لهرن جي اُٿڻ سان تون ڊڃ نہ. جنهن سان گڏ هوشيار رهبر آهن، تنهن هيڑيءَ کي هڏ جو ڊپ ٿي نہ آهي.

89

سُتـو هُتـو جاڳُ، راتڑي[1] سَبَـڻ[2] وِهاڻيان[3]،
مَـتَـئِن ٽِيـوءِ يـاڳُ، پِرين وِسـارَڻُ مَ ڪَرِ. (93)

سمهيو پيو آهين تہ جاڳ، رات سڄي پوري ٿي ويئي آهي. (جاڳڻ سان ٿي) تنهنجي ياڳ متي ٽيڙ وارو آهي. تون ايشور (خدا) کي وسارڻ جي نہ ڪر.

90

پِرين وِساري رَتَ روئـن، ڪَہَڏي[1] ري ڪارَڻ؛
ڪَنچَنِ[2] راسِ[3] وِڃاءِ ڪي، ٻُڪـئِن[4] ڏوڙِ[5] پَوَنِ. (94)

گهٽ ٻڌي وارا پرينءَ کي وساري، بي سبب رت ٿا روئن. سون جي ڍير کي وڃائي ڪري، مٽيءَ جي ٻُڪَ تي وڃي ٿا ڪرن.

---

(87)1. پکي 2. ڊپ 3. پلن جو، چگن پلن جو 4. اڇ، هائي
(88) 1. هوشيار، سڃاڻ 2. رهبر، سونهان 3. جن سان
(89) 1. رات 2. سموري، سڄي 3. گذري وئي، پوري ٿي
(90) 1. مورک، خراب ٻڌيءَ وارو 2. سون 3. دڳ، ڍير 4. ٻڪ تي 5. مٽي، خاڪ

91

ڏَر[1] جيوَن[2] ڏَنس[3] سَهَنِ، ڳرِوائي[4] پَربَتَ جيوَن؛
سيئي سيڻ[5] ڪجَنِ، آئيءَ واءَ نہ ڏولَنِ[6]. (95)

سيڀو اُنهن سان ڳنڍجي، جيڪي ڏرتيءَ وانگر بارگير (بار کڻندڙ) هجن، جن ۾ پهاڙن جهڙي گنبيرتا هجي. سيڻ اهڙا هجن، جيڪي هوا لڳڻ سان لڏي نہ وڃن.

92

سَجَنُ دُرِجَنُ[1] دَءِ ڪَهي[2]، چِتِ[3] نَہ ڪيجيءَ پَنگُ[4]؛
لوئي[5] ٿيئيءَ پارچي[6]، لاڪَ نَہ چڏي رَنگُ. (96)

دوست دشمن (چڱي مڙي ماڻهوءَ) جي چوڻ تي پنهنجي چت کي خراب نہ ڪرڻ گهرجي. لوئي پلي ليڑون ليڑون ٿي وڃي، پر لاک (جنهن سان اُها رڱيل ٿئي ٿي) پنهنجو رنگ ڪونہ چڏيندي.

93

مَنجهين[1] مائو[2] ناهِ ڪي، پَسَڻَ ڪي گهاٽي؛
دُني[3] ڪَسوٽيي[4] رَنگ جيوَن، ويندو ٿي واٽي[5]. (97)

کهنيو رنگ ڏسڻ کي تہ گهاٽو ٿئي ٿو، پر اُن ۾ اندر آهي ڪجهہ بہ ڪونہ. هيءَ دنيا بہ کهنيي رنگ وانگر آهي، جو وات هلندي ٿي ويندو آهي (جنهن کي جڳاءُ نہ آهي).

94

مَڻُن[1] پانيي[2] سونُ، هي جَرَ[3] پوسُ جَرِ ڪَٽون[4]؛
وِيڙُن وَرائي وَن، ڪَهَ لڳي ڪارو ٿيو. (98)

مون هن چمڪندڙ پاڻيءَ کي سون ڪري سمجهو. (هٿ لائڻ سان) اُهو مون کي ورائي ويو ۽ مٽي لڳي، ڪارو ڪري چڏيائين.

---

(91) 1. ڏرتيءَ، پرٿوي 2. وانگر، جيان 3. دونس، دهاءُ 4. ڳوراڻ، گنبيرتا 5. سنهڙي، سجڻ 6. لڏن، ڏولائمان ٽين
(92) 1. خراب ماڻهو، دشمن، ڇيٽاپور 2. چوي 3. اندر، من، دل 4. پيڙ، ٽوڙڻ (ڄانواڻول ڪرڻ) 5. ڇڻي، ٽري ماڻهن جي ڏکڻ جو ڪپڙو 6. ليڑون ليڑون، ڇيٽڙا
(93) 1. اندر 2. مواد، مال، ڳپ 3. دنيا، سنسار 4. کهنيي 5. وات تي، رستي ۾
(94) 1. مون 2. سمجهو 3. پاڻي 4. چمڪندڙ

95

پُلي و ي پُلي، پُلي تِگّائون[1] آئي؛
بابا آدمَ، آتي[2] حوا[3] پُلي، پُلي سَبُ دُنيا ٿي. (99)

پُلي ڙي پُلي، هُن (آدم ۽ حوا) جي زماني کان وٺي اها پُلجندي آئي آهي. بابا آدم ۽ حوا به پُليا. سڄي دنيا ٿي پليل آهي.

96

پوري[1] پَڪي جَت (جات)، ماٽِڪَ آساري[2] پَيو،
ڪوهه[3] نَہ ڏونڊيَءِ[4] تَت، بي - اوٺگهيو[5] هٽ ڪَرِ. (100)

اي نادان عورت! تون پڄندي پٽي وڃين، املهه ماٽڪ ته تنهنجي (قدمن) هيٺ پيو آهي. تون آتي ٿي اُن کي ڳولهي، بنا غفلت جي هٽ ڇو نٿي ڪرين.

97

پوري پَڪي جاوَ، ماٽِڪَ آساري پيو؛
سَري[1] صَرافين[2] آو، (تون) بي اينگهيو[3] هَٽِ ڪَرِ. (101)

اي نادان عورت! تون پڄندي پٽي وڃين، املهه ماٽڪ ته تنهنجي (قدمن) هيٺ پيو آهي. تون ہ پير پري صرافن (هيرن جواهرن جي ڇاٽن) وٽ اڇ بنا دير جي اهو هٽ ڪر.

98

هَٽ[1] وِياجَهين[2] لوڻ، ڪَستوري جُهنگين[3] گهري؛
سَچان[4] دي صابوڻ، اَندرُ آڇا نَہ ڪَري. (102)

دڪان تان لوڻ خريد ڪري، روڻگ ۽ ڪستوري ٿو گهري. سچ جي صابڻ سان پنهنجي اندر کي اڇو نٿو ڪري.

---

(95) 1. انهن کان وٺي 2. ۽ 3. بي بي حوا

(96) 1. نادان، پولي پالي، سادي 2. هيٺ نينوَ ۾، بنياد پيڙهه، 3. ڇو 4. ڳولهيئه، تلاشيئه 5. بنا غفلت پيڙهه

(97) 1. ڇري، وڏي، ہ پير پري 2. هيرن جواهرن جا واپاري/ ڇاٽو 3. بنا گيسر، بنا ڪهر

(98) 1. دوڪان 2.خريد ڪري ٿو 3. روڻگ (ڪا شيءِ مفت ۾ مڙان وڻڻ) 4. سچ

99

مَيان[1] مَحلان مَنڊِيان[2]، آڇَليانِ[3] ڇَلِنِ[4]؛
هَٽَئون ڳڻِن[5] ٻَڪري، جُهنگَئِن اٽَ مَڳِن[6]. (103)

بيئل ڪار شخص، محلن ۾ بزارين ۾ معصومن (سادن سودن) کي ٺڳين ٿا. دڪان تان ٻکري خريد ڪري، روُنگ ۾ (دوڪاندار کان) اٽ گهرن ٿا.

100

هَرَ هَرَ فالَ[1] ڪرينديان، رَڏي[2] ڳئي وِهاءِ[3]؛
وَڄي پو (ء) ڇو سانوڻ سُتيان، لاوي[4] لَڳِنِ آءِ. (104)

(ڪيت جي مالڪ) هر هر فالون پارائي، (اُن کي ڇڏي ڏنو) ۽ سندس ڪيتي (فصل) ڇَٽ ٿي وئي. سانوڻ جي وقت (جو پُوڪيءَ جو وقت آهي) وڄي سمهي رهيو. هاڻي اڇي فڪر ورايو اٿس.

101

توبهَ[1] ڪري نَ ٻاهُڙي[2]، ٻاهُڙي توبَهَ ڪَرِين؛
ڪيهي[3] ســـادي هَڻَ[4] ۾، رَڏي اُجاڑِينِ. (105)

پنهنجي ڪئي تي پڇتاءُ نہ ڪري، وري ٺاهڙجن ٿا. (ڏکو ڪائين ٿا) ٺاهڙجي پوءِ پنهنجي ڪئي تي پڇتائين ٿا. ڪيترا نہ نادان آهن، هوڏ ڪري، پنهنجي (تيار) ڪيتي اُجاڑي ٿا ڇڏين.

102

جي سائين سُون سَچُ، تو پَو ڪوڙا سَتَڙي،
اَيا[1] ٽـي ڪَرِ نَچُ، تـوڙي اَڳرڙا[2] بَـلَئِ. (106)

جيڪو چڱو ماڻهو سچ تي بيٺو آهي، اُن کي پوَ (ڊپ) جو ڪهڙو ضرور. اهو، پلي ڪئي پرندڙ ڪوئلن تي ٻيهي نچي.

---

(99) 1. بيئل ڪار ماڻهو، سردار 2. بازاريون 3. جن ۾ چل ڪپٽ نہ آهي، سادا، اَبوجهہ 4. ٺڳين، دوکو ڪن 5. خريد ڪن 6. گهرن

(100) 1. فالون پارائن، ٻُجاڻان ٻُجائن 2. ڪيتي، ٻني 3. ختم ٿي، پوري ٿي (اجڙجي وئي) 4. فڪر، ڳڻتي، چنتا

(101) 1. پڇتاءُ 2. ٺاهڙجن 3. ڪيترا، ڪيتري 4. نادان، اَڄاڻ 5. ضد، هوڏ

(102) 1. ٻيهي ڪري 2. ٽاندا، آگر

103

پاڻي[1] واڻي رَنگ ۾، پاڻو[2] واڻُ رَتاسِ[3]؛
رَنگِيندڙو پاڻ ڏَٺي، سَڀي رَنگ سنداسِ. (107)

پرينءَ پنهنجي ٿي رنگ ۾ پنهنجو پاڻ کي رڱيو آهي. رنگيندڙ به هوءَ پاڻ آهي ۽ سڀ رنگ به سندس ٿي آهن.

104

اَنان[1] ٿي پَنا[2] ڪَرين، پَنا اَن مَنجهانوَ؛
راجُ تهِنجو راڄيا، ٻيا راوَ[3] ٿي راوَ. (108)

اي ڏٺي! تون پڻ کي قيري اَنَ ٻڌايو ڇڏين ۽ ان کي چاهين تہ پڻ ٻڌايو ڇڏين. اي راڄيا (دنيا تي) تنهنجو ٿي راج آهي. ٻيا تہ راو ٿي راوَ (ڇوٽا راجائون) آهن.

105

ڪوَ[1] سي ڪوُ پَلَ نيڀَجيءَ[2]، تاڙي بَنَ[3] داهي[4]؛
عَقَل غيب[5] اَللهه دا، اَللهه اَيَ آهي. (109)

پَلَ ۾ ڇا مان ڇا ٿيو وڃي، ٽاري سڃي جهنگل کي جلايو ڇڏي. خدا جو عقل (Rationale) هڪ اسرار آهي (جنهن کي ڪو سمجهي نہ ٿو سگهي). الله ائين ٿي آهي.

106

توڙي[1] وَجَنِ روُم[2]، نانهِ نصيبون[3] اَڳرو؛
ماني وَتَئن[4] ٿوُمَ، جي لِکيا چِنَ مَ. (110)

چاهي ڪير روم ڪٽي وڃي، اهو پٿهنجي نصيب ۾ لکيل شيءِ کان وڌيڪ هٿ ڪري نہ سگهندو. اهو مانيءَ ۽ ٿوم لاءِ به پٽڪندو. جو لکيل آهي سو لکندو (ٽرندو) ڪونہ.

---

(103) 1. پنهنجي 2. پنهنجو پاڻ 3. رڱيو اٿس

(104) 1. اناج مان 2. بَنَ، پَتا 3. نئين راجائون

(105) 1. ڇا 2. اسري، پڏا ٿئي 3. جهنگل، ٻيلا 4. جلائي آگ لڳائي 5. پراسرار، راز ۾ريو

(106) 1. خواهه، چاهي، پلي ڪري 2. اٽليءِ (ملڪ) جو هڪ شهر 3. قسمت کان، ياڳ کان، 4. پٽڪي، ڦري

107

توڙي نَہ ڏيئين، توءِ[1]، توج[2] تهنجو آسرو[3]؛
تو دَرَ ڇڏان ڪيئن، اِي وَڏا راڄيا.(111)

ڏٺي، چاهي ڪجهہ نہ ٻہ ڏينہ، تہ ٻہ مون کي تنهنجو ئي ڏيان ۽ آسرو آهي. اي وڏا راڄيا، مان تنهنجو در ڪيئن ڇڏيان (تو مان اميد ڪيئن لاهيان).

108

آهر الاهر[1]، ڪوءِ مَ لاهيو ڪَڏهين،
وِيا ڪاجَ هَٽانوَ، وَڌِ آٽيندو وَڏو ڏَٺي. (112)

خدا مان آسرو ڪڏهن ٻہ نہ لاهيو. جيڪي ڪارج هٽن مان نڪري ويا آهن (جن جي ٽيڙ جي اميد ئي نہ آهي) انهن کان ٻہ وڌ (سٺا) ڪم وڏو ڏٺي (خدا) ڪري ڇڏيندو.

109

تـوُن آڌارُ سَڌارُ تـوُن، تـوُن اَڌائـوُن[1] اَڏ[2]؛
توُن ئي آڪڙِيَن مـون، تـوُن ئـي اَندرِ هَڏَ؛
ڳَلِ لَڳي ڳالِهِ ڇَوان، ڪيهي حاجَتَ[3] سَڌ. (113)

اي ڏٺي، تون ئي منهنجي اوٽ ۽ آسرو آهين. تون ئي رکاوٽن کي هٽائيندڙ آهين. تون منهنجي اکڑين ۾ سمايو پيو آهين. تون ئي منهنجي هڏ ۾ سمايل آهين. (تون ايترو تہ ويجهو آهين جو) مان توسان ڳلو ڳلي ۾ ملائي توکي ڳالهہ ٻڌائي ٿو سگهان. توکي تہ سڌ ڪرڻ جي ٻہ ضرورت نہ آهي.

110

سِيچاڻان[1] آتي سِينهَن[2]، ڏوُوَئِن[3] وَسَنِ[4] جَهنگ ۾،
سو ڪَڙ[5] ڪاوَنِ ڪيئن، ماسُ جِنهين کو لِکيو. (114)

باز (ترمتي، هڪ شڪاري پکي) ۽ شينهن، ٻئي جهنگ ۾ رهن ٿا. جن جي قسمت ۾ ماسُ کائڻ لکيل آهي، (سي ماسُ ئي کائيندا) اهي ڪَڙ ڪيئن کائيندا؟

---

(107) 1. تہ ٻہ 2. ڏيان 3. اميد، پروسو
(108) 1. خدا مان پروسو
(109) 1. رکاوٽن کي، رکاوٽن لاءِ 2. رکاوٽ 3. ڪپ، گهرج، ضرورت
(110) 1. هڪڙو شڪاري پکي، مادي ترمچي، باز 2. شينهن 3. ٻئي 4. رهن
5. چاٻي، سرنهن وغيرهہ مان تيل ڪڍڻ بعد بچيل ٽوڪ، جو جانور کائيندا آهن.

111

جي جي ٻولي مَئِن[1] ڪيئي، سو سو مُجھہ[2] نَہ ڏيان؛
اُسِ چنگي[3] ديوان مَئــن، سَپِــي مُڪَرِ[4] گيــان.(115)

جيڪي جيڪي قول مان (خدا سان) ڪري آيو هوس، انهن مان ڪوبہ نہ پاڙيوم. مان اهو چگو مڙس آهيان، جو انهن سيني قولن تان ڦري ويس.

112

ڀِڳا ساڃا[1] نَہ ٽِئي، مَنُ مــوتـاهَل[2] ڪَچُ[3]؛
ڪَنين[4] سُٹا نَہ مَنيِئي[5]، اَڪِ ڏِنُــو سَچُ.(116)

مَنُ ڪچي موتيءَ وانگر آهي، جيڪو جيڪڏهن ڀڳو تہ وري سڃو ڪونہ ٿيندو. ان ڪري ڪن ٻڌيءَ (ڳالهہ) تي اعتبار نہ ڪرڻ گهرجي، اکين سان ڏٺل ڳالهہ ڪي ڏي سچ سمجهڻ گهرجي.

(111) 1. مان، مون 2. مون کان 3. چگو، ڀلو 4. ڦري وڃڻ (قول تان) ، انڪاري ٿيڻ
(112) 1. سڃو 2. مڪتا ڦل، موتي 3. ڪچو (ڪچو موتي) 4. ڪن سان 5. مڃ

ضميمو: الف

قاضي قادن جا اڳيان ست بيت *

1

** ڪَنزُ ڏُوري ڪافِيا، ڪِ ڪوه نہ پَڙهئومِ؛
سو پارُ تي ٻُڌو ڪو، جِيان ٻِڙي لَڏومِ.

2

لوڪان نَحوُ صَرفُ، مَنَ مُطالعَ سُڀِرين؛
سو ئي پڙهئو سو پڙهان، سو ئي سو حَرفُ.

3

سيئي سيلَ ٽئامِ، پَڙهئامِ جي پاڻ لَءِ؛
اَڪَرَ اڳِيان آڀِري، واڳُوَ ٽي وَرِئامِ.

4

سَڄَڻُ مَنجهِ هُئام، مون ويڑي واءُ ٽِئا؛
هيڏان هوڏان هَٽڙا، هيئين جاڙَ وِڏام.

5

سائر ڏيئي لَتَ، اوڇي نيڇي ٻوڙِئي؛
هيڪائين هيَڪ ٽِئو، ويئي سَڀَ جِهَتَ.

6

"لا" لاهِيندي ڪَنِ ڪي، "لا" موڑِهِين ناهِ؛
ٻِلاري ٻِريانِ، ڪَٽُ نَہ ڏِسي ڪي ٻُڌو.

7

+ جوڳي جاڳايوسِ، سُتو هُئُسِ نِندَ ٻِر؛
تِهان پوءِ ٽِيوسِ، سندي ٻِريان پيڇَري.

---

* علامہ عمر بن داؤد پوٽي جي ڪتاب "شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" (1937ع) جي صفحن (نمبر وار) 26، 27، 28، 36، 88، 94 ۽ 113 تان ورتل.

** هي بيت هريائا مان مليل دستخط ۾ نہ آهي. ڏسو هن ڪتاب ۾ بيت نمبر 3، دستخط ۾ ڏنل بيت نمبر 2.

+ هي بيت نہ هريائا واري دستخط ۾ آهي. ڏسو هن ڪتاب ۾ بيت نمبر 35، هريائا واري دستخط ۾ ڏنل بيت نمبر 36.

*ضميمو: ب

ڏاريا بيت

1

دادوُ آکيون پَسڻ کي پرين، پِري اُٽيان منجهہ؛
جِتي بيٺو مان پرين، نهارينڈو هنجهہ.(22)

2

گهڙين گهڙيين گهاريان، پَهِري لَهان سجاءِ؛
موُن هِيڙو گهڙيال جيون، ڏکئہ رينڙِ بِهاءِ.(74)

3

سفر مَٽِئن سُپرين، آپو سارلَدِن؛
هلڻ جون هلوَ چوي، ڳجهيو ڳالهيون ڪن. (77)

4

ڪاجي محمونڈ دُنيا ديک ڪَر، مَن مَئن آپ نہ پولِ؛
آپني غربت سي تيون رَهبي، جيون پانو تلِ کي ڏولِ.(116)

5

ڪاجي محمونڈ ڪاجل ڪرون تو ڪنڪرا، سُرما ڪيا نہ جايہ؛
اِن نئنون مئن ايک تون، دوُجا ڪَهان سماءِ.(117)

6

ڪاجي محمونڈ سُمَرِ سائيياں، جِسان ڏَئن پاجي پيڙ؛
سُکِيا دک نہ جاننهي، جِسِ بيدن تِس پيڙ.(118)

---

* هرايائا واري دستخط ۾ قاضي قادن جي بيٽن سان گڏ مليل آهي بيت، جن کي 'ڏاريا' ليکي 'قاضي قادن جو ڪلام' ۾ شامل نہ ڪيو ويو آهي.

قاضي قادن جي ڪلام جو سنڌ ۾ اڀياس

ضميمو: الف

قاضي قاضن يا قاضي قادن ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

مهدي جونپوري ۽ قاضي قادن ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي

ميمڻ عبدالمجيد

قاضي قاضن يا قاضي قادن؟

قاضي قاضن سنڌي زبان جو قديم ترين شاعر آهي. اسان کي ان جا ست بيت، شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ملفوظات 'بيان العارفين' مان مليا آهن. سنڌي زبان جا اهي ئي قديم ترين بيت آهن، جيڪي هڪ مستند ماخذ ذريعي ميسر ٿيا آهن. هي بيت فني، فڪري، معنوي ۽ لساني نقطئ نگاهه کان نهايت پختا ۽ معياري آهن، ۽ سنڌي ادب جي عمارت ۾ بنيادي پٿر جي حيثيت رکن ٿا. هن مان معلوم ٿئي ٿو، ته سمن جي دور ۾ سنڌي زبان معياري ۽ علمي زبان هئي، ۽ اعليٰ ادب تخليق ٿي رهيو هو.

تازو اخبارن ذريعي معلوم ٿيو هو، ته پارت ۾ ڪچ جي پاسي هڪ قلمي نسخو مليو آهي، جنهن ۾ قاضي قاضن جا 112 بيت آهن. اهي بيت هينئر هندستان ۾ ڪتابي صورت ۾ ڇپيا آهن. بيتن جو مرتب هيرو ٺڪر آهي، ۽ ان جو مهاڳ مشهور سياستدان ۽ اديب جيرامداس دولترام لکيو آهي. ان ۾ رام پنجواڻيءَ جا ٻه اکر به شامل آهن. اهي 112 بيت واقعي قاضي قاضن جا آهن يا نه، ان تي بعد ۾ تفصيل سان لکيو ويندو. في الحال هت قاضي قاضن جي نالي بابت بحث ڪجي ٿو، ڇاڪاڻ جو هن ڪتاب ۾ 'قاضي قاضن' کي 'قاضي قادن' کري لکيو ويو آهي. مرتب، محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي پوئلڳي ڪندي 'قاضي قادن' لکيو آهي. محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب اڳين سڀني ليکڪن جي ابتڙ پنهنجي ڪتاب 'سنڌي هولي جي مختصر تاريخ' (ص 131 ۽ 133) ۾ قاضي قاضن کي 'قاضي قادن' کري لکيو آهي. ان لاءِ محترم ڊاڪٽر صاحب نه ڪو دليل ڏنو آهي نه ڪا سندئي پيش ڪئي اٿس. معلوم ٿئي ٿو ته محترم ڊاڪٽر صاحب ائين سمجهيو آهي، ته قاضي صاحب جو اصل نالو قادر بخش يا عبدالقادر هوندو، جنهن کي بگيڙي 'قادن' بنايو ويو، ۽ قاضي صاحب ان نالي سان مشهور ٿي ويو. اسان وٽ اهڙي نموني نالن کي بگيڙڻ جو رواج موجود آهي، پر اها پڄ - ڊاهه عام ماڻهن جي نالن تائين محدود آهي. عالمن ۽ فاضلن جي نالن کي اهڙي نموني بگيڙڻ جو رواج نظر نه ٿو اچي. انهن کي اڌ نالي سان سڏڻ انهن جي توهين سمجهي ويندي آهي.

محترم بلوچ صاحب انهيءَ خيال کان بہ 'قادن' لکيو ٿو پائنجي جو لغت ۾ 'قاضن' لفظ موجود کونهي. حقيقت اها آهي تہ 'قاضن' جي نالي سان ننڍي کنڊ هندستان ۾ پاکستان ۾ پيا نہ کجهہ عالمءِ صوفي بزرگ ٿي گذريا آهن. ماثر الامراءِ (1) ۾ هڪ صوفي بزرگ شيخ قاضن بنگالي جو نالو آيو آهي، جيکو شيخ عبدالله شطاري جو مريد هو.

بيان العارفين فارسي جي قلمي نسخن ۾ 'قاضي قاضن' يا 'قاضي قاذن' آيو آهي. يعني کن نسخن ۾ قاضن کي ض جي بدران ذ سان لکيو ويو آهي (2). بيان العارفين فارسي جو بعد ۾ الف اشباع جي نظم ۾ سنڌي ترجمو ٿيو. انهيءَ سنڌي ترجمي جو قلمي نسخو سنڌي ادبي بورڊ جي لائبريري ۾ موجود آهي. ان ۾ بہ 'قاضي قاضن' چاڻايو ويو آهي (3). اهو سنڌي ترجمو ٿوري اختصار سان اشاعت هيٺ آيو. اهو کتاب مخدوم عبدالصمد ولد حاجي محمد مقيم، مخدوم نورنگ زاده کتب فروش ميرپور بٹورو، مرغوب هر ديار پريس بمبئي مان سنہ 1293 هـ (1876ع) ۾ چپائي پڌرو کيو. ان ۾ 'قاضي قاضن' آندو ويو آهي. (4) انهيءَ بمبئيءَ واري چاپي کي هريسنگ کتب فروش سکر سنہ 1909ع ۾ اسلامي پريس لاهور مان چپايو. ان ۾ 'قاضي قاض' آيو آهي (5). پائنجي ٿو، کاتب 'قاضن' کي بگيڙي 'قاض' کري لکيو آهي.

شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ، بيان العارفين جي بنياد تي 'رسالہ کريمي' مرتب کري سنہ 1904ع ۾ چپائي پڌرو کيو. ان ۾ 'قاض' کي ذ سان 'قاذن' کري لکيو آهي (6). سنہ 1937ع ۾ علامہ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جو کتاب 'شاهہ کريم بلڙيءَ واري جو کلام' شايع ٿيو. ان ۾ علامہ مرحوم هڪ هنڌ 'قاضن' لکيو آهي (7). پي هنڌ لکيو آهي: قاضي قاضن يا قاذن (8).

(1) ماثر الامرا، جلد دوم، اردو ترجمو: محمد ايوب قادري، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور ص 581.
(2) ڏسو، لائبريري پير جهنڊي وارو بيان العارفين فارسي (قلمي) ورق 42.
(3) ڏسو، ايضاً، ورق 159.
(4) ڏسو،ايضاً، ص، 272.
(5) ڏسو، ايضاً ص 227.
(6) ڏسو، ايضاً، ص65، 71 ۽ 87.
(7) ڏسو، علامہ عمر بن دائود پوٽو، 'شاهہ کريم بلڙيءَ واري جو کلام' چاپو ٻيو، شاهہ لطيف ثقافتي مرڪز، ٻٹ شاهہ، ص 129.
(8) ايضاً: ص 138.

سنڌ جي تاريخي ڪتابن مان سڀ کان پهريائين تاريخ معصومي ۾ قاضي قاضن جو احوال تفصيل سان آيو آهي. ان ۾ به 'قاضن' ڇاڻايو ويو آهي (1).

سنڌ کان ٻاهر لکيل بزرگن جي هڪ اهم تذڪري 'گلزار ابرار' ۾ به قاضي قاضن جو احوال آيو آهي. هي تذڪرو جهانگير جي زماني ۾ محمد غوثي شطاري مانڊوي سنہ 1014 هـ ۽ 1026 هـ جي درميان لکيو. ان ۾ قاضي قاضن کانسواءِ ٻين ڪن سنڌ جي بزرگن جو احوال به آيو آهي، جهڙوڪ: مخدوم بلال، مخدوم عربي ڏيانہ وغيره. ان تذڪري جو اردو ترجمو فضل احمد جيوري ڪيو، ۽ اذڪار ابرار اردو ترجمہ گلزار ابرار جي نالي سان سنہ 1326هـ (1908ع) ۾ مطبع مفيد عام آگره ۾ ڇپيو. تازو اهو اردو ترجمو ٻيهر فوٽو پرنٽ جي ذريعي اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور جي طرفان ڇپيو آهي. ان ۾ 'قاضي قاضن' ڏيکاريو ويو آهي (2). معلوم ٿئي ٿو تہ، 'گلزار ابرار' جي مصنف قاضي قاضن جو احوال بيان العارفين فارسي تان ورتو آهي، ڇاڪاڻ جو هن قاضي قاضن جي ڪن سنڌي بيتن جو مفهوم پنهنجن لفظن ۾ ڏنو آهي. بيان العارفين فارسي جي مرتب پنهنجي تاليف ۾ شاهہ ڪريم ۽ قاضي قاضن جي سنڌي بيتن جي هيٺان انهن جو پارسي ترجمو بہ ڏنو آهي. گلزار ابرار ۾ ٽن بيتن جو مفهوم ڏنل آهي، جيڪو هن طرح آهي:

1. فرمايائين تہ ڪنز قدوري پڙهڻ کان پوءِ معرفت جي مهڪ جو ذرو بہ منهنجي دماغ ۾ نہ آيو. انهن علمن کان پري رهڻ کانپوءِ معرفت جي منزل حاصل ٿي. (3)

اصل بيت هن طرح آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪ ڪين پڙئوم؛
سو پارئي ٻئو ڪو، جڻان پري لڏوم.

2. سيني زبانن ۾ 'لا' ڪلمہ سان تنهنجي نفي ڪئي وئي آهي، ۽ تون ايڏا تائين پنهنجي اثبات جي پويان آهين. 'لا' ڪنهن جي نفي ڪري ٿي؟ جڏهن تہ ذات مطلق کانسواءِ ٻي ڪنهن جو حقيقي وجود ئي ڪونهي (4). هي مفهوم هن بيت جو معلوم ٿئي ٿو:

---

(1) تاريخ معصومي، ميرمعصوم بکري، سنڌي ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ، ص 238 .
(2) اردو ترجمو، گلزار ابرار، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن، لاهور، ص 275.
(3) إيضاً، ص 275.
(4) ايضاً، ص 275.

'لا' لاهيندي ڪن ڪي، 'لا' مورهين ناهه؛
بلا ريَ پريان، ڪٽ نہ ڏسي ڪو ٻئو.

3. اسان جنهن جا مشتاق آهيون، جيڪڏهن غور سان ڏٺو وڃي، تہ اهو اسان ئي آهيون.

(1) هي شاهہ ڪريم جي بيت جو ترجمو معلوم ٿئي ٿو؛ جيڪو هن طرح آهي:

اسين سڪون جن ڪي، سي تان اسين پاڻ؛
هاڻي وچ گمان، صحيح سجاڻا سپرين.

هن سڄي بحث مان معلوم ٿيندو تہ ڪنهن بہ بنيادي ماخذ، تاريخي ڪتاب ۾ تذڪري ۾ 'قادن' آيل ڪونهي. البتہ 'قاذن' آيل آهي، جيڪو اصل ۾ 'قاضن' ئي آهي، پر ڪن ڪتابن 'ض' بدران 'ذ' آندو آهي. انهن حقيقتن جي روشنيءَ ۾ مون پنهنجي ڇپايل ڪتاب 'ڪريم جو ڪلام' ڇپايل 1963ع، ٻيو ڇاپو ڇپايل 1976ع ۾ ٽيون ڇاپو 1995ع * ۾ پي . ايچ . ڊي . جي ٿيسز "بيان العارفين" سنڌي ترتيب حاشي اپٽار ۾ قاضي قاضن ڄاڻايو آهي.

پانئجي ٿو، تہ لفظ قاضي ۾ "ي" جي بدران "ن" آڻي، قاضن بنايو ويو آهي. جيئن اسان وٽ رواج آهي تہ "حاجي" مان "حاجن"، "جمع" مان "جمن" وغيرہ نالا رکيا ويندا آهن.

---

(1) ٽيون ڇاپو "شاهہ ڪريم جو ڪلام" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ڇپرائي پڌرو ڪيو آهي.

* اردو ترجمو، گلزار ابرار، اسلامک بوڪ فائونڈيشن لاهور، ص 275.

قريشي حامر علي خانائي

مهدي جونپوري ۽ قاضي قادن

سيد محمد المعروف ميران محمد مهدي جونپوري نائين صدي هجريءَ جو وڏو عالم ۽ پرهيزگار شخص ٿي گذريو آهي. پاڻ 14- جمادي الاول سن 847 هجري مطابق 1413ع ۾ سومر جي ڏينهن هندستان جي قديم تاريخي شهر جونپور ۾ ڄائو هو. 'خاتم الاولياءِ' سندس لقب هو. سندس نسب جو سلسلو حضرت علي ڪرم الله وجه سان ويجي ملي ٿو. سندس طريقت جو سلسلو چئن واسطن سان حضرت نظام الدين دهلويءَ تائين پهچي ٿو. سن 852 هجري ۾ پنجن سالن جي عمر ۾ جنپوري جي وڏي عالم ۽ صوفي بزرگ شيخ دانيال وٽ تعليم وٺڻ شروع ڪيائين ۽ ستن سالن جي عرصي ۾ قرآن پاڪ جو حافظ ٿيو. ان طرح سن 859ع ۾ ٻارهن سالن جي عمر ۾ سڀني علمن جي تحصيل ڪيائين. سندس استاد ۽ مرشد شيخ دانيال ۽ وقت جي ٻين وڏن عالمن سندس قابليت ۽ ذهانت ڪري جواني ۾ ڪيس 'اسد العلماءِ' جو لقب ڏنو.

سترهن سالن جي عمر ۾ سندس دل جو لاڙو تصوف ڏانهن ٿيو ۽ انهي راهه ۾ ڪافي رياضتون ۽ مجاهدا ڪيائين. اهڙيءَ طرح سيد صاحب پنهنجي زندگيءَ جا ستاويهه سال زهد، تقويٰ ۽ پرهيزگاري ۾ جونپور ۾ گذاريا. قدرت سندس وعظ ۽ نصيحت ۾ وڏو تاثير عطا ڪيو هو، جو هزارين پٿر دل انسان سندس وعظ ۽ نصيحت ڪري ميڻ وانگر نرم ٿي پيا. سندس دور جو وڏو معاصر عالم ۽ محقق سيد علي مشقي لکي ٿو ته:

> "سيد محمد جنپوريٰ هميشه استغراق ۽ اڪيلائيءَ ۾ رهندو هو ۽ انهيءَ حالت ۾ پورا ست سال گذاريائين ۽ آخر ۾ ظاهر ظهور مهدويت جي دعويٰ ڪيائين." (1)

سن 887 هجري ۾ جونپور مان هجرت ڪري داناپور (عظيم آباد پٽنا) جي جهنگلن ۾ اڪيلو رهيو. ان وقت سندس عمر چاليهه ورهيه هئي. ڪجهه وقت اتي رهڻ کان پوءِ پاڻ چنديريءَ ۾ اچي رهيو. جتان پوءِ مالوه جي گاديءَ جي هنڌ مانڊو ۾ ويجي رهيو. اتان جو حاڪم غياث الدين خلجي

---

(1) مولانا ابوالڪلام آزاد: تذڪره (اردو)، ص 45، مڪتبه جديد لاهور.

(وفات سن 905 هـ) سنڌس مريد ٿيو. سن 888 هجري ۾ چانپانير گجرات ۾ آيو ۽ سن 890 هجري ۾ گجرات کان برهانپور ويو ۽ اتان مخالفت سببان بيدر ۾ ويڃي رهيو، جتان ڊاڀول بندر تان ٿي سؤ سٺ ماڻهن جي جماعت سان 901هجري/ 1495ع ۾ مڪي شريف ڏانهن روانو ٿيو(1) حج بيت الله کان پوءِ پاڻ موٽي ڪنڀات آيو ۽ اتان احمد آباد ۾ اچي باقاعدي پنهنجي مهدي هجڻ جي دعويٰ ڪيائين. سيد محمود مهدوي لکي ٿو ته: "سيد محمد جونپوري سن 903 هجري ۾ احمد آباد کان (نهروالہ) ۾ اچي قاضي قادن جي خانقاهہ ۾ رهيو هو. (2) ان کان پوءِ سن 905 هجري ۾ سيد ميران محمد جونپوري بڙلي ۾ ٻيهر ڪليو ڪلايو مهدويت جو اعلان ڪيو. سنڌس انهيءَ دعويٰ سموري ملڪ ۾ شور مچائي ڇڏيو. گجرات جي عالمن نهايت سختيءَ سان سنڌس مخالفت ڪئي ۽ آخر ۾ ڪيس گجرات ڇڏڻ تي مجبور ڪيو. سيد ميران محمد جونپوري بڙلي کان جالور ۽ ناگور کان ٽيندو سن 906 هجري ۾ سنڌ جي قديم شهر نصرپور ۾ پهتو، جتان نون مهينن جي رهڻ کان پوءِ سنڌ جي تختگاهہ ٺٽي ۾ ويڃي رهيو.

سيد ميران جونپوري جنهن زماني ۾ سنڌ ۾ آيو، ان وقت سنڌ تي سما خاندان جي هاڪاري حاڪم جام نظام الدين عرف جام نندي (سن 866 هجري کان سن 914 هجري) جي حڪومت هئي. جام نندو سنڌ جو نهايت ئي ديندار ۽ عادل حاڪم ٿي گذريو آهي. هن جي ڏينهن ۾ رعيت خوشحال هئي. ملتان جي لانگاهہ سلطانن ۽ گجرات جي مظفريہ سلطانن سان سنڌس دوستيءَ جو رستو هو.(3) جام نندي جي علم پروري ڪري ڪيترائي ٻاهريان عالم ۽ صاحبِ بزرگ شخص ٺٽي ۾ اچي رهيا. هن ساموئي کان ٿي ميل پري سن 900 هجري ۾ ٺٽي شهر جو بنياد وڌو، جو سنڌ جو تختگاهہ بڻيو.

---

(1) رود ڪوثر، ص 26.

(2) پٽن تمام قديم شهر آهي. راجپوتن جي دور ۾ ان جو نالو "انهلواڙه" هو ۽ بعد ۾ پٽن سڏجڻ ۾ آيو گجرات جو پايہ تخت هو. سلطان محمود بيگڙي جي دور ۾ مهدي جونپوري هتي آيو هو. پٽن کي نهرواله به چوندا آهن. هتي قاضي قادن سير ۽ سياحت ڪندي اچي رهيو ۽ اتي هڪ خانقاهہ قائم ڪيائين. ان خانقاهہ جا آثار اڃ تائين موجود آهن. خانقاهہ جا دروازا، حجرا، حوض، حمام ۽ مسجد جا نشان باقي موجود آهن.(سيدمحموديدالله. "حيات پاڪ" (اردو) ص182، حيدرآباد دکن).

(3) مولائي شيدائي: تاريخ "جنت السنڌ"، ص 359.

انهيءَ زماني ۾ سيد ميران محمد جونپوري سن 906 هـ/ 907 هـ ۾ جيسلمير وارو ريگستاني سخت ۽ ڪٺن سفر طئي ڪرڻ کان پوءِ سنڌ جي پراڻي شهر نصرپور کان ٽيندو اچي ٺٽي ۾ مڪلي تي سلطان سامٿيہ جي خانقاهہ ۾ رهيو، جتي پورا ارڙهن مهينا رهيو.(1) پاڻ سلطان سامٿيہ جي خانقاهہ واري مسجد ۾ قرآن پاڪ جو تفسير بيان ڪندو هو ۽ ان ڳالهہ جو اعلان ڪندو هو تہ جنهن بہ شخص کي خدا جو ديدار ڪرڻو هجي تہ اهو مهدويت جي دائري ۾ اچي داخل ٿئي. ٺٽي شهر ۽ ان جي آسپاس سندس مهدويت کي وڏي شهريت حاصل ٿي. ڪيترائي وقت جا وڏا ماڻهو، عالم، بزرگ، قاضي ۽ عوامي ماڻهو اچي سندس مريد ۽ معتقد ٿيا. ٺٽي جا وڏا عالم جهڙوڪ: شيخ صدر الدين، ميان شاهين بکري، شيخ الياس، پير آسات شيخ جهنڊو پاتڻي، قاضي محمد اوچي جعفري، ميان ابوبڪر ۽ سيد مبارڪ شاهہ مهدي جونپوري جا مريد ٿي چڪا هئا.

ليڪن ٺٽي جي عالمن ۽ سيد حيدر سنائي ۽ سندس خليفن جي سخت مخالفت جي ڪري سنڌ جي حاڪم چام نندي مهدي جونپوري کي سنڌ مان نڪرڻ جو حڪم ڏنو. مهدي جونپوري لاچار ٿي سنڌ مان بولان لڪ رستي قندار ويو ۽ اتان پوءِ خراسان ۾ وڃي رهائش اختيار ڪيائين. اتي ٿي 23 اپريل 1504ع/ 911 هجري ۾ سومر ڏينهن سلهہ جي مرض ۾ مهدي جونپوري وفات ڪئي. سندس فرزند ميران سيد محمود سندس جنازي نماز پڙهائي ۽ فراڻ ۾ دفن ڪيو ويو. قاسم شاهہ عراقي سندس مزار مٿان قبو تعمير ڪرايو. قاضي حسين زرگر قنداري سندس وفات جي تاريخ هن طرح ڪڍي آهي: گفتار بروز شيخ ڪٺ استفسار. ڪنهن وري سندس وفات جي تاريخ "عشق ماتم" مان بہ ڪڍي آهي.(2-3-4)

قاضي قادن

ٺٽي ۾ رهڻ دوران وقت جو وڏو بلند مرتبي جو عالم ۽ صوفي شاعر قاضي قادن مهدي جونپوريءَ جو باقاعدي مريد ۽ معتقد ٿيو. قاضي قادن ابن

1- مير علي شير قانع ٺٽوي: "تحفة الڪرام" جلد ٽيون، سنڌي ترجمو، ص 404.

2- مولاني شيدائي: مضمون: "بلوچستان ۾ مهدوي تحريڪ".

3- مولانا ابوالڪلام آزاد: "تذڪره" ص 41.

4- قريشي حامد علي خانائي: "سنڌ ۾ مهدوي تحريڪ" رسالو مهران 1، 1971ع، ص176- 189.

قاضي ابو سعيد ابن قاضي زين الدين ابن قاضي قادن سنڌ جو هڪ مشهور بااثر شخص هو. سندس حياتيءَ جي احوال جي باري ۾ الڳ الڳ رايا ملن ٿا. ڊاڪٽر علامہ دائود پوٽہ مرحوم کيس "سيوهاڻي" ڪري لکيو آهي.(1) پر ٻين عالمن وري کيس "بکري" ڪري ڪتابن ۾ ياد ڪيو آهي. ليکن اڃان نہ آهي. قاضي قادن اصل ۾ ساهتي جي قديم شهر "درهيلي" جو ويڙل هو. بقول سيد عبدالڪريم بلڙي واري جي تہ قاضي قادن درهيلي جو رهاڪو هو.(2) باقي اڃان واقعي آهي تہ پاڻ ءِ سندس خاندان وارا بکر سرڪار جي پاران بکر ۾ وڏن عهدن تي فائز هئا. انهيءَ ڪري شايد مؤرخن کيس "بکري" لکيو آهي. ان زماني ۾ "درهيلو" پڻ بکر سرڪار جي حد ۾ هو. اهڙي طرح سان قاضي صاحب جي نالي جي اصليت متعلق پڻ سنڌ جي عالمن ءِ اديبن ۾ اختلاف پئي رهيو آهي. ڪن قاضي قاضن ءِ ڪي وري قاضي قاذن يا قادن ڪري لکن ٿا. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هن کان اڳ پنهنجي ڪتاب "سنڌي هولي جي مختصر تاريخ" ۾ قاضي قادن ڪري لکيو هو. ڊاڪٽر صاحب جي انهيءَ راءِ جي پوئلڳي هندوستان جي هڪ هندو سنڌي عالم تازو پنهنجي ڇپايل ڪتاب "قاضي قادن جو ڪلام" ۾ ڪئي آهي. انهي ڪتاب جي مؤلف شري هيرو ڏکر هڪ جهوني هٿ آيل ڪتاب تان قاضي قادن جا بيت لکيا آهن. شري هيري ڏکر لکيو آهي تہ اهو ادبي ذخيرو راجا رام شاستريءَ وٽ هو، جيڪو پراڻي ديوناگري لپيءَ ۾ 750 صفحن تي مشتمل هو ءِ ان ۾ هندو مسلمان جملي اٺهتر درويشن جو ڪلام لکيل هو. ان ۾ قاضي قادن جي بيتن شروع ٿيڻ کان اڳ هن طرح سان عنوان قائم ڪيل آهي: 'ڪاجي ڪادن هي ڪي ساکي' (سنڌي) (3). ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب ڪيترن ڪتابن جي حوالن جي روشني ۾ "قاضي قاضن" کي درست سمجهي ٿو، ليکن اسان جي خيال ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو رايو صحيح نظر اچي ٿو. ان سلسلي ۾ مهدوي فرقي جي عالمن جي لکيل راءِ، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي قائم ڪيل

1- علامہ دائود پوٽہ مرحوم: "قاضي قاضن سيوهاڻي"، مهراڻ جون موجون، ص 171-172.

2- "بيان العارفين: سنڌ ترجمو، ص 112.

3- "آيتون آهين"، سنڌ اطلاعات ڪاتو ڪراچي، سال 1979، ص 4 ۽ 5 "قاضي قادن کان شاهہ لطيف تائين" ڪريم بخش خالد.

راءِ جي وڌيڪ پٽيرائي ڪري ٿي. علامہ سيد حسين محمود مهدوي لکي ٿو قاضي صاحب جو اصل نالو "قاضي قادن" آهي، جنهن کي مصنفن اڪثر غلطيءَ کان قاضي قاضن ڪري لکيو آهي.(1) ساڳي طرح سيد محمود مهدوي جو پڻ قول آهي تہ "سنڌ ۾ قاضي صاحب کي اڪثر "قاضي قاضن" ڪري لکن ٿا، پر هندوستان ۾ هو "قاضي قادن" جي نالي سان مشهور آهي ۽ ڪيس انهيءَ ئي نالي سان سڏيو ويڄي ٿو.(2)

انهيءَ مٿين بحث مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ قاضي موصوف جو نالو "قاضي قادن" وڌيڪ درست ۽ صحيح معلوم ٿئي ٿو ۽ سنڌي ماحول جي پڻ عڪاسي ڪري ٿو. ان ڪري سنڌي جي ادبي تاريخن ۾ "قاضي قادن" ڪري لکڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

قاضي قادن ڪيترن ئي قسمن جي علمن جو جامع هو. قرآن پاڪ جو حافظ هو. قرآت ۽ تجويد جو ماهر هو. حديث، تفسير، اصول فقه، تصوف ۽ علم آلات جو ڄاڻو هو. انشاءَ ۾ تہ ڪوبہ سندس مٽ ثاني ڪونہ هو. عام رياضي جو پڻ وڏو ڄاڻو هو. سير سفر ۽ سياحت جو ڏاڍو شوقين هو. حرمين شريفين ويو ۽ حج ۽ زيارت جو شرف حاصل ڪيائين، ۽ اتي ڪيترن عالمن ۽ مشائخن سان صحبتون ۽ رهاڻيون ڪيائين. مديني پاڪ ۾ سنڌ جي ٻن وڏن مشهور عالمن قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم ۽ شيخ عبدالله متقي بن مولانا احمد درٻيلوي سان ملاقات ڪئي هئائين ۽ پاڻ ڪافي عرصو اتي مديني منوره ۾ گذاريائين. ڪجهہ وقت کان پوءِ پاڻ واپس وطن موٽي آيو.(*) سنڌ جي حاڪم شاهہ حسن ارغون (وفات 22 ربيع الاول سن 962هـ) قاضي قادن کي بکر جو قاضي مقرر ڪيو ۽ پاڻ اتي سڪونت اختيار ڪيائين. مرزا شاهہ حسن ارغون ڪجهہ وقت کان پوءِ ڪنهن سياسي مصلحت ڪري ڪيس قضا جي عهدي تان معزول ڪيو، پر ڪن مؤرخن جو رايو آهي تہ قاضي صاحب پاڻ خود پيرسنيءَ سبب انهيءَ عهدي تان استعيفا ڏني هئي.(3) ڪانئس پوءِ اهو

1- سيدحسين محمودي: المهدي الوعود، شمسيہ چنچل گوڙہ حيدرآباد دکن، سال 1358هـ، ص 316.

2- سيد محمودد الاهي "حيات پاڪ" حيدرآباد دکن، ص 182.

* قاضي عبدالله بن سعد درٻيلوي مديني پاڪ ۾ 9 ذوالحج، سن 984هجري ۾ وفات ڪئي.

3- مولاني شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ"، ص 416، رود ڪوثر، ص 225-229.

عهدو سندس ۾اءُ قاضي نصرالله ماڻيو.(1) قاضي قادن سن 958هـ/ 1551ع ۾ نوي ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي. سنڌ جي ڪنهن به عالم سندس مزار وغيره جو ڪوبه ذڪر نه ڪيو آهي ته ڪٽي ۽ ڪهڙيءَ جاءِ تي سندس آخرين آرام گاهه آهي. ان باري ۾ علامه سيد حسين محمودي جي صرف روايت ئي ملي ٿي، جنهن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته قاضي قادن سنڌ جي قديم شهر سيوهڻ ۾ دفن ٿيل آهي.(2) ان سلسلي ۾ اسان جي سنڌي عالمن ۽ محققن جو فرض آهي ته قاضي صاحب جي مزار جو پتو لڳائن. اسان جي خيال ۾ اهوئي سبب ٿي سگهي ٿو، جنهن ڪري علامه ڊاڪٽر دائودپوٽه مرحوم قاضي قادن کي سيوهاڻي ڪري لکيو آهي.(3-4)

قاضي قادن جي ڪلام تي مهدوي اثر:

سنڌ زبان جو پهريون ڪلاسيڪي شاعر قاضي قادن آهي، جنهن جو ڪلام تحرير صورت ۾ اسان کي مليو آهي. هن جا ست بيت سنڌي ادب جي تاريخ ۾ شاهه ڪريم بلڙي واري جي ذريعي معلوم ٿيا. اهي بيت هن قديم شاعر جي شاعراڻي ذات ۽ عظمت جو دليل آهن ۽ سنڌي زبان جي ڪلاسيڪي شاعريءَ جو بنيادي پٿر آهي، جنهن تي سنڌي ادب جي عمارت قائم آهي.

قدامت جي لحاظ کان قاضي قادن کي وڏي اهميت حاصل آهي.قاضي صاحب جا ست بيت فني سٽاءَ جي اعتبار کان ڪائنس پوءِ وارن شاعرن لاءِ هڪ قسم جو نمونو آهي. انهيءَ ڪالهه ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ڪو قاضي قادن کان اڳ ۾ سنڌ اندر شاعر نه هوندو! ضرور شاعر ٿيا هوندا، جن کان

1- مير علي شير قانع ٺٽوي: "تحفة الڪرام" جلد 3، ص 753، (سنڌي ترجمو).

2- سيد حسين محمودي: "المهدي الموعود" ص 316.

3- ڊاڪٽر دائودپوٽه: مضمون، "قاضي قاضن سيوهاڻي" مهراڻ جون موجون، ص 173.

4- (الف): ايوب قادري: "تذڪره علماء هند، ص 166-167.

(ب): ماثر رحيمي، جلد2، ص272 ڪان 274 تائين. (ٽ): نزهة الخواطر: جلد4، ص 265-266.

(ج): اذڪار ابرار: ص 275. (د) مولوي نجم الغني: "مذاهب اسلام" منشي نول ڪشور لکنو.

(ت) مير معصوم بکري: "تاريخ معصومي" (فارسي)، ص 201-202.

(ح) درپيلو- ساهتيءَ جو قديم تاريخي شهر)، راقم الحروف جو مضمون. رسالو "نئين زندگي" ڊسمبر 1962ع، ص 22، رسالو "مهراڻ" 4-1970، ص 132-133.

(خ) ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ سنڌي: رسالو "پيغام" نومبر 1978ع، ص 4-5-6.

پاڻ متاثر ٿي بيت چيائين. پر قاضي قادن جا بيت فني لحاظ کان هندي چند رچنا جي اصولن تي پورو نٿڪي اچن ٿا. شاهه ڪريم لاءِ سندس ئي بيت نمونو بڻيا ۽ انهيءَ سانچي ۾ شاهه ڪريم پنهنجن بيتن کي پلٽيو.

گهٽو وقت اڳ ۾ جڏهن قاضي قادن جا اهي ست بيت مليا تنهن وقت ئي اهو گمان هو ته سندس بيتن جو تعداد ضرور گهٽو هوندو، ڇالاءِ جو اهڙي عظيم ۽ پختيڪار شاعر صرف ٿورا بيت نه چيا هوندا! تازو پارت جي هڪ سنڌي هندو عالم هيري ٺڪر، قاضي قادن جا 112 بيت وڌيڪ هٿ ڪري "قاضي قادن جو ڪلام" جي نالي سان دهليءَ مان شايع ڪيا آهن. انهن بيتن تي هر لحاظ کان سنڌ جي وڏن عالمن ۽ لساني ماهرن کافي بحث ڪيو آهي ۽ انهن بيتن جو فني ستاءِ ۽ لساني لحاظ کان جائزو ورتو آهي، ليڪن هن وقت تائين اسان جا اهي عالم ڪنهن به ٺوس نتيجي تي نه پهتا آهن.

قاضي قادن صوفي شاعر هو ۽ سندس بيتن جو نفس مضمون تصوف جي رنگ ۾ وحدت الوجود جي نظريي موجب آهي، پر ان ۾ مهدوي اثر پڻ غالب آهي ڇاڪاڻ جو ڪيس روحاني منزل جو وٺڻ مهدي جونپوريءَ کان مليو هو. هن تصوف جي روحاني منزلن کي طئي ڪرڻ ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيون هيون. علامه ڊاڪٽر دائودپوٽه مرحوم لکي ٿو ته، قاضي قادن ٿوهه جواني ۾ مهدي جونپوريءَ جو مريد ٿيو.(1) انهيءَ سلسلي ۾ مهدوي عالمن جون پڻ ساڳيون روايتون ملن ٿيون. قاضي صاحب سير ۽ سفر جو ڏاڍو شوقين هو، گجرات واري سفر جي دوران پٽن (نهروالہ) ۾ خانقاهه قائم ڪئي هئائين. غالباً سنڌ ۾ اهو سمن حاڪمن جو دور هو ۽ مهدي جونپوري جي مهدويت جو ابتدائي زمانو هو. سن 903 هجري ۾ مهدي جونپوري سندس خانقاهه ۾ وٽس اچي رهيو ۽ ضرور قاضي صاحب تي سندس اثر پيو هوندو، پر قاضي صاحب ٿڻي واري زماني ۾ ڪليو ڪلايو سندس دائري ۾ داخل ٿيو.

قاضي قادن جو تازو هٿ آيل ڪلام پڻ اهو ثابت ڪري ٿو ته پاڻ ضرور گجرات ۾ رهيو آهي ڇاڪاڻ ته سندس بيتن ۾ هندي الفاظ ۽ دوهي واري فني ستاءِ جو انداز ملي ٿو. قاضي قادن عربي ۽ فارسيءَ جو وڏو عالم هو، باوجود انهيءَ جي به هن پنهنجو ڪلام سنڌي ٻوليءَ ۾ چيو آهي. پر جيئن ته

1- علامه دائودپوٽه مرحوم: مضمون، مقالا "قاضي قاضن" ص 40.

پاڻ مهدوي طريقو رکندڙ هو ۽ سنڌ ۾ عالمن وٽ سندس لاءِ سخت مخالفت هئي. ان ڪري سندس ڪلام سنڌ اندر گهٽو عام ٿي نه سگهيو. شاهه ڪريم انهيءَ لاءِ جس لهٽو جو پهريون پيرو قاضي قادن جي بيتن کي سندس ٻي نالي سان سنڌ وارن وٽ پيش ڪيو.

مهدوي تحريڪ خالص درويشانه تحريڪ هئي، پر تحريڪ جي بانيءَ جي بعض شخصي دعوائن ڪري جي ڪري ديني عالمن ان جي مخالفت ڪئي، جنهن ڪري هيءَ جماعت هڪ خاص حلقي تائين محدود رهي ۽ وڌيڪ اُسري نه سگهي. مهدوي تحريڪ جو بنياد اصل ۾ صداقت ۽ حق پرستيءَ تي قائم هو.(1) سيد محمد جونپوريءَ جي جماعت جو اهو نظريو هو ته مجاهدي جي ڪابه ضرورت نه آهي. سڀ کان وڏو مجاهدو اهو آهي ته الله جي مخلوق کي سڌي هدايت واري رستي تي هلائجي ۽ شرع محمديﷺ جي حڪمن جي سختيءَ سان پابندي ڪرائجي.

مولانا ابوالڪلام آزاد لکي ٿو ته، مهدي جونپوريءَ جي مريدن ۽ پوئلڳن ۾ "عشق حقيقي" وارو طريقو هو. سندس قول ۽ فعل صحابه ڪرام جن جي نقش قدم وارو هو. هيءَ هڪ عشق الاهي جي جان نثارن جي جماعت هئي. سندس معتقدن راهه حق ۾ سڀ ڪجهه ترڪ ڪيو هو ۽ سڀني دنيوي لڳ لاڳاپا ٽوڙيا هئا.(2) مهدي جماعت جو اهو به عقيدو آهي ته فرائض ۽ واجبات قرآني جا به قسم آهن: پهرين ۾ احڪام الاهيٰ ۽ شريعت محمدي جو دخل آهي ۽ انهن ۾نهي جو تعلق ولايت محمدي سان آهي. مهدوين وٽ ولايت محمدي جي ڏاڪي لاءِ هي ڳالهيون ضروري آهن: ترڪ دنيا، نيڪ صحبت، اخلاق، توڪل، خدا جي ديدار جي خواهش، عشر، ذڪر ۽ هجرت اهي خاص مقصد، اصول ۽ متا آهن، جن تي هن جماعت جو بنياد رکيل آهي. انهن سڀني ڳالهين کي پورو ڪرڻ لاءِ سختيءَ سان عمل ڪندا آهن. قيامت جو انتظار ڪن ٿا ۽ دنيا جي ناپائيداري ۽ بي ثباتيءَ تي عمل ڪن ٿا. متوڪل وري اهڙا هوندا آهن، جو جيڪي وٽن هوندو آهي سو غريبن ۽ محتاجن ۾

1- مولانا ابوالڪلام آزاد: "تذڪره" ص 41.
2- مولانا ابوالڪلام آزاد: "تذڪره" ص 41.

تقسيم ڪري ڇڏيندا آهن. قاضي قادن تي انهن سپني ڳالهين جو ضرور اثر پيو هوندو. پاڻ مهدوي هو ۽ ضرور انهن اصولن ۽ متن تي قائم رهيو هوندو. انهيءَ ڪري ٿي زماني جا عالم ڪيس برو ڀلو چوندا هئا.

سندس بيتن جي مطالعي ڪرڻ مان سندس ذهني ۽ روحاني ڪيفيت جو حال معلوم ٿئي ٿو ۽ ساڳئي وقت عاجزي، ترڪ دنيا، ظاهري علم جي سکٽائي سچائي، محبوبِ حقيقي ۽ مهويت ۽ وحدت الوجود جي دقيق مسئلن جي خبر پوي ٿي. قاضي قادن مهدوي جونپوري کان خرقئه خلافت مليو هو. سندس شاعري سنڌ جي صوفيانه شاعريءَ جو بنياد آهي، جنهن ۾ روحاني راز ۽ تمثيلن جو وڏو ذخيرو آهي، جو سنڌي شاعريءَ جي وڏڻ ۽ ويجهڻ ۾ نمايان حصو ونڊي ٿي. قاضي قادن جي ڪلام ۾ طريقت ۽ معرفت جو پيغام سمايل آهي. قاضي قادن دينوي ظاهري علمن ۾ ماهر هو، ليڪن باطني علم، سلوڪ ۽ طريقت جي راهه کان واقف ڪونه هو، مگر جڏهن مٿس ڪامل مرشد جي ڪيميائي نظر پئي تہ هو دنيا جي ظاهري علمن جي پابندين کان واقف ٿيو. بيان العارفين ۾ سندس باري ۾ آهي تہ هڪ دفعي هڪ ملامتي فقير جي تنبيه ڪرڻ سان سندس اکين تان اونداهي جو پردو لهي ويو ۽ معرفت جو ماڳ هٿ آيس، تنهن لاءِ چوي ٿو:

جوڳي جاڳايوس، ستو هئس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سندي پربان پيچري.(1)

ڪيس روحاني رهبر غفلت مان بيدار ڪري، معرفت جي راهه سان لڳايو ۽ اها راهه ڪيس منزل جي طرف ونڊي هلي. دراصل تصوف ۾ مرشد جو مقام اعليٰ ٿيندو آهي ۽ سالڪ فنا في الشيخ واري کان اڳتي وڌي معرفت جي منزل حاصل ڪندو آهي. جيئن پاڻ چوي ٿو:

سيئي سيل ٿيام، پڙهيام جي پاڻان
اکر اڳيان اُپري واڳون ٿي وريامَ.(2)

صوفين جي نزديڪ "همه اوست" يعني سپ ڪجهه اهو الله تعالىٰ آهي، جو اصول رهيو آهي ۽ ساڳيو نظريو مهدوي جماعت جو پڻ آهي. حقيقت ۾

1- شاهه ڪريم جو ڪلام: "بيان العارفين" مترجم: علامه ڊاڪٽر دائودپوٽه، ص 113.
2- ايضاً: ص 28.

نفي آهي ٿي ڪانءِ يعني دنيا ۽ ڪنهن کي به حقيقي هستي ڪانءِ آهي. مگر هڪ ذات پاڪ اثبات آهي ۽ ان کي مطلق هستي آهي:

لا لاهيندي ڪن کي، لا مورهين ناهه،
باالله ريءَ پريان، ڪٽ نه ڏسجي ڪو ٻيو.

قاضي قادن توحيد جي باري ۾ چوي ٿو ته وحدت جو درياهه مختلف ڳالهيون گم ۽ غرق ڪريو ڇڏي، ڪنهن به طرف ڪا پروڙ ڪانءِ ٿي پوي هر طرف لس ئي لس نظر اچي ٿي ۽ ڪثرت جا جملي رنگ، روپ ۽ صورتون ختم ٿي وڃن ٿيون:

سائر ڏيٺي لت، اوچي نيچي ٻوڙي،
هيڪائين هيڪ ٿيو، ويئي سڀ جهت.

پنهنجي روحاني مرشد جي باري ۾ چوي ٿو ته اهڙا سالڪ آهن جي ايندڙ ويندڙ جون سڀ ئي ڳالهيون ٻڌائي سگهن ٿا، پر جيڪي ڪي تور ڪائڻ حاصل ڪندين سو به ڏيئي ڇڏيندا. جيئن ته:

هن سر سندا هنجهڙا اتيٺي آهن،
ڳالهين رب پرتيان جو منگي سو ڏين.

چند بيت نموني طور پيش ڪيا آهن. سندس سموروڪلام الاهي معفرت جي عجيب اسرارن سان ڀريل آهي. قاضي قادن جي شاعري هر لحاظ کان اوليت جو درجو رکي ٿي.

ضميمو: ب

قاضي قادن جو ڪلام ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

قاضي قاضن ۽ ان جي شاعري ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

* قاضي قادن

هندستان مان، تازو شايع ٿيل ڪتاب 'قاضي قادن جو ڪلام'، ۾ ڊاڪٽر مرليڌر جيٺلي ڏياري موڪليو. جَسُ هجي شري هيري ٺَڪر ڪي، جنهن 'قاضي قادن' جا 112 بيت، منظرِ عام تي آندا آهن. هيءَ هڪ وڏي ادبي خدمت آهي، جا اديبن ۽ عالمن جو ڌيان ڇڪائي ٿي.

سچ پچ ته شري هيري ٺڪر جي تحقيق، سنڌي ادب ۾ نه رڳو بنيادي اضافو آهي، پر 'سنڌي لغت' لاءِ پڻ قيمتي مواد آهي. تنهن ڪانسواءِ بيتن ڪي اعرابن سان سولو ڪري، معنيٰ ۽ شرح سان سينگاري، مبارڪن جو مستحق ٿيو آهي. انهيءَ چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته هيري صاحب، ٻين محققن لاءِ، تحقيق جو ميدان گهٽي پاڳي هموار ڪري ڇڏيو آهي. ڪيترا اهڙا به الفاظ سندس ڪتاب مان ملن ٿا، جي اڳين شاعرن ۽ سگهڙن پڻ ڪم آندا آهن. جيڪڏهن ڪو اديب، هينئر "سنڌي ادب جي تاريخ" لکندو ته شري هيري ٺڪر ڪي ضرور ياد ڪندو، ورنه تحقيق جي هڪ ڪڙي گم نظر ايندي.

ڪتاب جي مطالعي مان صاف ظاهر آهي ته شري هيري ٺڪر، ڪتاب کي پنهنجي مغز جي مِکَ سان لکيو آهي؛ ڇاڪاڻ ته ڪتاب هر طرح سان، ادبي سينگار جو مرڪز نظر اچي ٿو. ڇا لفظن جو تلفظ، ڇا لفظن جي معنيٰ ۽ ڇا سِٽي سمجهاڻي ! مطلب ته ٺڪر صاحب، ڪتاب کي سوڌي، سنواري ۽ سينگاري پيش ڪيو آهي، جنهن لاءِ ان فن جا ڳولائو، سندس ٿورائتا ٿيندا.

ڪتاب شايع ٿيڻ کانپوءِ، هڪ ڳالهه جي وضاحت ٿي ته اصل قلمي نسخي تي " ڪاجي ڪادن جي ڪِي ساکي" لکيل آهي. اها " ڪادن" واري ڳجهارت. پَنجَن سَوَن ورهين کان، سنڌ تي بيٺل هئي. جيتوٽيڪ سنڌ جي عالمن، ادبين، پارکن ۽ ڳولينڌڙن 'ڳجهارت' کي پَڇڻ لاءِ، ڏَڪ پئي هنيا، پر تڏهن به بيهجي ويئي هئي. پڇاڙيءَ وارو هَنڌائتو ڏَڪ، سنڌ جي مشهور محقق محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هنيو، جنهن ڪري " قادن"

---

* ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو (مرحوم) جن جو هي ليک قسطوار (ڪل 4 قسطون) ٽماهي مهراڻ ۾ ڇپيو ۽ قسط 1 مهراڻ 4-1978 ۾ ڇپي.

واري ڳجهارت پَڄي پيئي، جو قلمي نسخي تي بہ 'قادن' لکيل آهي. يقين آهي تہ 'قاضي قادن جو ڪلام' مان ڳولينڌڙن کي تحقيق لاءِ، ڪيتريون ئي نيون ڳالهيون نظر ايندیون. دادا جئرامداس دولترام لکي ٿو:

"هيري ٺکر جي هن کوج - ڪشالي مان هڪ ڪان وڌيڪ ڦل ملٹا آهن، جو سنڌ هند جا سنڌي عالم، نہ رڳو سندس پورهئي جو نتيجو ماٹيندا، پر منجهائن جن کي اِن قِسم جي کوج جي سڪ ڇڪ آهي، سي سندس ڪتاب مان سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ءِ وکاس جي اتهاس تي ڇڪي روشني وجهي سگهندا."

ڪيترن شاعرن جو ڪلام، اسان وٽ موجود آهي، پر سندن اصلوڪي آستاني جو ڪو پتو ڪونهي. البتہ ڪلام جي آڌار تي چئي سگهون ٿا تہ فلاڻي ڪ فلاڻي پاسي جو هوندو، پر تڏهن بہ "يقين" جو لفظ، انهن سان لاڳو ڪري نہ سگهنداسين. "لَڇو" شاعر، سنڌ ۾، مشهور ٿي گذريو آهي، پر سندس باري ۾، ڪا هَٿيڪي خبر ڪانہ آهي؛ فقط سندس ڪلام جي لفظي مواد کي ڏِسي، چئي سگهبو تہ 'ٹر' پاسي جو آهي:

سي تَرانگيُون نہ تَنجن، ڪوٽين جَني ڪُونگرا،
سِرانگَ جَني جِي سومرا، رَتولي رَجَن،
ليَّن جو "لَڇو" چئي، پيٹا اَتي پَڄَن،
گنگوا گجَن، پَرَلئي ٽِيندِي سومرا.

جوڳيسرَ بہ مشهور شاعر ٿي گذريو آهي؛

گگَن گجِي آئيا، مَٹي ٹَرَ ٹَمِي،
کي گجا، کي گجا، کي گگر مَنجهہ گهِي،
گجاوَتيُون گجيرَ جون، آيون چَڑهہ چَڑهِي،
پاريُون تن پٹن تي، کَن پيون سُونگَ سَهِي،
اَهِي ءِ پَهِي، سَيُئي ساريان سومرا.

جوڳيسر جي هولي ٻڌائي ٿي تہ ٹَرَ جو شاعر آهي.
شري هيرو ٺکر بہ قاضي قادن جي بيٽن جي ڪسوٽي مقرر ڪندي چوي ٿو:

"قاضي قادن جي تازو مليل بيتن جي هولي سرائڪي/ ملتاني پنجابيءَ کان متاثر ٿيل سنڌي آهي. سرائڪي/ ملتاني اثر هوليءَ جي ويا ڪرڻ واري روپ يا جوڙجڪ تي ڇانيل آهي. هوليءَ جي شَبداوَلي (Vocabulary) اُن کان گهٽو متاثر نہ ٿي آهي. قاضي قادن بکر جو رهندڙ هو، جو اُتر سِندَ ۾ آهي. اهو علائقو جاگرافيائي طرح ملتان کي ڪافي ويجهو آهي. سنڌ ۽ ملتان جا صدين کان پاڻ ۾ سياسي، روحاني ۽ سِياسَتَ ڪ لاڳاپا رهيا آهن ۽ ملتان صوفين جو ڳڙهہ ب رهيو آهي. اِنڪري قاضي قادن جي سنڌي هوليءَ تي اهو اثر سياويڪ آهي".

شري هيري ٽڪر، قاضي قادن جي ڪلام کي پرکڻ لاءِ، مٿين ڪسوٽي قائم ڪئي آهي، پر تڏهن ب، ايڏا کي ٻيون ڪسوٽيون ب آهن، جن تي ڪنهن ب شاعر جي ڪلام کي پرکي، جدا ڪري سگهجي ٿو:

1- قافيا

قاضي قادن جا جيڪي سَتَ بيت مليا آهن، تن مان ڪوب اهڙو بيت نہ آهي، جنهن جي قافيہ ۾ ڏَڏ پيل هجي. جئن:

1. جوڳي جاڳايوسِ، سُتو هوس نِندَ ۾،
تِهان پوءِ ٿيوسِ پِريان سَندي پيچري.

2. سَڄڻ مَنجهہ هَئام، مون ويڻي واءُ ٿيا،
هيڏان هوڏان هَٽڑا، هِيئين جاڙَ وڏام.

"قاضي قادن جو ڪلام" مان ڪن بيتن جا قافيا:

1. مَٽن پانبي سونَ، هي جَرَ پوسَ جَرڪَٽون،
وِيئن وَرائي ونَ، ڪَہ لڳي ڪارو ٿيو.

قافيا آهن: 'سونَ ۽ 'ونَ'.

در حقيقت 'سون' سان قافيو 'هون'، 'اون' وغيره ٿي سگهن ٿا. 'سون' سان 'ون' جو قافيو نٿو لهي. جيڪڏهن "قاضي قادن جو ڪلام" ۾، قلمِي نسخي واري پڙهڻي - ديوناگري لپيءَ واري - ب آندل هجي ها تہ صحيح تلفظ لاءِ، ويچار ڪري سگهجي ها. آءٌ سمجهان ٿو تہ اهو لفظ 'سون' نہ، پر 'سُوَن' آهي. جيتوڻيڪ معنيٰ ٻنهي جي ساڳي آهي، پر قافيہ کان 'سُوَن'، 'سونَ' کان اصح ٿيندو.

'سونُ'، پراڪرت 'سُوڻ' سنسڪرت 'سُوَرڻ' = سُ = چڱو + وَرڻ = رنگ. سُهڻي رنگ وارو.

اڳين سگهڙ شاعرن ۾ گهڻو ڪري 'سُونَ' ڪم آندو آهي. هڪ بيت پيش ڪجي ٿو:

سَوَن سَرسا سهڻي، سُت پاڻَر نَينِي نار،
سِهَ ڳچي، ڪَٽ ڪيسري، اَرگ اَليهَرَ وار.

[سُوَن = سون (Gold) . سرسا = سرس، وڌيڪ. سُت = پُٽ. پاڻَر = پَٿر. ست پاڻر = پٿر جو پُٽ، سو ٿيو "سرمون". نيني = نيڻ = اکيون. نار = عورت. سِهه = ڪُونجَ. ڪَٽ = ڪَمر، چيلهه. ڪيسر = (ڪيهر) شينهن. ارگ = نانگ. اليهر = (تليهر) نانگ] .

شاعر چوي ٿو ته، "اها عورت، سون کان به سونهن ۾ سرس هئي. ڪيس اکين ۾ سرمون پيل هو. سندس ڳچي، ڪونج جيان ڊگهي ۽ ڪمر، شينهن جيان لڪدار هئي، ۽ وار، نانگ جيان ڪارا، ڊگها ۽ خوفناڪ".

پهرين بيت جي هي مصرع ۾، "ون" لفظ آهي، جو پڻ 'رنگ' جي معنيٰ ۾ آهي. وَن، سنسڪرت 'وَرڻ' = رنگ.

2. توڙي هوءِ نہ وسهَون، مَٹِن سَهسين ماڙوهين،
اکين ڪِينِ متاع، جتي هوئِن مان پرين.

آءٌ سمجهان ٿو ته بيت جا قافيا آهن: وسهون ۽ متاع. اهي قافيا ڏڏَ وارا آهن. 'وِسهون' بدران 'وِسا' يا 'ويسا' يا 'وِساهه' هوندو، تڏهن ته 'متاع' سان ميل کائيندو.

وسا، ويسا يا ويساهه = ويساهه، اعتبار.

3. جيئن ڦڦڙ ماهَ ۾، ايئن روزا عيد نماز،
ايا آهي ڪا بي، الله دي حاج.

قافيا آهن: نماز ۽ حاج.

قلمي نسخي ۾ 'نماز' بدران 'نماج' هوندو، تڏهن ته 'حاج' سان قافيو ملندو.

قاضي قادن جهڙو عالم، اهڙا قافيا ڪم آڻيندو؟ تنهنڪري گمان غالب آهي ته اهي بيت قاضي قادن جا نہ آهن.

2. ساڳيءَ معنيٰ وارا لفظ، ٻن محاورن ۾.

توڙي هوءِ نہ وِسَهُون، مَٿِن سهسين ماڙوهين،
اکيون ڪِين متاع، جتي هوئن مان پرين.

ڪِين = ڪائِن.

سيڇاڻو آتي سينهن، ڏُووَڻ وَسن جهنگ ۾،
سو ڪَڙُ ڪاون ڪيئن، ماس جنهين کو لِکيو.

ڪاون = ڪائِن.

ساڳيو شاعر، هڪڙي هنڌ 'ڪِينِ' ۽ ٻئي هنڌ 'ڪاون' ڪم آڻي، سو بعيد از قياس آهي. اهو انهيءَ ڪري ٿيو آهي، جو ٻئي شاعر مختلف خطن جا آهن، جن پنهنجي تَر جي محاوري پٽاندر جدا جدا لفظ استعمال ڪيا آهن.

3. لفظن جا ساڳيا حرف، مختلف صورت سان.

الف - سَهباز بازُ ٿيو، پَنکِي نہ ماري،
اَکِ کوڙي عرسُ ۾، لڏي مُناري.

['شهباز' بدران 'سهباز' ۽ 'عرش' بدران 'عرس' ڪم آيل آهي.]

ب - حقيقي مون سيڻ، وَسَن سَهر حقيق ۾،
ڳالهه چون حقيقان، چون حقيقي ويڻ.

['شهر بدران 'سهر' ڪم آيل آهي.]

ج - روز محشر ڏينهڙي، سَتر سج تپن،
سَيوئي جَرُ پائنيان، جي مون پرين مِلن.

['محشر' ۾ 'ش' صحيح (ڪم) آندل آهي.]

د- جن محبت مَنَ ۾، تي مَڙِلي ئي سوپَن،
تَن ۾ بَلَيئِ مشعلان، سَہ سدا سپرين.

['مشعلان' ۾ 'ش' صحيح (ڪم) آندل آهي.]

جيڪڏهن شاعر ساڳيو هجي ها تہ اهڙن لفظن ۾، يا تہ 'س' قائم رکي ها، يا 'ش' قائم رکي ها. هِت ڪن بيتن ۾ 'ش' بدران 'س' ڪم آيل آهي تہ ڪن بيتن ۾ صحيح 'ش' ڪم آندل آهي، جنهن مان ڪليو اشارو ملي

ٿو ته شاعر، مختلف خطن جا آهن. قاضي قادن هڪ جَيد عالم، سو ڪيئن 'شهباز' کي 'سهباز'، 'عرش' کي 'عرسن' يا 'شهر' کي 'سهر' لکندو!

هينئر شري هيري ٺڪر جي ، ڪن لفظن جي معنائن تي، ويچار ڪجي ٿو:

1. نہ سو لاهُو، نہ سِرو، نہ اَر وار نہ پار،
مُوڙهو وَتِين، تن کي، سو من منجهہ نهار.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

اَر = ڇاتِي. وار = هيءَ پَرِ. پار = هُوءَ پَرِ.

(بيت جي) هن طرح معنيٰ لکي ٿو:

(برهمر جو) نہ آهي لهوارو (ٻچاڙي)، نہ ان کي سرو (منڊ) آهي ۽ نہ ڇاتي آهي. نہ ان کي هيءَ پَر يا هُوءَ پَر آهي. (تون) مُنهجي ڪري، ان کي ڳولينڊو ٿو ڦرين. هن کي مَن ۾ جهاتي پائي ڏِس.

متئين بيت جا فقط ٻہ لفظ - اَر ۽ وار - غور طلب آهن.

سنڌ جي سدا ملوڪ سگهڙ شاعرن، پنهنجي ڪلام ۾، 'اَر' ڇاتيءَ جي معنيٰ ۾ برابر ڪم آندو آهي:

اَليهَر اَڌِليا اَر تي، پَلَر ٿيو پَيِنَن.

[اليهر = نانگ. هت معنيٰ : ڪارا . ڏُکها ۽ خوفناڪ وار. اَڌليا = ليٽيا، ڪِريا. اَر = ڇاتي، اَرهہ. پلر = هجوم. پينن = نانگن، پين = نانگ].

شاعر، عورت کي ڦُٽي ڏينڊي ڏسي ٿو. جڏهن سمورا وار، اڇيان ڇَڙڪ ڇُڙي ۽ سنوارجي بيٺا، تڏهن ٿو شاعر چوي !

عورت جي ڇاتيءَ تي ڪارا، ڏُکها ۽ خوفناڪ وار ڪِري پيا ۽ اڇين پيو نظر اچي، جو ڇٽڪ ڪارن نانگن جو هجوم لَڙڪي رهيو آهي.

انهيءَ 'اَر' لفظ مان، سنڌيءَ ۾ 'اَرَهَ' ٺهيو، جو اصل ۾ سنسڪرت اَرَس (ڇاتي) آهي؛ پر هت "اَر" ڇاتيءَ جي معنيٰ ۾ نہ آيو آهي. "اَر + وار" کي هڪ ئي لفظ 'ارووار' سمجهڻ ڪپي.

سنڌ جو مشهور سَنت سامي چوي ٿو:

الف - ساري ڇڙهيو سِيرَ تي، اَروار پار پيئي.
ب- جنهن جو منهن محبوب ڏي، سي اروار نہ پار.

شاعرن جو سرتاج شاهہ پٽائي چوي ٿو:

الف - "اورارا آهون ڪريان، پهچان شال پَرار".

(سر سهڻي)

"اورارا" = اورينءَ پَرِ ڪان. پرار = پرينءَ پر (دريا جي).

"ارروار"، "اورار" يا "اوروار" ٽيئي لفظ ساڳي معنيٰ - هيءَ پَرِ - رکن ٿا.

"اروار" سنسڪرت "آوار" آهي، جنهن جو ضد "پار" آهي. (1)

آوار پار = آوار هيءَ پـر + پار = هَوءَ پَرِ (2). سنڌي لفظ 'آرپار' بہ اتان ئي نڪتو آهي.

2. روز محشر ڏينهڙي، سَتر سج تپن،
سَيوئي جَرُ پَانئيان، جي مون پرين مڙن.

ٽڪر لکي ٿو:

جَرُ = جَلُ، پاڻي.

"قيامت ڏينهن سَتر سج تپن ٿا (حد درجي جي تابش ٿئي ٿي)، پـر اُن ڏينهن جيڪڏهن منهنجو پرين مون کي ملي وڃي تہ مان جيڪر ائين محسوس ڪريان تہ جڻ چوڌاري پاڻي هڻڻ جهڙي ٽنڊڪ لڳي پيئي آهي."

اها معنيٰ، شاعر جي حقيقي خيال جي ترجماني نٿي ڪري؛ ڇاڪاڻ تہ بيت ۾، 'سج' جو 'جَر' سان (ٽنڊڪ جي معنيٰ ۾) ڪو واسطو نظر نٿو اچي. آءٌ سمجهان ٿو تہ قلمي نسخي ۾ "جهڙُ" آهي، جنهن کي "جَرُ" سمجهيو ويو آهي.

معنيٰ هيئن ٿيندي:

قيامت جي ڏينهن، جڏهن سخت گرمي ٿيندي، تڏهن جيڪڏهن منهنجو محبوب مون سان ملندو تہ منهنجي لاءِ (اها سج جي گرمي بہ) جهڙُ ٿي ويندو.

3. توڙي وڃن رُومَ، نانهہ نصيبان اڳرا،
ماني وَتَئين ٿوم، جي لِکيا ڇپَن ۾.

ٽڪر صاحب 'وتئين' جي معنيٰ لکي ٿو: پٽڪي، ڦِري.

آءٌ سمجهان ٿو تہ 'وتئين' بدران 'وتي' آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: أتي (متي، متان). سنڌي ۾ عام چوٽي آهي:

(1) سنسڪرت هندي شبد ساگر - صفحو 93 - ڪاشي ناگري پرچارني سڀا.

(2) پدم چندر ڪوش - صفحو 74 - پنڊت گنيش دت شاستري.

توڙي وڃي رُوم، تہ بہ ڏوڏي اُتي ٿُوم.

بهرحال 112 بيتن جو دورو مقرر ڪرڻ سولو ڪم نہ آهي؛ ڇاڪاڻ تہ بيتن ۾، شاعرن سڳورن جا نالائي نہ آهن. البت ڪن اُهڃاڻن مان ڄاڻي واڻي چئي سگهبو تہ ڪهڙي دور سان تعلق رکن ٿا. 'قاضي قادن جو ڪلام' ۾ هڪ بيت آيل آهي، جنهن ۾ "ساڳرو" واهہ جو ذڪر ڪيل آهي:

"جي مهراڻ مَيا ڪري، تہ ساڳرو جهلي نہ سَڪَ".

اهو ساڳيو 'ساڳريو'، "شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" ۾ پڻ آندل آهي. تنهنڪري اسان کي گهرجي تہ "ساڳرو" واهہ جو پَتو لهون تہ ڪهڙي دور جو آهي.

هڪ سگهڙ ڪان سنڌ جي واهن تي، هُنَرَ جو بيت مليو آهي، جنهن ۾ 'ساڳرو' واهہ بہ آندل آهي:

مارڪ موڻ ڏٺي، شاهو، ٻجر ڪي،
خيرو، محمد علي ڪندو، ڄام واهن تي،
اَوَت ڪرين ٿو سومرا، ڪليان اُتي،
اي "امام بخش" اُتي، ساڳرو ٿئي نہ سومرا.

* [بيت 19]

ڪي ويجها ٻُي ڏُور ڪي ڏُور ٿي وَلها،
هوڻي جَرَ سالورِ، لَڏي نہ ڪَنولانهِ ڪَرَ.

شري ڏکر معنيٰ لکي ٿو:

ڪي نزديڪ هوندي بہ، دور ٿين ٿا، ڪي دوري هوندي بہ پيارا ٿا لڳن. ڏيڏر پاڻيءَ (تلاءَ) ۾ رهندي بہ ڪڏهن ڪنولن جي سڌ نہ لڌي آهي.

ولها = پيارا (ولپ).

ڏکر صاحب "ولها" جي معنيٰ "پيارا" ڪئي آهي، ۽ ڏنگين ۾ "ولها" جو سنسڪرت لفظ "وَلپ" بہ لکيو اٿس.

مطلب اهو نڪتو تہ: ولها = پيارا. ولهو = پيارو.

---

* بيت 19 ڪان سنديلي صاحب جي مضمون قسط 2 شروع ٿئي ٿي، قسط 2 پڻ ٿ ماهي مهراڻ 1- 1979ع ۾ ڇپي.

شاهه ڀٽائي به "ولها" ڪم آندو آهي:

1. وَٽِ سورينديِ وَلها ويو تيل ٻَري،
موٽ مسافرسپرين! چانگي تي چڙهي،
راڻي لاءِ رڙي، ويئي وِهامِي راتڙي.
(مومل راڻو)

2. ڪِين تَران، ڪِين تار مون، ڪِين سگهان، ڪِين سگهُه،
آڏو ڏيج مَ لَڳُ، مون هيڪليءَ، وَلها!
(سهڻي)

3. تان ڪا وائي وار، دلاسي جي داسڙا!
تون منهنجو وَلهو، آءٌ تو ۾ طمعدار،
ڏَڪي ڏولَ گذار، لَڄَ منهنجي لوڪ ۾.
(ليلا- چنيسر)

4. مون تي وَهَرَ وَرِي، وارو ڏيندم وَلهو،
توکي ساري سپرين! آءٌ پَنديَسِ ماڳ مري.
(ليلا- چنيسر)

5. نہ وارث، نہ ولَهو، نہ سڳُ، نہ سِياکو،
تو پُڇاڻا سپرين، آيم اولاکو،
پانڌيا! پاراپو، ڏجانءِ ڏاڻِي ڏول ڪي.
(مومل - راڻو)

پهرين ٻن بيٽن ۾، "وَلها" جي پويان عجب جي نشاني (!) آهي، ۽ انهن بيٽن ۾، محبوب کي بس غائبانہ، مخاطب ٿي، چيل آهي يعني: آي وَلها (اي محبوبُ).

پوين ٽن بيٽن ۾ "ولهو" جي پويان عجب جي نشاني ڏنل نہ آهي. اهو انهيءَ ڪري، جو "ولهو" کي، مخاطب ٿي نٿو چئجي. يعني "اي ولهو"، چوڻ مطلق غلط ٿيندو. تنهنڪري 'ولهو' جي معنيٰ ٿيندي: پيارو، پٽار، محبوب.

مٿين مختصر بحث مان معلوم ٿيو تہ:

ولها = پيارا، محبوب، پٽارَ.

ولهو = پيارو، محبوبُ، پٽارُ.

شري لڪر ۾ "ولها" جي معنيٰ "پيارا" (ولي) ڪئي آهي؛ ڇاڪاڻ ته شاهه پٽائي، توڙي ڪائنس پوءِ جيڪي ۾ شاعر ٿي گذريا آهن، تن "ولها" کي محبوب جي معنيٰ ۾ پئي استعمال ڪيو آهي.

هينئر سوال ٿيو ته قاضي قادن جي بيت وارو "ولها" ۾، ساڳيو ئي شاهه پٽائي جي بيت وارو - ولها - آهي يا نہ؟ جيڪڏهن ٻورو وڌيڪ ويچار ڪبو ته ٻنهي، قاضي قادن ۽ شاهه پٽائي جي "ولها" جي 'حالت ندا' نہ ٿيندي.

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏور ئي وَلها.

اتي "ولها" جي معنيٰ ، 'اي ولها'، نہ نڪرندي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن کي ۾ مخاطب ٿي، چيل نہ آهي.

ائين برابر آهي ته "ولها" جي معنيٰ ، 'پيارا' وغيره آهي؛ ڇاڪاڻ ته ڪنهن ۾ سنڌي يا هندي لغت "ولها" جي، هي ڪا معنيٰ نہ لکي آهي. پر جيئن ته هِت اِها معنيٰ "پيارا" شاعر جي خيال سان نٿي لَهڪي، تنهنڪري غلط سمجهڻ ڪپي.

1. ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور ۾ ولها.
- (قاضي قادن)

2. ڪي اوڏو اڪ ڪي، ڪي نظران ڏور.
- (خواجہ محمد زمان)

3. ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور ۾ اوڏا سپرين.
- (شاهه)

پوين ٻن ۾، 'اوڏو'، ۽ 'ڏور' ۾ متضاد لفظ ڪم آندل آهن. آءٌ سمجهان ٿو پهريين (قاضي قادن واري) ۾ ۾ 'ڏور' ۽ 'ولها'، ۾ متضاد لفظ آهن.

اسان وٽ ڪي اهڙا ۾، سنڌي لفظ آهن، جن ۾ اصل لفظ ڪان، هڪ حرف (اکر) وڌيڪ ڪم اچي ٿو.

اصل لفظ	سنڌي لفظ	معنيٰ
مَلَ	مَلهَ	قيمت، بها
مَلَ	مَلهَ	پهلوان، بهادر
وِلَ	وِلهَ	ماڪ
سِل	سِلهَ	مرض جو قسم (T.B)

ظاهر ٿيو تہ سنڌي لفظ ۾، اصل ڪان، هڪ حرف "هـ" پڇاڙيءَ ۾، وڌيڪ آيل آهي، تڏهن سنڌي لفظ جو صحيح تلفظ ٿيو.

اصل لفظ	سنڌي لفظ	معنيٰ
مالا	مالها	ڪنديي (ڳلن جي)
مَلار	مَلهار	راڳڻيءَ جو نالو
مالي	مالهي	باغبان

مٿين سنڌي لفظن ۾، اصل لفظ ڪان، هڪ حرف "هـ" وڌيڪ آيل آهي. جيڪڏهن "هـ" کي ڪڍي ڇڏجي تہ باقي اصل لفظ ويجي بچندو.

انهيءَ اصول پٽاندر، هيري صاحب جي ڏنل لفظ "ولها" کي ڪسوٽيءَ تي آڻي، معنيٰ ڪيجي ٿي:

"ولها" -- "هـ" ڪڍي ڇڏڻ بعد -"ولا" (1) ٿيو، جنهن جي معنيٰ ٿي. اوڏا ويجها نزديڪ.

[بيت 64]

عِلَت وَجيئِيس نا، عادت ڪڏهن نہ جاءِ،
اُٺُ ڪَٽَڪَنُ ڇَڏِيَنِ، چُڻ جواسا ڪاءِ.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

عادت ڪڏهن بہ ويڙ جي نہ آهي. اُٺ جي علت ويندي ٿي ڪانہ. اُٺ ڪٽڪ کي ڇڏي، ڳولي ڳولي جواسا (هڪ سادو اناج) ٿي پيو کائيندو.

جواسا = هڪ سادو اناج.

آءٌ سمجهان ٿو تہ ٽڪر صاحب، جَواسا کي جَوَ (Barely) جهڙو (سادو اناج) سمجهي معنيٰ ڪئي آهي.

"جواس" يا "جواسا" ڳالهہ ساڳي آهي، پر ڊاڪٽر فالن لکي ٿو:

هندي - "جَوانسا"، سنسڪرت "يَواس"، هڪ سَرهي ڪنڊائين ٻُوٽي جو قسم، جو اُٽن کي (چاري طور) ڏنو وڃي ٿو (2). اهو ٻوٽو، گرم موسم ۾ اُپري

(1) اردو ڪلاسيڪل هندي ڊڪشنري، صفحو 1199، جان ٽي پلٽس- آڪسفورڊ. ڇاپو ڇهون، سال 1960ع.

(2) هندستاني انگلش ڊڪشنري، صفحو 486، ڊاڪٽر فالن، سال 1879ع.

ٿو، ۽ مينهن جي مند ۾ سڙي وڃي ٿو. (1) ان ٻُوٽي کي ڳاڙها گلڙا ٻه ٽنيدا آهن (2).

بهر حال هي واضح ٿيو ته "جواسا"، هڪ ڪنڌائين ٻوٽي جو قسم آهي، ۽ نه سادي اناج جو.

[بيت 89]

سُتو هُتو جاڳ، راتڙِي سَبھِ وِهاڻيان،
مَٽَئِن ٽِيوءِ پاڳ، پِرِين وِسارڻ مَ ڪَرِ.

ڏکر صاحب لکي ٿو:

سمهيو پيو آهين ته جاڳ، رات سڄي پوري ٿي ويئي آهي. (جاڳڻ سان ئي) تنهنجو پاڳ مٽي ٽيڙ وارو آهي. تون ايشور کي وسارڻ جي نه ڪر.

مولف "هُتو" جي معنيٰ نه ڏني آهي.

بنده جي خيال ۾ "هِتو" ٽيڙ ڪپي. اسان وٽ "هـ" ۽ "ا" (الف) به، ڪن حالتن ۾، پاڻ ۾، مٽبا آهن.

متيل لفظ	اصل لفظ	معنيٰ
هئبار	آنبار	ڍڳ

'هِتو'، اصل "اِتو" آهي، جو هنديءَ ۾ "اِتا" ۽ سنسڪرت ۾ "اِتتِ" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: هاڻي، هينئر.

معنيٰ ٽيندي: تون گهڻو سمهيو آهين. هينئر اٺ، ڇاڪاڻ ته رات گذرڻ تي آهي.

[بيت 105]

ڪُوسي ڪُو پَلَ نيڃَجيءَ، تاري بَن دا هي،
عَقل غيب آلله دا، الله آيَ آهي.

ڏکر صاحب لکي ٿو:

پَلَ ۾ ڇا مان ڇا ٽيو وڃي. تاري سڄي جهنگل کي جلايو ڇڏي، خدا جو عقل (Rationale) هڪ اسرار آهي (جنهن کي ڪو سمجهي نه ٿو سگهي). الله ائين ئي آهي.

(1) گجراتي انگلش ڊڪشنري، صفحو 490، بيلسار احمد آباد، سال 1904ع.
(2) پائٹا - سدا - مَهنرو، جلد ٻيو صفحو 439، پنڊت هرگووندداس ڪلڪتو، سال 1924ع.

ڪُو = چا. نيپجيءَ = آسري، پيدا ٿئي. بنْ = جهنگل، ٻيلا.
داهي = جلائي، آگ لڳائي. غيب = پُر اسرار، راز پريو.

بيت هيٺن ٻيهڙ ڪپي:

ڪوسي ڪو پَل نِپجي، ٽاريِ بَندا هَي،
عقل غيب الله دا، الله اِي آهي.

"ڪوسي"، هندي "ڪوسا". پراڪرت، "ڪو سَئو". سنسڪرت، "ڪوشَڪ".
ڪوسي = ڪوسين = قُرَيُون (چَٽن، مٽرن وغيره جون). ڪوسا = قُري.
ڪو پل، هندي "ڪونپل". سنسڪرت، ڪُتمَل = گونچ، اَنگور.
ٽاري = ٽالِي. هندي "ٽالَ". سنسڪرت آٽال = اَنَ جو ڍير.
بندا هي = بٽداهي= بٽجي ٿو، ٽهي ٿو.

معنيٰ ٿيندي: گونچن مان قُرَيُون پيدا ٿين ٿيون ۽ وري (جڏهن قُريون پَچن ٿيون، تڏهن انهن مان) اَن جو ڍير ٿئي ٿو.

[بيت 110]

سِيچاڻان آتي سِينَهن، ڏووَئِن وَسَنِ جهَنگَ ۾،
سو ڪَڙُ ڪاون ڪِيئَن، ماسُ جنهِين ڪو لِکيو.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

باز (ترمتي، هڪ شڪاري پکي) ۽ شينهن - ٻَئي جهنگ ۾ رهن ٿا. جن جي قسمت ۾ ماس لکيل آهي، (سي ماس ٽي ڪي ڪائيندا) اُهي ڪَڙُ ڪيئن ڪائيندا.

سيچاڻئو = هڪڙو شڪاري پکي، مادي ترمچي، باز. ڪَڙُ = چانيپي، سرهُن وغيره مان تيل ڪڍڻ بعد بچيل ڦوڳ، جو جانور ڪائيندا آهن.

ٽڪر صاحب جي، فقط هڪ لفظ "ڪڙ" تي اعتراض آهي.

اهو بلاشبہ تسليم شده آهي تہ سيچاڻي ۽ شينهن جو ڪاڏو ٽي ماس (گوشت) آهي. شينهن لاءِ، عام چوٽي آهي:

مَرسان مَرسان دَبِّ نہ چَرسان.

مقامي محاوري کي وڏي طاقت آهي، جنهنڪري شاعرِ ۽ ليکڪ، ڪڏهن بہ اُن جي اُبتڙ نہ ويندا. جيڪڏهن ويندا، تہ اهو مقامي محاوري سان هَٿ چُراند آهي، جا هوليءَ جي فصاحت، توڙي زينت کي بگاڙيو ڇڏي.

"ڪَڙُ" تہ برابر ڪن جانورن جو پسنديده ڪاڄ آهي، پر شينهن کي ساڳي (مال واري) "ڪَڙُ" ڪارائڻ، مقامي محاوري جي ٻنهہ برعڪس آهي. آءٌ سمجهان ٿو تہ شاعر، ايڏو بي خبر ۽ ڪمزور خيال نہ آهي، جو گوشت خور جانور (شينهن) کي "ڪَڙُ" ڪارائي!

1. مَرگ رِڇ کا لَنک هَي، اَمبا رِپَ کا وين.

مرگ = مِرگهہ، هرڻ. رپ = هرڻ جو دشمن، سو ٿيو "شينهن". لنک = ڪمر، چيلهہ. اَمبا = اَنب. رپ = دشمن. اَمبا رپ = انب جو دشمن، سو ٿيو "ڪوئل پکي". وين = آواز.

شاعر چوي ٿو تہ "محبوب جي ڪمر، شينهن جهڙي (لڪدار)، ۽ آواز، ڪوئل جهڙو آهي". شينهن، گوشت خور جانور آهي، تڏهن تہ ڪيس، شاعر، 'هرڻ جو دشمن' سڏيو آهي!

2. سيچاٽو آتي سالدرو، پيٽ نہ چکي بو.

سالدرو = شينهن. پيٽ = گاهہ. بو = بوءِ.

شڪارپور جي مها ڪوي سامي، 'سالدرو' بدران 'ساردول' ڪم آندو آهي، جو دراصل سنسڪرت لفظ 'شاردُول' آهي.

سيچاٽو ۽ شينهن، گاهہ جي بوءِ ۾ نٿا چکن (چاکاڻ تہ گوشت خور آهن).

هِت ۾ شاعر، مقامي محاوري موجب، ساڳيو "دَپ" (گاهہ) وارو خيال آندو آهي. تنهنکري "ڪَڙُ" معنيٰ گاهہ ٿيندي (1). هيمچندر ۾ ائين ئي لکي ٿو (2).

آخوند پيارو، گاهن جا قَسم ٻڌائي ٿو:

ڪهَ، ڪَڙُ، مانڌاٽو، مَڪڙِي، اِڪَڙَ آڪيچار،
پَـتَـر، پُـرٽ، بَکڙو، پَـنـگڙو بـي شمـار.

[بيت 10]

پهريون ئي پِريانمِ جا، مون سان ئي سَوَڙان.
هِنيَڙو هيج پَنڌَ ڪري، لڳو ڪَهَـ ڪيڙانِ.

---

(1) هندي شبد ساگو: جلد ٻيو: صفحو 685، ڪاشي ناگري پرچاڻي سڀا.

(2) ديسي نام مالا: صفحو 28، بامبي سنسڪرت سيريز نمبر 17، سال 1938ع.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

منهنجي پرينءَ شروع کان ولي، مون سان پال پئي پلايا آهن. منهنجو هِنيڙو، هُن لاءِ، تکليف پريا پنڌ ۽ خوشيءَ سان ٿو ڪري.

پهريون = پهرين کان، شروع کان. پريانم = منهنجي پرينءَ (جا). سوڙان = سُڻا وڙ، مهربانيون. هيج = خوشي، چوچ. ڪهه = تکليف وارا پنڌ ڪيڻان = هُنن لاءِ.

فقط "ڪَهَ" ڏيان ڇڪائي ٿو. اهو ساڳيو لفظ "ڪَهَ"، بيت نمبر 94 ۾ به آهي.

مٺن پانيي سونُ، هي جَرَ پوسُ جُرِڪٺون،
وِين وَرائي وَنُ، ڪَهَ لڳي ڪارو ٿيو.

ٽڪر صاحب "ڪهه" جي معنيٰ ڪاڻ ڏني آهي، بيت جي تشريح مان ائين سمجهجي پيو ته "ڪَهَ" معنيٰ "مِٽي" آهي.

لفظ ساڳيو، ليڪن معنائون مختلف! شاهه پٽائي "ڪَهَ" کي آندو آهي.

1. ڪَرڙا ڏونگر "ڪَهَ" گهٽي، جِت واڻن تي واري.
(شاهه)

اِتي 'ڪَهَ' مونث آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: ڪاهَ، پنڌ.

ٽڪر صاحب "ڪَهَ" واري معنيٰ اختيار ڪئي آهي، ليڪن 'قاضي قادن جو ڪلام' ۾ "ڪَهُ" مذڪر آهي. تنهن ڪانسواءِ "ڪَهُ لڳڻ" محاورو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: "اثر پوڻ".

ڪَهُ لڳو، ڪَهُو ٿيو، سُتَڙ ٿيو سولو،
پِڱُسِ پِؤ پولو، راز ڏنائين راز ۾.
(آخوند پيارو)

معنيٰ: (هُن تي) اثر ٿيو (ءِ) سِڌو (راهِ راست) ٿيو (ءِ) سولائيءَ سان منزلِ مقصود (ستڙ ٿيو) تي پهتو.

قاضي قادن جي بيت جي پوئين ست جي معنيٰ:

پرين جي صحبت جو ايڏو ته اثر ٿيو، جو سندم دل، خوشيءَ سان، ان طرف پنڌ پيئي ڪري.

[بيت 28]

ڪُنجي ڏيئي جهَليو، جنهِين رُوحَ رساوَ،
تنهِين سندي ٽلهڙي، سُونهاري سيَاوَ.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

جن (ستگرن) منهنجي آتما جي رساوَ (پهچ) کي ڪُنجي ڏيئي، ضابطي هيٺ رکيو، تن جي رهبريءَ هيٺ هلندي، منهنجو سياءُ سونهارو ٻٽيو.

ڪُنجي = چاٻي. روح = آتما. رساو = پهچ. تلهڙي = نقش قدمي ڪندي، رهبري هيٺ هلندي. سونهاريَ = وٽندڙ، سڻي. سياو = فطرت.

ٽڪر صاحب نهايت ٺيڪ ڪري لکيو آهي، پر هڪ لفظ "ٽلهڙو" جوڳو ڏيان ڇڪائي ٿو. شري ٽڪر، "ٽلهڙي" (ت کي پيش) جي معنيٰ "نقش قدمي ڪندي، رهبريءَ هيٺ هلندي" ڪئي آهي. اها معنيٰ تڏهن قبول ڪجي، جڏهن اهو لفظ "تَلِهَڙُو" (1) هجي.

بيت ۾ آيل "ٽلهڙو" (ت کي پيش) درست آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: "تُرهو".

هَرِ دَنَ ٽلها، هَرِ دَنَ ٻيڙي، هَرِ تارِ پراٽا.
(گورواڻي)

اِتي "ٽلها" معنيٰ "ترهو" آهي.

معنيٰ: (هن يَو ساگر مان) ترڻ لاءِ، ترهو ۽ ٻيڙي، سو به هَري نام ئي آهي.

هُونءَ به اسان وٽ "ل" ۽ "ر" پاڻ ۾ مٽبا آهن:

ڪالو	ڪارو
هال	هار
وال	وار
جل	جر ----- پاڻي

انهيءَ اصول پٽاندڙ "ٽلهو" ٿيندو "ترهو".

هينئر باقي سوال رهيو ته "تلها" سان "تلهڙو" ڪيئن ٿيو.

---

(1) اردو ڪلاسيڪل هندي ڊڪشنري، صفحو 325، جان . ٽي . پلٽس، آڪسفورڊ، چاپو پهون، سال 1960ع.

ٻوهٽڙا هَرِ چرَنْ، مَنَ چڙَ لنگهيئي.
(گورواڻي)

معنيٰ: اي مَنَ! هريءَ جي چرنن روپي جهاز - ٻيڙي تي چڙهه ته سنسار ساگر مان لنگهي پار پوين.

'ٻوهٽ' مان "ٻوهٽڙا" ٿيو آهي. اهڙي نموني "تلها" مان "تلهڙا" ٿيو آهي، جا شاعرانہ سهڻي گهڙت آهي.

ڪنڪر صاحب "سونهاري سياوَ" جي معنيٰ "سياڻ سونهارو" ڪئي آهي. بلڪل درست، پر جيڪڏهن معنيٰ هيئن بيهارجي ته به مقصد ڪان پري نہ ٿيندي.

سونهارو = سُونهين وارو، سُونهون، واقفڪار.

معنيٰ بيهندي: انهن (مرشدن) جي ٿُرهي (مدد) سان منهنجو سياڻ (ان رستي جو) سُونهون (واقفڪار) ٿي ويو.

مطلب ته جڏهن مرشدن مَهر ڪئي، تڏهن رستي جو سُونهون بڻائي ڇڏيائون. ڏسو (بيت (86).

[بيت 40]

تون تون تَدِ ڪَريهہ، لَڳَنداءِ ڪَرَ قَندَ جِيئن،
سائين سنيهاريهہ، جِنِ يَهَہ روحَ سِرجِيا.

ڪنڪر صاحب لکي ٿو:

جڏهن توکي اِها خبر پئي ته قُندي ۾ ڪاٿو آهين، تڏهن چَيئِہ ته (خدا) "تون" آهين "تون" آهين. (پوءِ) اُن سائينءَ جي ياد آيَئِہ، جنهن هي روح اُپايا آهن.

تد = تڏهن. ڪر = سُڌ، خبر. قَند = قُندو، ڪاسي.
يهہ = هيءُ. روح = اَتمائون. سرجيا = پيدا ڪيا.

مٿين بيت ۾ "ڪَرَ" توجهہ طلب آهي.

1- ڪَرُ ڪنيو، ڪَرَ لهي، ڪَرَ سان ڏئي سَجَ.
(آخوند پيارو)

ڪر = ڳاڻ، ڳڇي. ڪر = خبر. ڪر = هَٿ. سج = اشارو.

(سسئي) اوچو ڳاڻ ڪيو، هٿ سان اشارا (ماٿن کي) ڏيئي، (پنهل جي پنڌ پيچري جي) خبر پئي پڇي.

2- ڪُنگو ڪَر ڪُونجَرَ جو، هِن قمر کون قرارا.

(ڪنيار)

ڪنگو = لَئي وڻَ جو ڳاڙهو ٻُورُ. ڪر = ڳاٽ، ڳچي.

ڪونجر = ڪونج، پکي جنهن جي ڳچي ڊگهي ٿيندي آهي.

معنيٰ : ڳاڙهي (رنگ ورني) ڳچي، هن لاڏلي ڪونج (محبوب) جي، سا تہ چند جي روشنائيءَ کان بہ وڌيڪ نروار (رونقدار) ڏسجي ٿي.

3- جڏهن ڪُونجن ڪنيو ڪَرُ، تڏهن جِيجَل موتِي جاءِ تي.

(جلال پُٹو)

ڪَرُ = ڳچي.

بهر حال "ڪَرَ" جون ڪيتريون ئي معنائون ٿين ٿيون، پر بيت ۾ "ڪَرَ" جي معنيٰ "ڳچي" ٿيندي.

ڪَرَ ڪَند = ڳچيءَ ۾ ڪندو.

معنيٰ ٿيندي: تون ڏاڍيءَ کي تڏهن ياد ڪندين، جڏهن ڳچيءَ ۾ ڪندو پوندءِ. پوءِ اُن سائين (الله تعاليٰ) کي ياد ڪندين، جنهن هي روح خلقيا آهن.

[بيت 41]

سُورَ جِنهُون کي هوءِ، ليهان تنهين اُپرَنِ،
ڪاڻي ڪوءِ ڏئوءِ، دانهان ڪندو سُورَ بنِ.

شري ٺڪر لکي ٿو:

جن کي سُور هوندو، تن کي ئي ايذاءُ ايندو. ڪٽي ڪو بنا سور جي دانهون ڪندو ڏٺو اٿئي.

ليهان = تڪليف، ايذاءُ

بيت 44 ۾ بہ "ليهان" آيل آهي اتي بہ ليهان جي معنيٰ "تڪليفون، ايذاءُ" ڪيل آهي.

ليهان لَکَ ڪيام، پَسَڻَ کي پاڻان پرين،
سوجهي سيڻ لڏام، مَن مَنجهين ئي سپرين.

ٺڪر صاحب معنيٰ بلڪل ٺيڪ ڪري ٻيهاري آهي، پر هڪ لفظ "ليهان" جي معنيٰ تي اختلاف آهي.

اسان کي خبر آهي تہ "ل" ۽ "ر" پاڻ ۾ مٽبا آهن. ڏسو هن مضمون جو بيت نمبر 28. 'ليهان' آهي "ريهان".

ريهان = دانهان، دانهون، ڪوڪون، رڙيون.

پَنڌَ نہ پَنڌَنِ جيترو، ڪيئن سُجندي ڪيهَ،
جيڪر ڪريان ريهَ، پَرَ چُندا مُنڌَ چَري ٿي.
(شاهہ)

ريهہ = رڙ، دانهن.

"ريهہ" سنسڪرت "ريشا"، جنهن جو ڏاتُو يا بنياد آهي؛ ريش = رڙ ڪرڻ (1).

تنهنڪري "ليهان" معنيٰ "ايذاءَ"، "تڪليفون" نہ، پر "دانهون"، "رڙيون" ٿيڻ ڪپي.

[بيت 42]

ڪاگَد ڪالي اکرين، مون سان مون سيڻين،
گهوري ڪٽي وڃائيان، وي مندي نيڻين.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

جهڙو ڪاغذ ۾ ڪارن اکرن جو پاڻ ۾ لاڳاپو آهي (جو هڪ ٻئي سان جُڙيا پيا آهن) اهو ئي لاڳاپو منهنجو پرينءَ سان آهي. هي منهنجا بُرا نيڻ (جي پرينءَ کيٗ نٿا ڏسن) پرينءَ تان گهوري ڪري ڦٽا ڪريان.

ڪاگد = ڪاغذ، پنو. ڪالي = ڪارا. سيڻين = سڃڻن. مندي = بُرا، خراب، جڏا.

ٽڪر صاحب جي تشريح ۾ هڪ لفظ "مندي" جي معنيٰ تي اعتراض آهي. اسان جي شاعرن "مَندو"، "بُرو" جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي.

بُرو هو پنيور، جو آرياڻيءَ اُجاريو.
(شاهہ)

قاضي قادن جي بيت ۾ "مَندو" لفظ، "بُري" جي معنيٰ ۾ ڪم آندل

(1) سنسڪرت ڏاتو رٽ ميجوشا - صفحو 284 - رامجي گهوند جي ڪانولڪر- ڪوئٽا- سال 1933ع.

نہ آهي. شاعر، محبوب جي پسڻ لاءِ، "مندا نيڻ" (خراب اکيون) ڪيئن استعمال ڪندو: ياد رکڻ گهرجي تہ "مندن نيڻن" وارو، ڪڏهن بہ محبوب جو ديدار ڪري نہ سگهندو. "بُري" (مندي) ہر تہ هميشہ "بُرائي" (مندائي) واري معنيٰ سمايل هوندي آهي. سڃاڻ شاعر، تَرَ جي محاوري کان، پوريءَ پَرِ واقف هوندا آهن، تنهنڪري جيڪي بہ الفاظ يا محاورا ڪم آڻيندا آهن، تن ہر، معنيٰ جي خيال کان، تِرَ جو تفاوت بہ نظر نہ ايندو آهي. جيڪڏهن ايندو تہ اها اسان جي سمجهہ جي غلطي آهي.

1. چڱو لکيو جن، مَندِي سي نہ پَسَن،
توڙي رِڙَ رَهَن، تہ بہ ڪنڌون ڪائنِ ڪيرَ سان.

2. مندي ڏيرن مَن ہر، ڪليو ڪيڪاريان.
(شاهہ)

3. چڱي کان چڱائي، مندي کان مندائي.

مٿين مثالن ہر "مندو" معنيٰ "بُرو" آهي.

قاضي قادن جي بيت ہر بہ "مندو" لفظ آيل آهي، پر اهو "برو" جي معنيٰ ہر نہ آيل آهي. مندا = نياڳا، اَشُبُ. (1)

معنيٰ ٿيندي: جيئن ڪاغذ تي ڪارا اکر چٽا (ظاهر) ڏسڻ ہر اچن ٿا، تيئن محبوب بہ منهنجي اڳيان (چٽو) آهي، پر اهي نياڳا نيڻ ڪهوريا، جي محبوب کي ڏسي نٿا سگهن.

[بيت 43]

ڪاگَدَ ڪالياڪرين، مَٹن واچيندا، اِڑِ وَڏو،
سڃڑ آڇي اکرين، مَٹن لوڑيندو لڏو.

ٹڪر صاحب لکي ٿو:

جيئن ڪاغذ تي لکيل ڪارا اکر مان پڙهي سگهان ٿو، ان طرح سڃڑ اڇن اکرن وانگر آهي، جنهن کي مون ڳولهيندي حاصل ڪيو آهي.

واچيندا = پڙهندي. اِڑ = اِن. وڏو = طرح، طريقي سان.
لوڑيندو = ڳوليندي، طلبيندي، تلاهيندي.

(1) گرنٿاولي، صفحو 170، ملڪ محمد جائسي، ڪاشي ناگري پرچاڻي سڀا.

ڪجھ معنيٰ تي ۽ خاص طرح "اِڻ" ۽ "وَڏو" تي اعتراض آھي.

ٽڪر صاحب "وَڏو" معنيٰ "طرح"، "طريقي سان" ڪئي آھي، پر اھو لفظ "وِڌ" (و ڪي زير) آھي (1).

ٽڪر صاحب "اِڻ" ۽ "وَڏو" ۾ لفظ، جدا جدا ڏيکاريا آھن. درحقيقت اھو ھڪ ئي لفظ "اَڻوَڏو" آھي، جو سنسڪرت لفظ "اَڻوڌِ" آھي (2).

"اَڻوَڏو" جو اشتقاق ھن طرح ٿيندو:

اڻ + وَڏو.

اڻ = اَنَ = نہ.

مثلاً: انيڪ = اَنَ = نہ + ايڪ = ھڪ. ھڪ نہ (پر گھٽا).

"وَڏو" سنسڪرت لفظ "وَڌ" آھي، جنھن جي معنيٰ آھي "حد".

تنھنڪري "اڻوڏو" جي معنيٰ ٿيندي: بي انت، بي حد.

معنيٰ ٿيندي: ڪارن اکرن وارو ڪاغذ، جڏھن مون پڙھيو، تڏھن ڳالھ بي انت نظر آئي يعني ڪا ڳالھ سمجھ ۾ نہ آئي. مطلب تہ محبوب مون نہ ڏٺو (لڏو). اھو انھيءَ ڪري، جو اکرن جي مطالعي تائين پاڻ کي محدود رکيم.

اکران دي وچ جوئي آڻيا،
عشق دي چاڑھي مُول نہ چڑھيا.
(بيدل)

سڃڻ آڇي اکرين، مٺن لوڙيندو لڏو.

ٽڪر صاحب "سڃڻ اڇي اکرين" جي معنيٰ ڪري ٿو: سڃڻ اڇن اکرن وانگر آھي. آءٌ سمجھان ٿو تہ ڪمزور تشبيھ آھي.

جيھا آڇا چَندَ، تيھا آڇا مان پرين.
(شاھ)

منھنجي خيال ۾ ائين ٿو اڇي تہ محبوب، صاف اکرن وانگر (چٽو ئي چٽو) آھي.

معنيٰ ٿيندي: (جڏھن ظاھري اکرن کي چڏي) اندر ۾ ڳولھا ڦولھا ڪيم، تڏھن چٽو ئي چٽو (صاف - اڇن اکرن وانگر) اندر ۾ ڳولي لڏم.

---

(1) رام ڪلا شبد ڪوش، صفحو 296، رام ڪلا، ڪليان، سنبت 1967ع.

(2) سنسڪرت - انگلش ڊڪشنري، صفحو 26، مونيو وليمس، آڪسفورڊ 1974ع.

[بيت 82]

جي تُل تُنو تُلهڙي، سايَرَ منجهہ ٽِيانهِ،
ڪَرِ هانهان پاٽيچيان، مَ ڪَرِ سڏَ هِيانهِ.

شري ٺڪر لکي ٿو:

جيڪڏهن هيڙيءَ جا پال ٿُنِي پيا آهن ۽ سمنڊ ۾ وڃي پيو آهين تہ پنهنجي هانهن کي پاڻيءَ ۾ هلاءِ؛ هين کي (مدد لاءِ) سڏ نہ ڪر.

تل = مستول. تُنو = ٿُنو. تلهڙي = سُکان.

سايَر = سمنڊ، ساگر. هِيانهہ = هين کي.

"تُلَ" نہ، پر "تَرُ" آهي. اهڙي نموني "ٿُنو" نہ، پر "ٿُنَون" آهي.

بيت هن ريت بهڻ کپي.

جي تَلَ تَنَون تُلهڙي، سايَرَ منجهہ ٽِيانهِ،
ڪَرِ هانهان پاٽيچيان، مَ ڪَرِ سڏَ هِيانهِ.

تَلَ = تَرُ، تَرو (هيڙيءَ جو).

تنون = تُنَ، ٽنگ، سوراخ.

تلهڙي = هيڙيءَ ۾.

معنيٰ ٽيندي: جيڪڏهن هيڙيءَ ۾ سوراخ پُجي ويا اٽيئي، ۽ وڃي سمنڊ ۾ پيو آهين. نہ پنهنجي هاڻن کي پاڻيءَ ۾ هلاءِ هين کي مدد لاءِ سڏ نہ ڪر.

تَري تُنَ پِياس، پاسَنِئون پاڻي وَهي،
ڪُوهو جهُرجهُنو ٽيو، لاجو سپ لَڙياسِ،
جيلاه سَدَرُ سُکاٽياسِ، وَهي تي وَهَ سامهون.
(شاهہ)

[بيت 86]

جُنَگيئُون جوکِيئُون جَتِ، هُوهِتَ هاتاڙا ٽِيَنِ،
مِهَر ٿُهنجي تَتِ، مُکريان پي پار پَوَنِ.

ٺکر صاحب لکي ٿو:

جتي وڏيون هيڙيون خطرو محسوس ڪن ٽيون، ۽ جتي هوهتن (هيڙين) جي حالت خراب ٽيو وڃي. (اي ڏٺي!) اهڙي هنڌ تي تنهنجي ديا ٽيڻ سان

نديون ٻيڙيون پار پئجيو وڃن.

جنگيون = وڙيون، شاهي. جوڪيئون = جوڪي ۽ پون، خطري هيٺ اچن.

ٻوهٽ = ٻيڙيون. ٻاتاڙا = پريشان حال خراب حالت ۾.

ٽڪر صاحب معنيٰ نهايت سهڻي ڪري لکي آهي. اسان کي فقط هڪ لفظ "ٻوهٽ" جي معنيٰ تي اعتراض آهي.

'ٻوهٽ' جي عام طرح "ٻيڙي" معنيٰ ڪئي ويندي آهي، پر لغوي خيال کان غلط آهي.

ٻوهٽ - هندي "ٻوهِت". سنسڪرت - ٻوهِتٽ = جهاز، غُراب.

انگلش - سنسڪرت ڊڪشنريون ۾ ائين لکن ٿيون.

غوراب، جهاز - بوهٽٽ = Ship (1).

معنيٰ ٿيندي: جتي جُنگ ٻيڙيون ۽ جهاز (غوراب) خطري ۾ اچي، پريشان حال ٿين ٿا.

[بيت 92]

سَجَنَ دُرِ جَنَ دَءِ ڪَهي، چِتِ نہ ڪيجيءَ ڀَنگ،
لوئي ٿِيئيءَ پارچي، لاڪَ نہ چڏي رَنگ.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

دوست دشمن (چڱي مَني ماڻهوءَ) جي چوڻ تي پنهنجي چت کي خراب نہ ڪرڻ گهرجي. لوئي پلي ليڑون ٿي وڃي، پر لاڪ (جنهن سان اها رڳيل ٿئي ٿي) پنهنجو رنگ ڪونہ چڏيندي.

درجڻ = خراب ماڻهو، دشمن چيٽا پور. ڪهي = چوي. چت= اندر، من، دل. ڀنگ = ڀڃڻ، ٽوڙڻ (ڊانواندول ڪرڻ). لوئي = چُنِي. پارچي = ليڑون ليڑون، چيٿڑا. شري ٽڪر، معنيٰ نهايت وضاحت سان ڪئي آهي، پر هڪ لفظ "دَءِ" جي معنيٰ نہ آندي اٿس.

آءٌ سمجهان ٿو تہ اهو لفظ "دَءِ" (د کي زبر) نہ، پر "دُءِ" (د کي پيش) آهي. دُءِ، اصل لفظ سنسڪرت "دو" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: "ٻہ" تنهنڪري "دُءِ" جي معنيٰ ٿيندي: "ٻَئي".

ڪبير شيوا ڪون دُءِ ٻَلي، ايڪ سَنت، اِڪ رام.
(ڪبير ٻڪت)

(1) انگلش -سنسڪرت ڊڪشنري، صفحو 737، مونير وليمس - لنڊن 1851ع

ڪبير پڳت چوي ٿو تہ: شيوا (خدمت) ڪرڻ جا ہئي لائق آهن، هڪ سنت (بزرگ - مهاپرش) ۽ ہيو رام.

هَلت چَلت دُءِ ليهہ سوار.
(گورواڻي)

معنيٰ: هلت ۽ چلت ہئي سڏاري وڃ.

قاضي قادن جي بيت جي معنيٰ ٿيندي: دوست توڙي دشمن، ہئي جيڪي چون (تن جي چوڻ تي لڳي) مَنَ ڪي خراب ڪرڻ نہ ڪپي.

[بيت 94]

مَٹن پانيي سونُ، هي جَرَ پوسُ جَرِڪَٹون،
وِينِ وَرائي وَنُ، ڪَهہ لڳي ڪارو ٿئي.

ٹڪر صاحب لکي ٿو:

مون هن چمڪندڙ پاڻيءَ کي، سونُ ڪري سمجهو. (هت لائڻ سان) اهو مون کي ورائي ويو ۽ مٽي لڳي، ڪارو ڪري ڇڏيائين.

مٹن = مون. پانيي = سمجهو. جر = پاڻي. جرڪٹون = چمڪندڙ.

ٹڪر صاحب جي معنيٰ واقعي ٹيڪ آهي، پر هڪ لفظ "پوس" جي معني ڪانہ لکي اٿس. اهو "پُوس" لفظ آهي.

اهو لفظ 'پوس' اصل ۾ "پُسا" آهي، ۽ سنسڪرت "پُوشن"، جنهن جي معنيٰ آهي: "سج" (1).

جر پوس جرڪٹون = سج تي چمڪڻ وارو پاڻي.

معنيٰ ٿيندي: هي پاڻي، جيڪو سج (جي ڪرڻن) سببان چمڪي پيو، تنهن کي (غفلت کان) سونُ ڪري سمجهيم.

"ڪهہ" لاءِ ڏسو هن مضمون جو بيت نمبر 10

[بيت 15]

وَجِي آيو ڪيرُ، ڪَنهِن ڏِٹو مُهہ لاهُوتيَن،
آڇِي ڪندو ڪيرُ، ڳالهيُون رَب پرتيان.

ٹڪر صاحب لکي ٿو:

(1) هندي شبد ساگر، جلد چوٿون، صفحو 2378، ناگيري پرچارڻي سيا ڪاشي.

رب جي پار ڏي ويجي، ڪير واپس آيو آهي؟ لاهوتين (ڪامل درويشن) جو مُنهن ڪنهن ڏنو آهي؟ رَبَ جي پار ويجي، ڪو اَتان جون ڳالهيون ٻڌائيندو اچي ٿا؟

لاهوتي = پهتل شخص، ڪامل درويش. رب = خدا، پرگوان. پرتيان = طرف جون، پار جون.

شري ٺڪر، بيت جي معنيٰ بلڪل ٺيڪ بيهاري آهي، پر هڪ لفظ "پرتيان"، لغوي خيال کان جوڳو ڏيان ڇڪائي ٿو. اهو ساڳيو لفظ "پرتيان"، هڪ ٻئي بيت [15] ۾ به آيل آهي، جنهن جي معنيٰ ساڳي لکيل آهي:

هُنَ سَرَ سَندا هَنجهڙا، اِتي ئي آهِنِ،
ڳالهيِن رَبَ پرتيان، جو مَنگي سو ڏِينِ.

لکي ٿو: هُنَ تلاوَ جا هنس (سچا مرشد) هتي ئي آهن، اهي رب جي پار جون ڳالهيون ٿا ڪن ۽ انهن کان جو گهُر سو ڏين ٿا.

"پرتيان" در حقيقت، سنسڪرت لفظ "پرتِ" (1) آهي.

پرَتِ = باري ۾، بنسبت، بابت. (Regarding, Concerning)

تنهنڪري ڳالهيون "رب پرتيان" جي معنيٰ ٿيندي: رب بنسبت ڳالهيون، رب سندیون ڳالهيون.

[بيت 39]

لڳي وِجان پيرِ، دانهان ڪندي ڏونگرِ،
سو ئي سَجَڻُ ميڙ، جِنهين هَئُوَن ڏڪئي.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

جبلن تي پيرين پنڌ هلندي، اِهي دانهون ڪندي پئي وِجان تہ مون کي اَن سجڻ سان ملاءِ، جنهن جي ڏڪ ۾ ڏڪويل آهيان.

ڏنگر = جبل، پهاڙ. ميڙ = ملاءِ، گڏجاڻي ڪراءِ.

ٺڪر صاحب "هَئُوَن" لفظ جي معنيٰ نہ ڏني آهي. ٻئي بيت ۾ به ساڳيو لفظ "هَنءُ" نظر اچي ٿو، جنهن جي معنيٰ پڻ ڪانہ ڪيل آهي.

هَنءُ آءُ وَندا وَڃُ تون، سيڻان ويڻَ مَ ڪَتِ،
پيهِي مَنجهِ ڪَٹون ڪري، تو ڪُوٽي مُون هَٹُ. (بيت 75)

(1) سنسڪرت - انگلش ڊڪشنري، صفحو 588، ٽيئو دور بينفي 1866ع لنڊن.

ٻين شاعرن ٻه اهو لفظ ڪم آندو آهي (1):

هُون بَلِهاري سَجڻان، سَجڻَ مو بَلِهارَ،
هُون سجڻ پَگَ پانَهي، سجڻ مو گَلهَارَ.

مطلب ته "هَئون"، "هَنءُ" ۽ "هُون" راجستاني محاوري جي ساڳيءَ معنيٰ واري لفظ جون مختلف صورتون آهن (2).

ڊولا مارو دوهي جي معنيٰ:

مان سجڻ تان ٻلهار (قربان)، سجڻ مون تان بَلهار،
مان سجڻ جي پيرن جي جُتي، سجڻ منهنجي گلي جو هار.

پگ = پير. پانهي = جُتي.

قاضي قادن جي بيت ۾ آيل "هئون" لفظ جي معنيٰ ٽيندي: مان، آءٌ.

معنيٰ ٽيندي: اهو سجڻ ملاءِ، جنهن کان مان ڏکويل آهيان.

[بيت 45]

روئي مَ ڪَرِ پَڌرو، هَٺ مَنجهيئي جالِ،
جان جان پريان نہ مِڙَءِ، تَنَ ڪائيءَ جيئن بالِ.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

(پرينءَ لاءِ سِڪَ) روئي، ظاهر نہ ڪر. هٺ تي قائم رهي، پاڻ کي اِسٽر رک. جيستائين توکي پنهنجو پرين نہ ملیو آهي، پنهنجي سرير کي ڪائيءَ وانگر ٻار (ڪشٽ ڪشالا سهہ).

هٺ = کا ڳالهہ حاصل ڪرڻ جو پڪو ارادو. جال = اسٽر رهہ، جاري رک.

ٺڪر صاحب جي خيال موجب: 'جال' مصدر 'جالڻ' = گذارڻ. انهيءَ مان معنيٰ ورتي اٿس: اِسٽر رهہ، جاري رک.

اها معنيٰ به پنهنجيءَ جاءِ تي درست آهي؛ پر جيئن ته قاضي قادن جي ڪلام تي راجستاني ٻوليءَ جو ڪافي اثر آهي؛ تنهنڪري دوهن ۾، جيڪي

(1) ڊولا مارو را دوها، صفحو 139، گوري شنڪر، ناگري پرچاڻي سڀا ڪاشي، سنبت 2016.
(2) ايضاً: صفحو 146.

لفظ ظاهري سنڌي معلوم ٿين ٿا، تن مان گهڻا راجستاني آهن. "جال" به راجستاني محاوري جو لفظ آهي:

جال = جلاءِ، جَلائي ڇڏ (1).

معنيٰ ٿيندي: اندر ۾ جيڪو هَڻُ اٿيئي (تنهن کي) جلائي ڇڏ (جنهن توکي انهيءَ ڳالهه تي آندو آهي ته ظاهري روئڻ سان رب ملندو. توکي کپي ته محبوب لاءِ روئي سڪ جو اظهار نه ڪر. مطلب ته ظاهري روئڻ سان رب نه ملندو.

[بيت 75]

هَنءُ آءٌ وَندا وڃُ تون، سيڃان ويڙَ مَ ڪَٽِ،
پِيهي مَنجهه ڪَٽون ڪري، تو ڪوٽي، مُون هَٽُ.

شري ٺڪر لکي ٿو:

"آءٌ آهيان"، "آءٌ آهيان"، اِنَ وِندَ کان پاسو ڪر. پنهنجي پرينءَ کي حرف نه پَٽِ. پنهنجي آپي کي (جَندَ منجهه) ڪٽون ڪٽون ڪري پينهه. جنڊ جو ڏنڊو يا هٿيو تنهنجي هٽ ۾ هجي ئي هجي.

هَنءُ آءٌ = مان آهيان (خودي). وندا = تات (ونڊ) = هر هر ساڳي ڳالهه چوڻ. سيڃان = سڃڻ، سنڀڻي. پيهي = پيهڻ، پيسڻ. ڪوٽو = ڏنڊو، هٿيو (چنڊ جو).

"هنءُ" لاءِ بيت 39 ڏسڻ گهرجي هتي هڪ لفظ "وَندا" ڏيان ڇڪائي ٿو.

ٺڪر صاحب "وَندا" جي معنيٰ ڪئي آهي: تات، هر هر ساڳي ڳالهه چوڻ. آءٌ سمجهان ٿو ته ٺڪر صاحب، "وَندَ" کي "وِندَ" ۾ ڏٺو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: وري وري ساڳي ڳالهه چوڻ.

سنسڪرت ۾ وَند = تعريف ڪرڻ (2).

"وندا" به اتان ئي نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: تعريف ڪندڙ، ساراهيندڙ.

مصرع جي معنيٰ ٿيندي: اي پاڻ کي سارهيندڙ، (تون) آءٌ آءٌ (مان مان) نه ڪر. (انهيءَ ڳالهه کان) پري پڃ يعني پاسو ڪر (ءِ) سڃڻ لاءِ، ٻاڙو نه ٻول.

[بيت 81]

جان جان ڪَنڊِي ڪاءِ، تان تُون ٿُرهي تات ڪَرِ،
ڪَپَرَ سندِي داهَ، مَتِ اُوڇِنتي اَلهَئِ.

(1) ڊولا مارو را ڏُوها، صفحو 67، گوري شنڪر، ناگري، پرچياڻي سڀا، سنبت 2016.
(2) دي پريڪٽيڪل سنسڪرت انگلش ڊڪشنري، صفحو 829، وي. ايس. آپٽي. بمبئي، گوپال نارائڻ اينڊ ڪمپني، سال 1984ع.

ٹكر صاحب لكي ٹو:

جيستائين تون ڪناري تي آهين، تيستائين پيو ٻيڙيءَ جي سنڀال لهه (ان جي پڪَ ٹڪَ كي درست كري، سفر لاءِ، تيار ركينس). ڪناري تي، ڪَنڊ ۾، جيكا باهه ۾ري ٿي، اها اوچتو تنهنجي سمجهه كي جلائي ركندي (متيون منجهائي ڇڏيندي).

ڪنڊي = ڪنارو. ترهو = ٻيڙي. ڪپر = ڪنارو (ڪناري وارو ڪَنڊ). داهه = باهه. مت = سمجهه، عقل. اوچنتي = اوچتي، بي خيالي ۾. الهُ = جلائي ڇڏي، ساڙي ڇڏي.

اهو ساڳيو بيت، ٽوريءَ قَير گهير سان، شاهه عبداللطيف به چيو آهي:

جان كين كَنڊي كانهَه، تان تاڻي ٻَڌَ تُرهو،
هَٽَ پريان جي هٽَ ۾، ٻي كي ڏِج مَ ٻانهَه،
سَنڊي ڪَيَرَ دانهُه، ڪِ تون كَنين نه سُئِي.

كانهه = كانهَن، ٻوڙا. دانهه = دانهن، وڏو آواز.

شري ٹكر جو بيت، هيٺن ٻيهڙ كيو:

جان جان كنڊي كانهَه، تان تون تُرهي تاتِ كر،
ڪَيَرَ سَندِي دانهَه، مَتِ اوچنتي اَلَهِئُه.

فقط هڪ لفظ "الهئُ" جي معنيٰ تي اعتراض آهي ۽ سمجهاڻي تي.

الهئُ = اونڌي، اَڻي.

معنيٰ: جيستائين تون درياهه جي ڪناري تي آهين (تہ توكي گهرجي تہ) جيكي كانهَن ۽ ٻوڙا، ڪنڊيءَ تي بيٺا آهن، تن مان (پنهنجي ترڻ لاءِ) ترهو ٹاهه (چاكاڻ تہ جيكڏهن توكي ترهو هوندو، تہ ٻہ ڪناري وارو تانگهو پاڻي، توكي ٻوڙيءَ نہ سگهندو، پر جيكڏهن اونهي ۾ وئين تہ توكي ترهي جي ضرورت پوندي).

(متان كنهن وقت) ڪپر جي گوڙ ۽ شور كان، تنهنجي مت (سمجهه) اوچتو ئي اوچتو اَلهي (اونڌي) ٿي پوي، يعني مَتيون منجهي وڃنئي، ۽ ڳالهه سمجهه ۾ نہ اچيئي.

مطلب تہ، بقول پٽائي:

تانگهي ۾ تاڻي، ٻَڌَ پنهنجو ترهو،
اونهي ۾ آڻي، كونہ ڏيندءِ كو ٻيو.

(سريراڳ)

[بيت 96]

پوريِ پَڳِي جَت (جات)، ماڻڪُ آساريِ پيو،
ڪوهه نہ ڏُنڌءِ تَت، بيَ اونگهيو هَٿِ ڪر.

معنيٰ: اي نادان عورت! تون پڇندي پئي وڃين، املهه ماڻڪ تہ تنهنجي (قدمن) هيٺ پيو آهي. تون آتي ئي ان کي ڳولهي، بنا غفلت جي هٿ چو نٽي ڪرين.

پوري = نادان، پولي پالي، سادي. آساري = هيٺ، نينوَ ۾، بنياد، پيڙهه.
ڪوه = چو ڏوندءِ = ڳولهيئه، تلاشيءِ. بي اونگهيو = بنا غفلت.

هيو ہ بيت [بيت 97]، اهڙو ئي آهي:

پوريِ پَڳِي جاوَ، ماڻِڪُ آساريِ پيو،
سَريِ صَرافين آوَ، بي- اينگهيو هَٿِ ڪر.

پوئين مصرع جي معنيٰ ٻُڌر صاحب لکي ٿو:

تون ہ پير پري، صرافن (هيرن جواهرن جي ڇاٽن) وٽ اچ، ۽ بنا ديرِ جي اهو هٿ ڪر.

سري = چري، وَڏي، ہ پير پري. صرافن = هيرن جواهرن جا واپاري (ڇاٽو). بي اينگهيو = بنا گيسر، بنا ڳهَر.

"اساري" ۽ "بي اونگهيو" - "بي اينگهيو" وضاحت طلب آهن.

اهي بيت شاهه جي رسالي ۾ ہ نظر اچن ٿا:

1- اَمُلُ آساري پَئي، پوريِ! پَڳِءِ جِتِ،
ڪَهه نہ رُڪُءِ تِتِ، پَئي آڏ هٿ ڪري.
(سريراڳ)

اسار = (اَ = نہ + سارو مصدرِ سارڻ. پراڪرت "سارَڻ". سنسڪرت سمَرَڻَ = ياد ڪرڻ)، غافل.
تنهنڪري "اساري پئي" معنيٰ ٿيندي: غفلت ۾ پئي، غافل ٿي.

هڪ بيت ۾ "بي اونگهيو" ۽ ٻئي ۾ "بي اينگهيو"، ڪم آيل آهن، پر ٻَئي لفظ، ساڳيءَ معنيٰ وارا آهن.

ٻُڌر صاحب "بي اونگهيو" کي هن طرح ڏٺو آهي:

بي اونگهيو = (بي = سواءِ، بنا + اونگهه = گهري نڌ يعني غفلت) بنا غفلت.

بي اينگهيو= (بي = سواءِ، بنا + اينگهه = ڏيگهه، سُستي، ڏِرَ، ديرِ)، بنا ديرِ، بنا گيسر.

'بي اونگهيو' يا "بي اينگهيو"، دراصل ساڳيو لفظ، بينگهيو = پينگيو آهي،

جنهن جي معنيٰ آهي: ٻه اڏ (پگل).

پينگي = پَنگي - ڏاتو يا بنياد: پَڄ = ٻن ٽُڪرن ۾ ورهائڻ (1).

پينگيا ڪَيَءِ جت، اَمُلَ آتَمُلي جا،
چو نہ ديکيءِ تِت، اساريٰ رهجي وَئينءِ.
(جوڳيسر ٺري)

پينگيا = ٻه اڏ. امل = ماڻڪ. اتملي = آتمُلو، آت = گهڻو + مُل (ملهه) = قيمت يعني املهه Priceless. ديکيه = ڏٺءِ. اساري = بيوقوف.

شاعر چوي ٿو: (اي بيوقوف) جتي تو پنهنجي غفلت سببان، ماڻڪ ڀڳو آهي، آتي چو نہ ڏِٺئُ؟ بيوقوف، (هينئر تہ) رهجي وَئين!

[بيت 109]

تون آڌارُ سَڌارُ تون، تون آڌائُون آڏ،
تون ئي اکڙيَن مون، تون ئي اندر هَڏَ،
ڳَلِ لَڳي ڳالهه چوان، ڪيهي حاجَتَ سڏ.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

اي ڏاڍي، تون ئي منهنجي اوٽ ۽ آسرو آهين. تون رکاوٽن کي هٽائيندڙ آهين. تون منهنجي اکڙين ۾ سمايو پيو آهين. (تو ايترو تہ ويجهو آهين جو) مان توسان ڳلو ڳلي ۾ ملائي، توکي ڳالهه ٻڌائي ٿو سگهان. توکي تہ سڏ ڪرڻ جي ٻہ ضرورت نہ آهي.

آڌائون = رکاوٽن کي، رکاوٽن لاءِ. آڏ = رکاوٽ. حاجت = کَپَ، گهُرج، ضرورت.

شري ٽڪر ٽيڪ ڪري لکيو آهي، پر "سڌار"، "آڌائو" ۽ "آڏ" توجهہ طلب آهن.

ٽڪر صاحب "سڌار" جي معنيٰ ڪانہ ڏني آهي. پر سندس بَيتي تشريح مان ائين پاڻجي ٿو تہ "سڌار" معنيٰ "آسرو" آهي.

اسان وٽ ڪيترا اهڙا ٻہ لفظ آهن، جن مان جيڪڏهن 'الف' ڪڍي ڇڏجي تہ ٻہ معنيٰ تي ڪو اثر نہ پوندو.

1- ڏوري لَهہ ڏتار، جِمَ وِهين ويسرو.
(شاهہ)

(1) پڌم چندر ڪوش: صفحو 354، پنڊت گڻيش دَت شاستري، مهر چند لڪش مڏاس، سنسڪرت پستڪ آلي، لاهور، ٽيون ڇاپو، 1923ع.

جيكڏهن ڏاتار" لفظ مان، "الف" كڍي ڇڏجي تہ باقي "ڏاتر" بچندو.

ريءَ حسب، اَن ريءَ نَسب، ڏوري لَڏِي، ڏاتر كان ڏات.

(كل)

2- ميهار مَلاحن كي، اُيو آڇي آڇ.

(شاهہ)

"ميهار" مان "الف" كڍي ڇڏڻ بعد، "ميهر" بچندو.

هِن منهنجي حال جو، "ميهر" تو معلم.

(شاهہ)

متين مثالن مان ثابت ٿيو تہ "ڏاتار" "ڏاتر"، ۽ "ميهار" "ميهر" ساڳيءَ معنيٰ وارا الفاظ آهن.

انهيءَ اصول پٺاندر، "آڏار" ۽ "سڏار" كي ڏسون ٿا.

لفظ ۾ 'الف' آيل	لفظ ۾ 'الف' نہ آيل	معنيٰ
آڏار	آڏر	ٽيڪ، پروسو
سڏار	سڏر	مضبوط، پختو

ساڳيو لفظ "سڏر"، بيت 88 ۾ ب آهي:

'وچ' بادل ۽ واءُ، وِچُ نہ لهرين لَڳيو،
سَڏَرُ سُونهان جانءِ، ٻيڙيءَ ٻُڏڻ ناهہ يَوُ.

ٽكر صاحب "سڏر" جي معنيٰ "هوشيار"، "سڃاڻ" كئي آهي.

جڏهن لفظ ساڳيو سڏر، سڏار تہ پوءِ معنائون مختلف ڇو؟

ائين ب كڏهن كڏهن ٿيندو آهي، پر بنيادي معنيٰ هك ئي ٿيندي آهي، پوءِ يَلِ تہ اصطلاح يا رواج ۾ كيتريون ب معنائون ٿين.

1. پُڙَندا كِينَ پَرِ پَٽِ تي، هِنَ جا سَڏَرَ ٿا سُجن. (شاهہ)

2. سَڏَرَ سين سگهُ كري، پَركنڊن پياس. (شاهہ)

سڏر = مضبوط، سگهارا (سڃڻ).

تنهنكري "سڏار" "سڏر" ساڳيءَ معنيٰ وارو لفظ سمجهڻ كپي، جنهن جي معنيٰ آهي: مضبوط؛ پر اصطلاح يا رواج ۾ ٿيندو: سگهارو، پختو پايدار وغيره.

"اڏائون" ۽ "آڏ" ساڳي مصدر "اڏڻ" مان نكتل آهن. "اڏڻ" جي لغوي معنيٰ آهي: اُوچو كرڻ. اهو اشارو جاءِ يا اڏاوت ڏانهن آهي، ڇاكاڻ تہ زمين كان مٿي ٿيندي آهي.

هِتِ بہ دلبر تو آجهي آءٌ هيڪ، هُت پڻ تنهنجي آڏ.
(ڪل)

اڏ = اڏاوت، اجهو، پناهہ.
اڏائون = اڏاوت، اڏيل مڪان، جاءِ، اجهو، اوٽ.
معنيٰ ٿيندي: تون (اي ڏٺي) منهنجو آڏار ۽ پڪو (پروسو) آهين. تون ئي منهنجو اجهو ۽ اوٽ آهين.

هينئر سوال ٿو اٿي تہ "قاضي قادن جو ڪلام" ۾، جيڪي 112 بيت آيل آهن، سي واقعي (جئن ڪجر صاحب چوي ٿو) قاضي قادن جا آهن يا نہ؟ هن کان اڳ جيڪي 7 بيت (قاضي قادن جا) شاهہ ڪريم جي رسالي مان ملن ٿا، تن ۾ بہ قاضي قادن جو نالو ڪونهي، پر تصديق شده آهن. هنن 112 بيتن جي تصديق ڪجر صاحب ڪئي آهي، جو قلمي نسخي جي مٿان لکيل آهي: **"قاضي قادن جي ڪي ساکي."** پر تڏهن بہ بيتن ۾ ڪيترا اهڙا الفاظ آهن، جي قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن. اسان کي، ڈاڪٽر مرليڌر جيٽلي، 'سَنت پراڻناڻ' (1618-1694ع) جي دوهن جو ڪتاب (ديوناگري لِپي ۾) موڪليو آهي، جو 'ڪَڇي سنڌيءَ' ۾ آهي. هن ڪتاب ۾ بہ، قاضي قادن جي بيتن ۾ آيل لفظن جهڙا ڪيترا لفظ، جي دراصل 'ش' سان لکڻ ڪپن، سي "س" سان لکيل آهن. جئن: عَرس (عرش)، خوسبوءِ (خوشبوء).

1. عرس باغ جي محل ۾، جَهروڪي جهانڪن،
تو ڏٺي اسان جي دل ۾، هي سڪَ ياد اڇن.
(ص 13)

2. مٹڑو واءُ نُورَ جو، آڇي نُورَ خوسبوءِ،
هي سڪ عرس باغ ۾، ڪين چوان ڪناري جوءِ.
(ص 15)

تنهنڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ اهڙي قسم جا بيت، قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن، پر ڪَڇ ۽ ان جي آسپاس جي شاعرن جا ٿي سگهن ٿا.
هيٺين ڪسوٽي قائم ڪري، ڪنهن حد تائين، قاضي قادن جا بيت معلوم ڪري سگهجن ٿا.

1. اسان کي خبر آهي تہ قاضي قادن، بکر جو ويڙل هو.هن ٻٽي توڙي سيوهڙ ۾ بہ ڪافي وقت گذاريو؛ تنهنڪري انهن ٻنهي هنڌن - بکر، ٻٽو ۽ سيوهڙ جي لفظن، محاورن ۽ تشبيهن کي اوليت ڏيئ ڪپي.

الف - سَرَ هيڪڙي وَسَن، جَرَ ۾ نِينهَن نہ گڏيو،
سارَ نہ سالُورَن، مٽي ڪنول ڪلاريو.
(قاضي قادن - بيت 17)

ب - جي سالورو سڏ لَهي، ڪُنولان سَندي ڪاءِ،
تو پيو پاتال ۾، هُوندَ نہ مِٽي ڪاءِ.
(قاضي قادن - بيت 18)

ج - ڪي ويجهائي ڏُور، ڪي ڏُور ئي وَلها،
هوئي جَرَ سالُور، لڏِي نہ ڪَنولانهِ ڪَرَ.
(قاضي قادن - بيت 19)

بيت تہ لک لهن، پر قاضي قادن جا قبول ڪري نٿا سگهجن؛ ڇاڪاڻ تہ "سالورو"، بکر، ٻٽو ۽ سيوهڙ جي تَرَ جو لفظ ٿي ٻڌو سگهي.

"سالورو"، "پائٹہ - لَچيچي نام مالا" ۾ بہ نظر اچي ٿو. (1). تنهن کانسواءِ راجستاني دوهن جي ڪتاب ۾ بہ نظر اچي ٿو (2).

جيوَن سالُوران سَرَوَران، جِيون ڏرتي سَون ميهَہ،
چَمڪَ وَرَن بالَهَہ، چَندمُکِي سَون نيهَہ.

[جنهن نموني ڏيڏر جو (پريم) تلاءَ سان، مينهَن جو (پريم) ڏرتيءَ سان (هوندو آهي)؛ (اهڙي نموني) چَنبيلي جي رنگ واري پريتم (ڏولا ڪمار) جو چنڊ جهڙي (ماروڙي) سان پريم آهي.]

"سالورو"، راجستاني لفظ آهي. پراڪرت ۾ "سالُورو" ۽ سنسڪرت ۾ "شالُور" (3).

---

(1) پائٹہ لچچي نام مالا: صفحو 16، مها ڪَوي ڏنپال، شادي لال جين 239، عبدالرحمان استريٽ، بمبئي 3، سال 1969ع.
(2) ڏولا مارو دوها: صفحو 136، گوري شنڪر اوجها، ناگري پرچارڻي سڀا، ڪاشي.
(3) ايضاً، صفحو 173.

2- ٽيٽ سنسڪرت يا پنجابي لفظ، قاضي قادن جي بيتن ۾ نه هوندا.

الف - سوني سَرپَ نہ لوڙيان، جي لوڙيان تان لَک،
مُون تِنها سَندي بک، جنهن مَستَکَ مَٽي بَلئہ.
(قاضي قادن - بيت 30)

"سَرپ" (سَپ، نانگ) ۽ "مَستکِ" (نرڙ)، ٻئي ٽيٽ سنسڪرت لفظ آهن، ۽ يقين سان چئي سگهجي ٿو ته قاضي قادن (عربي فارسي دان) ڪڏهن به استعمال نه ڪندو.

ب - هَٽِ ويا جَهُن لُوڻ، ڪَستُوريِ جُهنگئن گهري،
سَچان دي صابُوڻ، اَندر آچا نہ ڪري.
(قاضي قادن - بيت 98)

ج - مُبان مَحَلان مَندِيان، آچَليان چَلنِ،
هَنئُون ڳٽِن ٻَکري، جهنگئن اَنَ مَکّن.
(قاضي قادن - بيت 99)

پنجابي هوليءَ جو لفظ "جهُونگا" آهي، جنهن مان "جهنگئن" ٿيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: رَنگَ، رُونگَ (1) تنهنڪري اهي بيت به قاضي قادن جا نه چئبا.

3- اسلامي روايات يا عقيدي سان نه ٺهڪندڙ ڳالهه، سندس بيتن ۾ نه هوندي.

الف - اڪيون آڪاسانهه، فوجون ڪري اَلٿون،
سوڙهي گلي منجهّانهه، سوجهي پرين لَهَنديون.
(قاضي قادن - بيت 21)

ٻڌڻ صاحب لکي ٿو: اڪين آڪاس (برهم رندر) تي فوجن وانگر لهي، ڏاکو ڇمايو آهي. سوڙهي گليءَ (سنشمنا ناڙيءَ) مان سوجهي، پنهنجي پريتر کي حاصل ڪنديون.

ٻڌڻ صاحب، نهايت سهڻي تشريح ڪئي آهي، ۽ بلڪل حقيقت سان همدوش آهي، پر قاضي قادن جو خيال، ان طرف وڃي نٿو سگهي؛ ڇاڪاڻ ته اسلامي روايات ۾ ائين نه آهي. "آڪاس" معنيٰ آسمان (Sky) نه آهي، پر هت معنيٰ آهي: هندن جو پنجون عنصر، جو ٻرڪٽيءَ کان ولي، چوٽي تائين آهي.

(1) جامع اللغات اردو، جلد 11 صفحو 414، عبدالمجيد.

4- سرائڪي آميز بيت ۾ قاضي قادن جا ٿي نٽا سگھن.

الف - سُٽو، ويٺو، ائيو، ڳالھائيندو ڪيندو.

اسان تُسان جي تاتڙي، واڙيئن ويندو.

(قاضي قادن - بيت 6)

ب - الان جيھي اَلَ، تُسان نہ اسان جيتڙي،

پريان جامع اَلَ، تُسان ٻيائي اَلھَنِ.

(قاضِ قادن - بيت 38)

بيتن ۾ "سرائيڪي" ۽ "سنڌي" لفظ آيل آھن، پر پاڻ ۾ ميلُ نٽا کائين، ڇاکاڻ تہ "ڈَڙُ ريدو ۽ سسي ہاکري" جي مصداق نظر اچن ٿا.

انھيءَ ڪسوٽيءَ تي يا ان ڪسوٽيءَ جا ٻيا پھلو پيش نظر رکي، قاضي قادن جي ڪلام کي، ٻئي ڪلام کان، جدا ڪرڻ کپي.

گذارش: اسان اڳ ئي (پھرين قسط ۾) چئي چُڪا آھيون تہ شري ھيري ٺکر جي ھيءَ ادبي کوجنا، سنڌي ادب ۾، نہ رڳو بنيادي اضافو آھي، پر سنڌي لغت جو املھہ سرمايو پڻ آھي. سچ پچ تہ آفرين صد آفرين آھي ٺکر صاحب کي، جنھن ادبي بحر عميق ۾ ٽُبي ھٽي، ساھي مُجھائي، ھڪ ٽُي سچي سپ ڪڍي آھي، جنھن جو موتي، ايترو تہ مُلھہ مھانگو آھي، جو ان فن جا ڳولائو، قيمت ٽُي ڪٽي نٽا سگھن. تنھنڪري اسان کي گھرجي تہ ھڙي ملھائتي مواد کي، ھيئن نہ ڇڏجي، پر اھڙي نموني سوڏي سنواري ۽ سينگاري پيش ڪجي، جو آڙ لڪا عيب خود بخوس دور ٿي وڃن. ھن باري ۾ ٺکر صاحب کي عرض ڪندس تہ "قاضي قادن جو ڪلام" جو ٻيو ڇاپو، سنڌي ادبي بورڊ کي ڇپائڻ لاءِ ڏي؛ پر تنھن کان اڳ، ٺکر صاحب کي اھو ۾ عرض ڪندس تہ "قاضي قادن جو ڪلام" تي جيڪي ادبي تنقيدون ٿيون آھن، تن جو پوريءَ ريت جائزو ونڊي، ادبي کوجنا جي روشنيءَ ۾، پنھنجا ويچار ظاھر ڪري. مطلب تہ جيڪڏھن ڪيس کن لفظن، لفظن جي اُچارن يا سِٽي سمجھاڻيءَ تي اعتراض آھي تہ "ٽماھي مھراڻ" ۾ پنھنجا خيال ظاھر ڪري تہ حقيقت ڪھڙي طرف آھي. جيئن تہ ھيّ ڪلام، پنج صديون پراڻو آھي، اڳوڻي ۽ ھاڻوڪي لفظن، توڙي تلفظ ۾، نمايان فرق آھي؛ تنھنڪري ھن ٽازڪ ۽ نفيس ڪم کي نباھڻ لاءِ ڪو ٺَڻيھي گھرجي جو سيلن تي سمھڻ جي پرواھہ نہ ڪري، بلڪ وک وڌائيندو رھي. جيتوڻيڪ ھند سنڌ، اھڙن اديبن کان خالي نہ آھي، پر ھر ڪنھن جي فيلڊ پنھنجي پنھنجي آھي. جيڪڏھن ڪو اديب،

ان ڪم ۾ هٿ وجهڻ جي هام ۾ هٽندو، پر تڏهن ۾ اڳتي هلي، ڪيس فولادي ڪوٽ پيڻو پوندو، جنهن جي قوت اسان مان ڪن ٿورن کي آهي. بنده جي راءِ آهي تہ هي اڪ ڪانيو ڪم، سنڌ جي سدا ملوڪ سَپُورَنج ۽ مجيل محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن کي ئي سونپڻ کپي؛ ڇاڪاڻ تہ اِن ڏس ۾، محترم سائينءَ جا ڪَلها ڳُنَلَ آهن، ۽ ڪيڏي ۾ اٽانگي ادبي ميدان کي، بنا ڏڙڪ سَر ڪري ويندو. سورنهن آنا پَڪ آهي تہ "قاضي قادن جو ڪلام"، جوان همت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي قلم مان چمڪي نڪرندو. ٭

قاضي قاضن ۽ ان جي شاعري

قاضي قاضن جي سوانح:

قاضي قاضن بن قاضي ابو سعيد بن زين العابدين بکريءَ جا وڏا ٺٽي سيوهڻ ۾ رهندا هئا. سندس تڙ ڏاڏو قاضي ابوالخير بکر ۾ رهندو هو، جو وڏو عالم، فاضل، ۽ زهد ۽ تقويٰ جو صاحب هو. قاضي قاضن پاڻ وڏو عالم فاضل ۽ اهلِ دل بزرگ هو. قرآن حڪيم جو حافظ هو ۽ قرائت ۽ تجويد ۾ چاڻندو هو. حديث، فقه، تفسير، اصول، تصوف ۽ ٻين علمن ۾ به چگو عبور حاصل هوس. انشاء ۾ پنهنجي وقت جو يگانو هو. علم رياضي ۽ ابجد ۾ پليءَ پٽ چاڻندو هو. وحدت الوجود جو گهرو مطالعو ڪيو هئائين ۽ سلوڪ جي راهه ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيون هئائين، حرمين شريفين جي زيارت کان به مشرب ٿيو هيو. ٿوهه جوانيءَ ۾ سيد ميران محمد جونپوريءَ جو مريد ٿيو، جيڪو سنڌ جي حاڪم چام نظام الدين عرف چام نندو جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آيو.

قاضي قاضن جي ملڪي معاملن ۾ به وابستگي رهي. اهو هيئن جو سنه 927هـ (1520ع) ۾ جڏهن شاهه بيگ ارغون سنڌ تي حملو ڪري ٺٽي ۾ قتل عام ڪيو، تڏهن قاضي قاضن جو اهل عيال به ٺٽي ۾ هو. پريشانيءَ جي عالم ۾ قاضي قاضن هڪ خط لکي، شاهه بيگ جي پيش امام حافظ محمد شريف جي معرفت شاهه بيگ ڏانهن موڪليو، جنهن ۾ ماڻهن جي تباهيءَ جو درد انگيز داستان درج ڪيائين. محمد شريف، قاضي قاضن جو پير - پائي هو ۽ خود شاهه بيگ به ميران محمد جونپوري جو معتقد هو. قاضي قاضن جو خط پڙهڻ کانپوءِ شاهه بيگ تي ڏاڍو اثر ٿيو ۽ هڪدم پڙهو گهمارايائين، ته ڪوبه ماڻهو ٺٽي جي ماڻهن جي مال ۽ اولاد کي هٿ نه لائي. پنهنجي بڌيءَ مان هڪ تير ڪڍي قاضي قاضن کي ڏنائين، ۽ حڪم ڪيائين، ته قاضي قاضن جنهن به ماڻهوءَ ڏانهن اشارو ڪري، اهو ڪيس سپرد ڪيو وڃي. اهڙيءَ طرح اهو خوني طوفان قاضي قاضن جي طفيل اجهاٽو.

ان کانپوءِ شاهه بيگ جو قاضي صاحب سان گهاٽو رستو ٿي ويو؛ ۽ مڪاني ڳالهين بابت کانئس صلاح مصلحت وٺڻ لڳو. ٺٽي جي فتح ۽ چام فيروز جي پيش پوڻ کان پوءِ، سيوهڻ جي پرسان ٽلٽيءَ وٽ، شاهه بيگ جي

خلاف ڪيترائي محبِ وطن سنڌي پنهنجا پنهنجا لشڪر ولي اچي ڪنا ٿيا ۽ عهد ڪيائون، تہ "مئي مارائي سنڌ نہ ڏيندا سون" انهن سنڌ جي سورمن ۾ جام فيروز جي وزير دريا خان جا پٽ: محمود خان ۽ مٺو خان، سوڍا سورهيہ: سارنگ خان ۽ رٽمل ۽ ٻيا سنڌ جا سورما شامل هئا. مشهور بزرگ مخدوم بلال ٽلٽي وارو انهن جي سرپرستي ۽ اڳواڻي ڪري رهيو هو. شاهہ بيگ، آڙ مچڑ جي نصيحت لاءِ قاضي قاضن ڪي ڏانهن موڪليو، پر هن قاضي صاحب کي پاڻ وٽ اچڻ ڏي نہ ڏنو. آخر لڙائي لڳي، جنهن ۾ سنڌ جا ڪيترائي ڪونڌر ڪسجي ويا ۽ سنڌ شاهہ بيگ جي قبضي ۾ اچي وئي.

شاهہ بيگ جڏهن سيوهڻ جي قلعي جي مرمت ٿي ڪرائي، تڏهن به قاضي قاضن وٽس موجود هو ۽ انعام اڪرام لڏائين. ان ڪانپوءِ ساڻس گڏ بڪر ويو. بڪر ۾ ڪيس قاضي مقرر ڪيو ويو. هو ويهہ سال بڪر جو قاضي القضاة ٿي رهيو. پڇاڙيءَ ۾ (شايد 947هـ ڌاري) استعفيٰ ڏنائين ۽ قضا جي جاءِ سندس ٻاءُ قاضي نصرالله کي ملي. پڇاڙيءَ جا ڏينهن مديني منوره ۾ گذاريائين، جتي سنڌ جا ٻہ مشهور عالم قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم رائوتي ۽ شيخ عبدالله متقي ابن مولانا سعد درٻيلوي سندس صحبتي هئا. سنہ 958هـ (1551ع) ۾ وفات ڪيائين. (1)

ماخذ

1. **تاريخ معصومي:** قاضي قاضن بابت هي احوال مير معصوم جي ڪتاب تاريخ معصومي ۾ ملي ٿو، جيڪو سنہ 1009 هـ (1601ع) جي لڳ ڀڳ لکيو ويو. (2) يعني قاضي قاضن جي وفات کان قريباً اڌ صدي پوءِ لکيو ويو.

2. **گلزار ابرار:** قاضي قاضن جو احوال هڪ ٻي ڪتاب "گلزار ابرار" ۾ ٻہ ملي ٿو، جيڪو هندستان جي هڪ عالم ۽ بزرگ محمد غوثي شطاري مانڊوي جو لکيل آهي. محمد غوثي "مانڊو" جو رهاڪو هو ۽ برهانپور جي سنڌي عالم حڪيم عثمان بن عيسيٰ سنڌي جو شاگرد ۽ معتقد

(1) مير معصوم بکري: تاريخ معصومي، سنڌي ترجمو: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1953ع، ص 240.

(2) ايضاً مهاڳ، ص 25.

هو. اهو ئي سبب آهي، جو سندس تذڪره "گلزار ابرار" ۾ هندستان جي عالمن سان گڏ سنڌ جي عالمن، فاضلن ۽ بزرگن جو احوال به ملي ٿو. اهو تذڪرو هن 998 هـ (1590ع) ۾ تيار ڪيو، ۽ پوءِ سنہ 1010 هـ (1602ع) تائين ان ۾ سڌارا ۽ واڌارا ڪري، ان کي نئين صورت ڏنائين. ان جو گهڻو حصو 1020 هـ (1611ع) ۽ 1022 هـ (1613ع) جي وچ ۾ لکيائين. يعني 998هـ کان 1022هـ تائين ان ۾ سڌارا ۽ واڌارا ڪندو رهيو. (1) يعني هي ڪتاب تاريخ معصومي کان به ٿورو اڳ ۾ لکجڻ شروع ٿيو. هي اصل ڪتاب فارسيءَ ۾ آهي ۽ ان جو فارسي متن ايجا تائين نہ ڇپيو آهي. ان جو اردو ترجمو 1908ع ۾ ڇپيو، ۽ ان جو ٻيو ڇاپو 1975ع ۾ ڇپيو.

هندستان ۾ لکيل هي پهريون تذڪرو آهي، جنهن ۾ نائين ۽ ڏهين صدي هجري جي سنڌ جي ٽيهارو ڪن عالمن، فاضلن، بزرگن ۽ صوفين جو احوال ملي ٿو. هن ڪتاب ۾ قاضي قاضن جو تعارف به ڏنو ويو آهي ته سندس چئن سنڌي بيتن جو ترجمو به ڏنو ويو آهي، جن جو ذڪر بعد ۾ ايندو.

3. بيان العارفين: شاهہ عبدالڪريم بلڙي واري جو ملفوظات "بيان العارفين"، سندس مريد محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي بن داروغہ گهر ويڙل ٽٽي جي سنہ 1038 هـ (1628ع) ۾ مرتب ڪئي. ان جو منظوم سنڌي ترجمو عبدالرحمان بن محمد ملوڪ ڪائيانيءَ 1213 هـ (1798ع) ۾ ڪيو. هن ۾ شاهہ ڪريم جي سنڌي بيتن سان گڏ قاضي قاضن جا بيت به ملن ٿا. ان ڪانسواءِ قاضي قاضن جي هڪ بيت جي سلسلي ۾ هيءَ حڪايت به بيان ٿيل آهي:

"شاهہ ڪريم فرمايو، ته هڪڙي ڏينهن هڪ ملامتي بزرگ، قاضي قاضن جي مسجد جي محراب ۾ اگهاڙو ٿي، محراب جي طرف پير ڪري سمهيو پيو هو. جڏهن قاضي قاضن ڪيس مسجد ۾ انهيءَ حالت ۾ ڏٺو، تڏهن درو ڪٽي جيئن ئي پيرن کان هٽڻ لڳس، تيئن ڇا ڏسي، ته پيرن جي جاءِ تي مٿو رکيو آهي. ٻيهر پيرن جي جاءِ تي ويو، ته اٿي پڻ مٿو نظر آيس.

(1) محمد غوثي شطاري: گلزار ابرار، اردو ترجمو: فضل جيوري، ٻيو ڇاپو، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور، سال 1395 هـ (1975ع) - پيش لفظ.

اهڙيءَ طرح جڏهن به پيرن ڏانهن ٽي ويو، ته مٿو ٽي نظر آيس. آخر ڏاڍو حيران ۽ پريشان ٿيو. ان ڪانپوءِ ان بزرگ قاضي قاضن ڏانهن نهاري چيو، ته پير جيڏانهن وٽني تيڏانهن ڪر، پر دل پنهنجي خاوند ڏانهن قائم رک. ان ڪانپوءِ درو ڦٽي ڪري، خدا جي طالبن ۾ ٽيو، ۽ هي بيت پڙهيائين:

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس نند ۾،
تهان پوءِ ٽيوس، سندي پريان پيچري. (1)

غوثيءَ سندس بابت پنهنجي تذڪره ۾ لکيو آهي:

"آخر رسمي علمن کان سندس دل کٽي ٽي ويئي؛ ۽ اندر اجارڻ جي ڳولها ۾ نڪتو. نفس سان جنگ جوٽي، انهيءَ منجهه کي معلوم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٽيو ۽ شين جون اصل حقيقتون کيس چشم سهود ۾ نظر اچڻ لڳيون." (2)

ائين ٽو معلوم ٿئي، ته قاضي قاضن ۾ ذڪر ڪيل واقعي تبديلي آندي، ۽ هو دنيا تان دل کٽي، معرفت حاصل ڪرڻ لاءِ رياضتون ۽ مجاهدا ڪرڻ لڳو. غوثيءَ شطاريءَ جو سندس انهيءَ تبديلي ڏانهن اشارو آهي. اهو به چئي سگهجي ٽو، ته سندس سنڌي شعر به ان ڪانپوءِ جو چيل آهي، ڇاڪاڻ جو سندس بيت وحدت الوجود جي فڪر جي ترجماني ڪن ٿا ۽ ظاهري علمن جي مذمت ڪن ٿا.

معلوم ٿئي ٽو، ته مجذوب جي واقعي جڏهن منجهس تبديلي آندي، تڏهن هن ڪنهن بزرگ جي ڳولها ڪئي. انهيءَ ئي بزرگ کيس ابن العربي جي فڪر "وحت الوجود" کان روشناس ڪرايو، ڇاڪاڻ جو ميران محمد جونپوري جي مسلڪ ۾ وحدت الوجود جو اثر نظر نه ٽو اچي. اهو ڏيڪاري ٽو، ته سنڌ ۾ وحدت الوجود جا قائل بزرگ قديم زماني کان موجود هئا، پر انهن جو احوال اسان کي نه ٽو ملي. ان جو وڏو ثبوت قاضي قاضن جو شعر آهي. قاضي قاضن عالم، فاضل ۽ قاضي القضاة هو. يعني دنيوي معاملن ۾ مشغول ظاهر بين عالم هو. جيڪڏهن ڪنهن جو مريد ٽيو، ته اهو به ميران محمد جونپوريءَ جو، جيڪو وحدت الوجود جي فڪر جو قائل ڪونه هو.

(1) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: شاهه ڪريم جو ڪلام، ڇاپو ٽيون، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 1995ع ص 126.

(2) گلزار ابرار، ص 27..

ان هوندي به سندس شعر ۾ وحدت الوجود جو مضمون ۽ ظاهري علمن جي مذمت وارو مضمون ڪيئن آيو؟ ظاهر آهي، ته اها پوءِ جي تبديلي آهي، جيڪا ڪنهن ٻي بزرگ سندس طبيعت ۾ آندي.

قاضي قاضن جو هڪ معتقد: شيخ ابراهيم بن عمر سنڌي هو. "گلزار ابرار" مان معلوم ٿئي ٿو، ته هي بزرگ قاضي قاضن جو صحبتي ۽ معتقد هو. اهو به ڏيکاريو ويو آهي، ته هڪ روايت موجب ميران محمد جونپوريءَ جو معتقد هو. اهو به ڇاڻايو ويو آهي، ته برهانپور ۾ رهندو هو. (1) اها خبر نٿي پوي، ته هو سنڌ ۾ ڪهڙي شهر ۾ رهندو هو ۽ ڪڏهن لڏي وڃي برهانپور ۾ رهيو. گلزار ابرار کانسواءِ ٻي ڪنهن به ڪتاب ۾ هن بزرگ جو احوال ڪونہ ٿو ملي. البت موجوده دور جي ڪتاب "برهانپور کي سنڌي اوليا ۽" ۾ هن بزرگ جو احوال آندو ويو آهي، پر ان جو ماخذ به "گلزار ابرار" ئي آهي. برهانپور ۾ اچڻ بابت هن ڪتاب ۾ اندازي طور لکيو ويو آهي، ته هو همايون جي سنڌ ۾ اچڻ وقت جڏهن سنڌ ۾ افراتفري ڦهلي، تڏهن سنڌ ڇڏي برهانپور آيو. اهو به ڇاڻايو ويو آهي، ته ڪن واقعن مان ثابت ٿئي ٿو، ته هو 974 هـ (1566ع) کان اڳ ۾ مبارڪ شاهه فاروقي جي زماني ۾ برهانپور اچي چڪو هو. (2)

تاريخي واقعن کي سامهون رکڻ سان معلوم ٿيندو، ته قاضي قاضن قريباً 927 هـ ۾ بکر جو قاضي ٿيو، ۽ ويهه سال قاضي ٿي رهيو، يعني اندازاً 947-948هـ تائين قاضي ٿي رهيو. انهيءَ ئي زماني ۾ همايون جي اچڻ ڪري سنڌ ۾ افراتفري پيدا ٿي. ائين ٿو معلوم ٿئي، ته انهن واقعن ۽ مجذوب جي اشاري قاضي قاضن کي دنيا تان دل کٽائي ڇڏي. ان ڪانپوءِ هو قضا جو عهدو ڇڏي، معرفت الاهي حاصل ڪرڻ لاءِ رياضتون ۽ مجاهدا ڪرڻ لڳو. انهن ئي ڏينهن ۾ شيخ ابراهيم سان سندس صحبتون رهيون ۽ انهن ئي ڏينهن ۾ سنڌي بيت به چيائين، جيڪي سنڌ جي ڪنڌ ڪڇ ۾ مشهور ۽ مقبول ٿي ويا. ايتري قدر جو شاهه ڪريم تائين به سينه به سينه پهتا. ڪجهه وقت ڪانپوءِ ٻنهي بزرگن سنڌ کي الوداع چئي. قاضي قاضن حرمين شريفين ويو ۽ شيخ

(1) ايضاً ص 275 ۽ 236.

(2) سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوري: برهانپوري سنڌي اوليا ۽، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 199.

ابراهيم هندستان جي شهر برهانپور ۾ اچي رهيو، جاڪاڻ جو اتي اڳ ۾ ئي سندي بزرگ قيام پذير ٿي چڪا هئا.

قاضي قاضن جا سندي بيت شيخ ابراهيم جي معرفت هندستان ۾ پهتا. أتي به ايترا مشهور ۽ مقبول ٿيا، جو 998 هـ ۾ يا ان کانپوءِ محمد غوثيءَ به برهانپور ۾ هڏا، ۽ چئن بيتن جو بلڪل صحيح ترجمو پنهنجي ڪتاب ۾ درج ڪيو. اهي بيت بيان العارفين ۾ به ملن ٿا. ان مان هند ۽ سنڌ ۾ قاضي قاضن جي بيتن جي مقبوليت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ائين معلوم ٿئي ٿو، ته بزرگ، وحدت الوجود جو فڪر سمجهائڻ لاءِ قاضي قاضن جا بيت مثال طور ڏيندا هئا ۽ ائين پيڙهي به پيڙهي سينن ۾ محفوظ رهندا آيا.

هرياڻا وارو نسخو:

هرياڻا صوبي ۾ روهتڪ شهر جي ويجهو راڻيلا نالي هڪ ڳوٺ آهي. ان ڳوٺ جي مٺ (مندر) مان هيري ٺڪر کي قديم ديوناگري لپي ۾ لکيل قاضي قاضن جا بيت مليا آهن، جن تي هي عنوان لکيل هو: "ڪاجي قادن جي ڪي سندي ساکي" هيري ٺڪر اهي بيت سنواري سڌاري، انهن جون پڙهٽيون مقرر ڪري 1978ع ۾ پوڄا پبليڪيشن "دهلي" طرفان ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيا. بيان العارفين ۾ جيڪي بيت قاضي قاضن جا ملن ٿا، انهن مان به بيت هن نسخي ۾ به ملن ٿا.

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته هندو فقيرن سنڌ ۾ اهي بيت هڏا، پنهنجي لپي ۾ قلمبند ڪيا. اهو ڏيکاي ٿو، ته قاضي قاضن جا بيت ڪيتري قدر سنڌ ۽ هند ۾ هندو توڙي مسلمان صوفين ۽ فقيرن وٽ مشهور ۽ مقبول رهيا.

قاضي قاضن جا بيت:

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته قاضي قاضن جي بيتن جو تعداد گهٽو هو، جن مان ڏاڍا ڪٽا محفوظ رهيا آهن. بيتن جو سڀ کان قديم ماخذ "گلزار ابرار" آهي، جنهن ۾ چئن بيتن جو ترجمو ملي ٿو. اهي بيت بيان العارفين ۾ به موجود آهن. انهن مان هيٺيان به بيت قاضي قاضن جي نالي لکيا ويا آهن.

1- گلزار ابرار ۾ آيل ترجمو:

"ڪنز ۽ قدوري پڙهڻ سان معرفت جي مهڪ جو ذرو به منهنجي دماغ ۾ نه آيو. ان علم کان پري ٿي هنڏان مقصد حاصل ٿيو."

بيان العارفين ۾ آيل بيت:

اهو ترجمو هن بيت جو مفهوم معلوم ٿئي ٿو:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪِ ڪين پڙهيوم،
سو پارئي ٻئو ڪو، جڻان پري لڏومِ.

2- **گلزار ابرار:** "لا" ڪنهن جي نفي ڪري ٿو؟ جڏهن ته ماسواءِ حق، ڪنهن ۾ هستيءَ کي حقيقي وجود ڪونهي."

بيان العارفين:

"لا" لاهيندي ڪن کي، "لا" موراهين ناهِ،
بلا ري پريان، ڪٽ نہ ڏسي ڪي ٻئو.

"گلزار ابرار" ۾ ٻين اهڙن ٻن بيتن جو ترجمو آيل آهي، جيڪي بيان العارفين ۾ ته آيل آهن، پر انهن بيتن ٻڌائڻ وقت شاهِ ڪريم، قاضي قاضن جو نالو نہ ڪنيو آهي، جنهن ڪري اسان انهن ٻن بيتن کي شاهِ ڪريم جي بيتن ۾ ليکيندا آيا آهيون. هيٺ اهي ٻ بيت پيش ڪجن ٿا:

3- **گلزار جو ترجمو:** "اسان جنهن جا مشتاق آهيون، اگر غور سان ڏئو ويڃي، ته اهو اسان پاڻ آهيون."

بيان العارفين: انهيءَ مفهوم وارو بيت هي آهي، جيڪو شاهِ ڪريم ڏانهن منسوب آهي:

اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ،
هاڻي وچ گمان، صحيح سجاتو سپرين.

4- **گلزار ابرار جو ترجمو:** "سيني زبانن ۾ "لا" جي ڪلمہ سان تنهنجي نفي ڪئي ويئي آهي ۽ تون ايجا تائين پنهنجي اثبات جي ڪوشش ۾ آهين."

بيان العارفين: انهيءَ مفهوم وارو بيت آهي، جيڪو شاهِ ڪريم ڏانهن منسوب آهي:

توکي توڙائين، "لا" سين لاتائون،
ايجا پڻ آئون، واريو وجهين وچ ۾.

جيئن ته گلزار ابرار قديم ۽ مستند ماخذ آهي، انهيءَ ڪري پويان ٻ بيت ٻ شاهِ ڪريم جي بدران اسان کي قاضي قاضن جا سمجهڻ گهرجن. هينئر گلزار ابرار ۽ بيان العارفين جي بنياد تي قاضي قاضن جا ڏهہ بيت بيهن

ٿا، جن مان چار (4) مٿي آيل آهن؛ باقي ڇهه هي آهن:

5- سڄڻ منجهه هٿام، مون اڻي ويا اوٽيا،
هيڏان هوڏان هٿڙا، هينئين جاڙ وڏام.

6- لوڪان نحو صرف، مون مطالع سپرين،
سوئي پڙهئو، سوئي پڙهان، سو ئي سو صرف.

7- ڪنز قدوري ڪافيا، جي پڙهي پروڙئين سپ،
تہ ڪر منڊي ماڪوڙي ڪوم ۾، پيئي ڪچي اپ.

8- سيئي سيل ٿئام، پڙهئام جي پاڻان،
اکر اڻيان ايري، واڻون ٿي ورئامِ.

9- سائر ڏيئي لت، اُڇي نيچي ٻوڙئي،
هيڪائي هيڪ ٿئو، ويئي سپ جهت.

10- جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾،
تِهان پوءِ ٿيوسِ، سندي پريان پيڇري.

هيري ٽڪر وارا بيت

انهن مان بيت نمبر 1 ۽ 10 هيري ٽڪر واري مرتب ڪيل ڪتاب ۾ ب ملن ٿا، پر انهن جي پڙهڻي هن طرح آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪِ ڪين پڙهئام،
سو ڏيهه ئي ٻئو ڪو، جان پرين لڏام. (1)

يعني هن بيت ۾ پڙهيوم" بدران "پڙهيام"، "پار" بدران "ڏيهه" ۽ "لڏوم" جي بدران "لڏام" آيو آهي. ڪتاب ۾ اهڙي مضونن وارا ٻيا بيت ب آيا آهن. هيري ٽڪر واري ڪتاب ۾ اهڙي مضمون وارا:

"جوڳي جاڳايوس"، هيري ٽڪر واري ڪتاب ۾ هن طرح آهي،
ستا هتوس ننڊ ۾، جوڳيءَ جاڳايوس،
مَرُ ويايائين مون مَنان، تَتُ ويڪايوس. (2)

(1) ڏسو، هن ڪتاب ۾ شامل: قاضي قادن جو ڪلام، بيت 13.
(2) ايضاً، بيت 35.

يعني پهرين ست ساڳي آهي، پر ان جو پويون اڌ پهريون ٿي آيو آهي. البت پي ست بلڪل جدا آهي. بهرحال ائين ڇئي سگهجي ٿو، ته هي ٻئي بيت بيان العارفين ۽ راڻيلا (هرياڻا) جي ديوناگري لپي ۾ لکيل قلمي نسخي ۾ ساڳيا آهن. جيڪڏهن هي ٻه بيت هيري ٺڪر واري ڪتاب مان ڪڍبا، ته باقي 110 بيت رهندا. ڏهه بيت اڳ ۾ بيان العارفين ۽ گلزار ابرار جي حوالن سان قاضي قاضن جا ثابت ڪيا ويا آهن. انهيءَ لحاظ سان قاضي قاضن جا ڪل بيت 120 ٿين ٿا.

"حڪايات الصالحين" جي قلمي نسخي جي حاشيءَ تي لکيل قاضي قاضن جا بيت:

محترم ڊاڪٽر نواز علي شوق وٽ حڪايات الصالحين" جو قلمي نسخو آهي، جيڪو 1168 هـ جو لکيل آهي. يعني شاهه لطيف جي وفات کان 3 سال پوءِ جو لکيل آهي. ان جي حاشيءَ تي قاضي قاضن ۽ ٻين سنڌي شاعرن جا بيت لکيل آهن. ان ۾ قاضي قاضن جا 80 بيت لکيل آهن. صورتخطي عربي - سنڌي آهي، پر پڙهڻ ۾ ڪجهه ڏکيري آهي. بهرحال وڏي سوچ ويچار سان ڪجهه بيت پڙهيا اٿم. انهن مان هڪ بيت هي آهي:

سنهو سوئيريان، جان تن پار جو نہ ڪرين،
سڄڻ اکڙين ۾، تو پائيندا ڪيئن.

هيري ٺڪر جي ڪتاب ۾ اهو بيت ٿوريءَ تبديليءَ سان هن طرح آيو آهي:

سوئيڑيان سنهڑو، جتن ڪيوءِ نہ تينوَ،
توکي اکڑين ۾، پرين پَيندو ڪينوَ. (1)

هڪ ٻيو بيت به هيري ٺڪر واري ڪتاب ۽ هن قلمي نسخي ۾ ساڳيو آهي. اهو بيت هيري ٺڪر واري ڪتاب ۾ هن طرح آيو آهي:

روز محشر ڏينهڑي، ستر سج تپن،
سيوئي جر پائيان، جي مون پرين مڑن. (2)

مذڪور قلمي نسخي جي حاشيءَ ۾ لکيل بيتن ۾ هي بيت هن طرح آيو آهي:

(1) ڏسو، هن ڪتاب ۾ شامل : قاضي قادن جو ڪلام، بيت 51.
(2) ايضاً، ص 52.

روز محشر جتهين، سهسين سج تپن،
سپيئي جُهڙُ پائيان، جي مون پرين مڙن.

لفظ "جر" جي معنيٰ هيري ٺڪر حاشيءَ ۾ پاڻي لکي آهي. حقيقت ۾ "جهڙ" لفظ پڙهڻ سان بيت جي معنيٰ صحيح ٻيهي ٿي.

معنيٰ هن طرح ٿيندي:

"قيامت جي ڏينهن جتي سهسين سج تپي، وڏي تابش ڪندا، اتي جڏهن محبوب (نبي ڪريم ﷺ) مون سان ملي منهنجي واهر ڪندو. تہ اها وڏي تابش ۽ "جُهڙ" جهڙي معلوم ٿيندي."

هندو اچار ۾ (ڑ) کي (ر) ۾ بدلايو ويندو آهي. اهوئي سبب آهي، جو هيري ٺڪر "جهڙ" کي "جهر" ڪري پڙهيو آهي.

ان ڪانسواءِ هن قلمي نسخي جي حاشيءَ ۾ ڪي بيت اهڙا آهن، جيڪي بيان العارفين ۾ شاهہ ڪريم جي نالي ۾ آيا آهن. انهن بيتن جي ٻيٽ هيٺ ڏجي ٿي. هي بيت ٻنهي ۾ ساڳي صورت ۾ آهن:

جي ليڪا لوڪ تون، جان جان سي نہ لتاءِ،
تان تان ٿئي نہ ماءِ، پورو پسڻ پري سين.

البت مذڪوره قلمي نسخي ۾ "پري سين" جي بدران "پِرَ جو" آيو آهي. بيان العارفين ۾ هڪ بيت هن طرح آيو آهي:

پائيون جا نہ ڪجن، روئي ڏوئي اڪڙيون،
جَرَ ڪجر جن اکين ۾، سي ڪِيءَ پريَ پسن.

قلمي نسخي ۾ ٿورو فرق آهي. ان ۾ پهرين ست جو پويون اڌ، پهريون اڌ ٿي آيو آهي.

بيان العارفين ۾ هڪ بيت هن طرح آيو آهي:

چرن جيئن چت ڪري، سگ سپيئي چن،
جي پائيين پري مڙان، تہ مت موجي ڳن.

قلمي نسخي ۾ اهو بيت هن طرح آيو آهي:

جي پائين، پرين مڙان، تہ مت مون جي ڳن،
اتي جل چرئن جيان، سگ سپيئي چن.

قلمي نسخي ۾ ڪي بيت اهڙا به آهن، جن جهڙا لفظ ۽ فقرا شاهه ڪريم جي بيتن ۾ به ملن ٿا. مثال طور: شاهه ڪريم جي هن بيت ۾ سنداڻ جي تشبيهه آهي:

ڏکين ڏات پئو، هنيئڙو لهَ سنداڻ جِنءَ،
سنياري کي سڃٽين، ورڇي تان نَه وئو.

قلمي نسخي جي قاضي قاضن واري بيت ۾ سنداڻ واري تشبيهه هن طرح آئي آهي:

پَوءِ پڌر سيراڻ، لِکي لکندينءَ ڪيترو،
ٻُڌاءِ جُهَ سنداڻ، ڪوڏئون سَهَ ميهرا (مُهرا).

دشمن لاءِ "ڏڃڻ" لفظ بيان العارفين جي بيت ۾ هن طرح آيو آهي.

چندن چور ڪريندين، رتو مُهَ ڪهاڙ،
سڃڻ ڏڃڻ نه ٿيي، جي رسي سَوَ وَار،
پروڙئو پراڙ، ته ڪرهيندي قرب ٿيي.

هن بيت ۾ جيئن ته "پراڙ" نالو آيل آهي. انهيءَ ڪري موجوده تحقيق موجب اهو بيت شاهه ڪريم جي بدران، "پراڙ" نالي واري ڪنهن قديم شاعر جو سمجهڻ گهرجي. ڪيئن به هجي، پر "ڏڃڻ" لفظ ساڳي معنيٰ لاءِ مذڪور قلمي نسخي ۾ هن طرح آيو آهي:

جيڪو مون کي چوءِ، ته ويهه وساري سپرين،
اهڙو ڏڃڻ ڏيهه ۾، ٻيو نه ٻانهُ ڪوءِ.

هن بحث مان ثابت ٿيندو، ته مذڪور قلمي نسخي ۾ ۽ بيان العارفين ۾ ڪجهه بيت ساڳيا آهن ۽ بيان العارفين وارن ڪن بيتن تي قلمي نسخي وارن بيتن جو لفظي ۽ معنوي اثر نظر اچي ٿو. ان پيٺ جي بيان تي هيٺيون حقيقتون ثابت ٿين ٿيون:

1- قلمي نسخي واريون پڙهٽيون، بيان العارفين وارين پڙهٽين سان وڌيڪ مطابقت رکن ٿيون، ۽ انهن بيتن جي فني سٽا ۽ بَڌَ به پختي آهي. انهن جي پيٺ ۾ هيري ٺکر وارين پڙهٽين ۾ اڻ - لکيون اوڻايون آهن، ۽ انهن جي فني سٽا ۾ به ڪس - پکائي آهي. ان جو سبب اهو آهي، جو قلمي نسخي وارا بيت عربي - سنڌي صورتخطي ۾ آهن ۽ هيري ٺکر، ديوناگري لپي تان بيت پڙهيا آهن. ضرورت آهي، ته هيري ٺکر وارين پڙهٽين تي وڌيڪ غور ڪري، انهن جون صحيح صورتون مقرر ڪيون وڃن.

2- جيئن تہ بيان العارفين ۾ قلمي نسخي جي بيتن ۾ مطابقت آهي، انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو، تہ قلمي نسخي وارا بيت قاضي قاضن جا ئي آهن. ان جو هيو ثبوت اهو بہ آهي، تہ قاضي قاضن جا بہ بيت قلمي نسخي ۾ هيري ٺڪر جي ڪتاب ۾ ساڳيا آهن.

3- مٿي قلمي نسخي جا ڪجهہ بيت اهڙا آهن، جيڪي قلمي نسخي ۾ قاضي قاضن جا ۽ بيان العارفين ۾ شاهہ ڪريم جا ڪري ڇاڏايا ويا آهن. اهي قاضي قاضن جا ئي سمجهڻ گهرجن.

4- قلمي نسخي جي بيتن مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو، تہ شاهہ ڪريم جي بيتن تي قاضي قاضن جي بيتن جو اثر نمايان آهي.

قلمي نسخي جي 80 بيتن مان بہ بيت هيري ٺڪر جي ڪتاب ۽ قلمي نسخي ۾ ساڳيا آهن. اهي جيڪڏهن ڪڍا، تہ باقي 78 بيت بچندا. 200 بيتن ۾ هي 78 بيت شامل ڪبا، تہ قاضي قاضن جا ڪل 278 بيت ٿيندا. ٿي سگهي ٿو، تہ اڳتي هلي ڪٽان ڪي ٻيا بيت بہ قاضي قاضن جا لڀي پون.

6- ان مان ظاهر ٿئي ٿو، تہ قاضي قاضن سنڌي زبان جو باڪمال شاعر هو ۽ سندس بيتن جو جهجهو تعداد هو، جيڪو حالتن جي لاهن چاڑهن سبب هيٺ مٿي ٿي ويو هو ۽ هينئر ملندو رهي ٿو.

7- قاضي قاضن جي بيتن جي پوين شاعرن جهڙوڪ: شاهہ ڪريم، ميون لطف الله قادري، شاهہ عنايت رضوي ۽ شاهہ لطيف جي بيتن سان پيٽ ڪجي ٿي، تہ انهن شاعرن جي بيتن تي قاضي قاضن جي بيتن جو اثر نظر اچي ٿو.

قاضي قاضن ۽ شاهہ لطيف

روايت آهي، تہ شاهہ لطيف بہ ڪتاب پاڻ سان ڪٽندو هو: "مثنوي مولانا روم" ۽ "بيان العارفين". شاهہ لطيف جو شعر غور سان پڙهجي ٿو تہ معلوم ٿئي ٿو، تہ شاهہ صاحب ٻنهي ڪتابن جو فڪري ۽ فني اثر قبول ڪيو آهي. شاهہ ڪريم جي شعر ۽ اقوال جو جيڪو اثر آهي، ان تي جدا لکيو اٿم. باقي قاضي قاضن جي شعر جو جيڪو اثر نظر اچي ٿو، ان جي هيٺ اپٽار ڪجي ٿي:

(الف) بيان العارفين وارا بيت:

(1) مٿين بيتن مان هيٺيون بيت شاهہ جي بيتن ۾ گڏجي ويو آهي، ۽ ڪن رسالن جي سر آسا ۾ شاهہ جو بيت ڪري ڏنو ويو آهي: (1)

---

(1) (i) شاهہ جو رسالو: مرتب ڊاڪٽر ارنسٽ ٽرمپ، نئون ڇاپو، پٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، 1985ع، ص 729. (ii) شاهہ جو رسالو: مرتب تارا چند شوڪيرام، بمبئي علائقي جو ←

اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ،
هاڻي وچ گمان، صحيح سجاتو سپرين.

ان جي هيٺان انهيءَ نوعيت جو ٻيو بيت آهي. اهو هي آهي:

اسين سڪون جن کي، اسين پڻ سيئي،
لَم يَلد ولَم يُولَد، ونءَ اوڏانهين پيهي،
تهـا منجهيئي، پارک پرکج حق کي. (1)

ائين ٿو پائنجي، ته شاهه صاحب قاضي قاضن جو بيت پيش ڪري، ان جي جواب ۾ هي بيت چيو آهي، ڇاڪاڻ جو ٻنهي جو مطلب ڪجهه مختلف آهي. قاضي قاضن، ابن عربي جي فڪر موجب وحدت الوجود جو نظريو بيان ڪيو آهي. ابن عربي چيو آهي: وجود مطلق هڪ آهي. فقط اهو ئي موجود آهي. هر ٻي شيءِ فقط ان جو مظهر آهي. انهيءَ ڪري عالم ۽ الله هڪ ٻي جو عين آهن. هو عالم ۽ الله کي، ذات ۽ صفات جي عينيت جي بنا تي تصور ڪري ٿو. هن جو چوڻ آهي، ته ڪائنات ۾ ان ذات مطلق جي هستيءَ کانسواءِ ٻي ڪنهن شيءِ کي حقيقي وجود آهي ئي ڪونه. يعني عالم، ان جي صفات جي محض تجلي آهي. عالم جي حيثيت نالي ماتر آهي. اهو غير حقيقي، وهمي ۽ اهڙو وجود آهي، جيڪو خارج ۾ معدوم آهي. سڀ ۾ اهائي ذات ڪارفرما آهي. ڪثرت ۾ وحدت ئي وحدت آهي، غير آهي ئي ڪونه. (2)

انهيءَ فڪر مطابق قاضي قاضن چوي ٿو، ته جنهن جي ملڻ جا اسين مشتاق آهيون، اهو حقيقت ۾ مون ۾ ئي موجود آهي، ۽ منهنجو وجود فاني ۽ غير حقيقي آهي. انهيءَ ڪري فقط اهو ئي آهي، آءٌ آهيان ئي ڪونه: شاهه لطيف چيو آهي:

← سرڪاري تعليم ڪاتو، ڇاپو پهريون، سال 1900، ص 563. (iii) شاهه جو رسالو (سن 1269 هـ ڪان 1270 هـ ۾ لکيل ٽن آڳاڻن قلمي نسخن کي پيٽي تيار ڪيل)، تحقيق: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز، 1954ع، ص 525. (iv) شاهه جو رسالو (سر سسئي سان شروع ٿيندڙ پهرين دور (1165- 1207 هـ) جي ڏهن قلمي نسخن سان پيٽي تيار ڪيل) تحقيق: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز، 1977ع، ص 451.(v) شاهه جو رسالو: غلام محمد شاهواڻي، 1961ع، ص 1020. (vi) شاهه جو رسالو، مرتب: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڪراچي، 1951ع، ص 649.

(1) پوئين سٽ بمبئي واري ڇاپي، ٽن آڳاڻن قلمي نسخن واري ڇاپي، سسئي جي سر کان شروع ٿيندڙ پهرين دور جي ڏهن قلمي نسخن واري ڇاپي ۽ مولانا قاسمي واري رسالي ۾ ڪونهي. باقي ٽرمپ واري رسالي ۽ شاهواڻيءَ واري رسالي ۾ ملي ٿي.

(2) S.A.Q. Husaini: The Pantheistic Monoism of Ibn Al Arabi, Lahore, 1970, p177 to 183.

پيهي جان پاڻ ۾، ڪير روح رهاڻ،
تہ نڪو ڏنگر ڏيهہ ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ،
پنهو ٽيس پاڻ، سسئي تان سور هڻا.
(سسئي آبري، 5)

•

پنهو ٽيس پاٹهين، وئو سسئي جو سينگار،
مَن عَرَفَ نَفسَه، فَقَد عَرَفَ رَبه، اهوئي آچار،
جو وندر ۾ واپار، سو سودو سرئس هتهين.
(سسئي آبري، 5)

•

پنهو ٽيس پاٹهين، ويئي سسئيءَ جي سونه،
خَلَقَ آدَمَ عَليٰ صورته، اي وٹن منجهہ وِرونهہ،
چريءَ منجها چونہ، ڪٹي هوت هنج ڪئو.
(سسئي آبري، 5)

مٿين بيتن مان هڪ ۾ شاهہ صاحب عربي زبان جو قول "من عرف نفسه فقد عرف ربه" (جنهن پاڻ سڃاتو، تنهن جڙ پنهنجي رب کي سڃاتو) دليل طور آندو آهي. پوئين بيت ۾ حدٰيث شريف "خلق آدم عليٰ صورته" مثال طور آندي اٿس، جنهن جو مطلب آهي، تہ 'الله تعاليٰ ، آدم کي (يعني انسان کي) پنهنجي صورت موافق خلقيو آهي'.

اهو ساڳيو خيال سچل سرمست هن طرح بيان ڪيو آهي:

پنهون پنهون ٿي ڪريان، آءٌ پڻ پنهون پاڻ،
اديون ٽيس آڃاڻ، جو ڪين پروڙيم پاڻ کي.

البت قاضي قاضن جي مذڪور بيت جي جواب ۾ شاهہ صاحب جيڪو بيت چيو آهي، اهو هڪ ٻي صوفيانہ نڪتي جي اپٽار ڪري ٿو. شاهہ صاحب چوي ٿو، تہ انسان جنهن ذات جا مشتاق آهيون، اها انسان ۾ ئي آهي، ۽ انسان جي ساهہ جي رگ ڪان ويجهي آهي. پر حقيقت اها آهي تہ اها هستي بي مثل آهي، لا شريڪ آهي، نہ ڪنهن مان هو ڄائو آهي، ۽ نہ ڪنهن کي ڄڻيو

اٿس، اهوئي سڀ شيءِ تي قادر آهي، ۽ اهوئي سموري طاقت جو سرچشمو آهي. اها حقيقت ابن عربي پنهنجي ڪتاب "فتوحات المڪيہ" ۾ هن طرح بيان ڪئي آهي:

"الله تبارڪ و تعاليٰ واحد معبود آهي. الوهيت ۾ ان جو ڪوبہ ثاني نہ آهي. هو زال ۽ اولاد کان پاڪ آهي. هو سواءِ ڪنهن شرڪت جي مالڪ آهي. ان جي ئي بادشاهي آهي. ۽ ان جو ڪوبہ وزير ڪونهي. هو صانع آهي، ۽ ان سان ڪوبہ مدبر شامل ڪونهي. هو پنهنجو پاڻ موجود آهي ۽ ان جو وجود، موجود جي احتياج کانسواءِ آهي. ان کي دل سان ۽ اکين سان ڏسي سگهجي ٿو." (1)

2- قاضي قاضن جي مٿي ڏنل ڏهن بيتن مان ٻہ بيت نفي ۽ اثبات جي مسئلي متعلق آهن، جن ۾ "لا" جو لفظ آندل آهي. ابن عربي، "فتوحات المڪيہ" ۾ "لا" جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ان مان خلقت جي فنائيت جو مطلب ورتو اٿس. (2) حضرت جنيد بغدادي، فنا جا ٽي قسم ۽ درجا بيان ڪيا آهن: پهريون قسم هي آهي تہ طالب پنهنجي صفات، اخلاق ۽ مزاج جي قيد کان آزاد ٿي وڃي. فنا جو ٻيون قسم هي آهي: طالب پنهنجي نفس جي لذت کان بلڪ دستبردار ٿي وڃي. فنا جو ٽيون قسم هي آهي، تہ طالب تي رباني تجليات جو ايڏو غلبو ٿي وڃي جو سندس موجود وجود جي حقيقت سندس اکين کان اوجهل ٿي وڃي. (3) قاضي قاضن اهو خيال هن طرح بيان ڪيو آهي:

توکي توڙائين، "لا" سين لاٽائون،
اڃا پڙ آئون، واريو وجهين وچ ۾.

●

"لا" لاهيندي ڪن ڪي، "لا" موراهين ناهہ،
بلا ري پريان، ڪٽ نہ ڏسي ڪو ٻيو.

پهرين بيت جو مطلب آهي، تہ توکي "لا" مان پيدا ڪيو ويو آهي. يعني الله تعاليٰ سڄي ڪائنات کي عدم مان وجود ۾ آندو. هيءَ ڪائنات

(1) شيخ اڪبر محي الدين ابن عربي: فتوحات المڪيہ، اردو ترجمہ: صائم چشتي، فيصل آباد، 1986ع، ص 115.

(2) ايضاً. ص 299.

(3) ڊاڪٽر علي حسن عبدالقادر: جنيد بغدادي، اردو ترجمو: محمد ڪاظم، مڪتبہ جديد لاهور، 1967ع، ص 184 کان 187.

جيئن تہ 'ڪين' مان وجود ۾ آئي آهي، انهيءَ ڪري هن کي حقيقي وجود آهي ئي ڪونہ. اها حقيقت بيان ڪرڻ ڪانپوءِ چوي ٿو، تہ ان هوندي جو تنهنجي ڪابہ حقيقت ڪانهي، تڏهن 'مان، مان' ڪري، پنهنجي وجود جو بہ اقرار پيو ڪرين؟

قاضي قاضن جي هي بيت ۾ حضرت جنيد بغدادي جي بيان ڪيل فنا جي ٽين قسم جو فڪر بيان ڪيو ويو آهي. بيت جو مطلب هي آهي تہ طالب تي جڏهن رباني تجليات جو غلبو ٿي وڃي ٿو، تڏهن ڪيس پنهنجو پاڻ بنهہ وسري وڃي ٿو ۽ ڪيس هر هنڌ انهيءَ ذات مطلق جو جلوو ئي ڪارفرما نظر اچي ٿو. شاهہ ڪريم، قاضي قاضن جي هن بيت جي جواب ۾ هي بيت چيو:

"لا" مَ لوڏي ڪِ، "الا" مَ لاهہ لک سين،
جو مظهر سندو ماڙوئين، تي ڪي ڪربينْ وِ.

يعني: "لا" کي لوڏي نہ ڪِ، ۽ نہ وري "الا" کي ئي لحظي جيترو دِل تان لاهِ. اهو جيڪو ماٹهن جو مظهر آهي، ان کي ڪيئن ٿو وڃين؟ ان جو مطلب آهي، تہ غير جي نفي ضرور ڪر. ان ڪانپوءِ اثبات جي وادي۽ ۾ پير پاءِ، جنهن جو مطلب آهي: فقط هڪ ذات مطلق جي وجود جو اقرار ڪرڻ.

شاهہ لطيف اهو نفي ۽ اثبات جو مسئلو ڪيترن ئي بيتن ۾ بيان ڪيو آهي. شاهہ صاحب ان سلسلي ۾ ڪلمي جو مقصد سامهون رکيو آهي. ڪلمي جا ٻي جز آهن: لااله (ناهي کو اله)، الاَ الله (سواءِ الله جي)، محمد رسول الله (محمد ﷺ الله جو رسول آهي.) صوفي بزرگ پهرين جز کي نفي ۽ هي کي اثبات چوندا آهن. نفيءَ جو مطلب آهي: غير الله جي نفي، ۽ اتبان جو مقصد، فقط هڪ ذات مطلق جي وجود جو اقرار ڪرڻ. شاهہ صاحب جي رسالي جي سِر ڪلياڻ ۾ انهيءَ سلسلي جا ڪيترائي بيت ملن ٿا. نموني طور هڪ بيت هت ڏجي ٿو:

وحده جي وِڻا، اِلاالله اڏ ڪٽا،
محمد رسول الله چئي، مسلمان ٿيا،
عاشق عبداللطيف چي، انهيءَ په پٽا،
تيلاه ڏٺي ڏٺا، جيلاه وٽا وحدت گڏجي.

(ڪلياڻ، 1)

قاضي قاضن هن ست ۾ ذهن نشين ڪرايو آهي، ته حقيقت اها آهي ته تنهنجي ڪا حقيقت ڪانهي. ان هوندي، به تون پنهنجو پاڻ کي پيو پڌائين:

"ايڪا پڻ آئون، واريو وجهين وچ ۾."

شاهه صاحب چيو آهي، ته پاڻپڻو ڇڏ ۽ هستيءَ کي فنا ڪر، ته توکي واحد جو وصال ٿئي. شاهه صاحب قاضي قاضن وانگر ان مقصد لاءِ "آئون" ۽ "مون" لفظ ڪتب آندا آهن:

هن ٻيائي سپرين، پاڻا "مون" کي پل،
"آئون" اوريان جهل، توکي رسي تو ڏٺي.

(آسا، 1)

شاهه صاحب جي رسالي جي سر آسا ۾ انهيءَ نوعيت جا ٻيا بيت به ملن ٿا. هڪ بيت ۾ شاهه صاحب چوي ٿو ته اهو به شرڪ آهي، جو چئجي، ته "مان به آهيان". فرمائي ٿو:

عين شرڪ اِيَ، جِنءَ بي شرڪ پايين پاڻ کي،
وڃائي وجود کي، پاڻ پاسي ٿيءُ،
هڏهه ڪونهي هيءُ، هو پڻ ڪونهي هن کي.

(آسا، 1)

هن بيت ۾ شاهه صاحب چيو آهي، ته واحد جي وسال لاءِ "پاڻ" پڙدو آهي:

پاڻ پڙدو پاڻ کي، سڻي ڪر سنپال،
وچان جو وصال، سو تان هڻ هن جو.

(آسا، 4)

قاضي قاضن هن ست ۾ ٻڌايو آهي، ته ڪثرت ۾ وحدت ڪارفرما آهي:

"بلاريَ پريان، ڪٽ نه ڏسي ڪو ٻئو."

شاهه صاحب اهو خيال هن ظاهر ڪيو آهي:

ايڪ قصر در لک، ڪوڙين ڪٽس ڳڙڪيون،
جيڏاه ڪريان پرک، تيڏاه صاحب سامهون.

(ڪليان، 1)

3- قاضي قاضن جي هيٺئين بيت ۾ به وجودي فڪر جو اظهار ٿيل آهي. هو مثال ڏئي ٿو، ته جڏهن درياءَ ٻوڏ ڪري، ڪڏون ڪوٻا، دڙا ۽ ڏيکون ٻوڙي ڇڏيندو آهي، تڏهن جيڏانهن تيڏانهن هِڪَ - ڪَرَو نظر ايندو آهي. ان مان سندس مطلب هي آهي، ته جڏهن طالب غير الله جي نفي ڪري، پاڻ وساري، پنهنجو پاڻ کي وحدت جي درياءَ ۾ گم ڪري ٿو، ته ڪيس هر هنڌ فقط انهيءَ هڪ ذات جو جلوو ڪارفرما نظر اچي ٿو:

سائر ڏيئي لت، آچي نيچي ٻوڙئي،
هيڪائي هيڪ ٿئو، ويئي سڀ جهت.

شاهه صاحب معرفت جي منزل ماڻيندڙن جو ذڪر ڪندي، انهن لاءِ ساڳيو قاضي قاضن وارو فقرو "هيڪائي هيڪ ٿئا" ٻ ڪم آندو آهي:

آوتڙِ که نه اولئا، ستڙ وئا سالم،
هيڪائي هيڪ ٿئا، احد سين عالم،
بي بها بالم، آگي ڪٿا اڳهين.

(ڪلياڻ، 1)

وحدت ۽ ڪثرت بابت شاهه صاحب جي رسالي ۾ ڪيترائي بيت ملن ٿا، جن ۾ ٻڌايو اٿس، ته وحدت مان ڪثرت وجود ورتو آهي، ۽ ڪثرت ۾ انهيءَ وحدت جو جلوو ئي جاري ۽ ساري آهي. نموني طور هڪ بيت هت ڏجي ٿو:

وحدتا ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي هيڪڙو، ٻولي ٻي مَ پِل،
هو هلاچو هَلَ، بالله سندو سڃڻين.

(ڪلياڻ، 1)

4- قاضي قاضن جا چار بيت ظاهري علم جي مذمت ۾ آهن، جهڙوڪ: "ڪنز قدوري ڪافيا، ڪِ ڪين پڙهئوم"، "ڪنز قدوري ڪافيا، جي پڙهي پروڙئين سڀ"، "سي ئي سيل ٿئام، پڙهيام جي پاڻان" ۽ "لوڪان نحو صرف، مون مطالع سپرين" قاضي قاضن انهن بيتن ۾ چيو آهي، ته ظاهري

(1) ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ (مرتب): شاهه جو رسالو: ٻيو ڇاپو. پٽ شاهه ثقافتي مرڪز. ڪراچي 1985ع، ص 46 ڪان 48.

علمن جي ذريعي معرفت جي منزل حاصل ٿي نہ ٿي سگھي، پر پاڻ سلوڪ جي راهہ ۾ رڪاوٽ آهن.

شاهہ صاحب ہِ ڪيترن ئي بيتن ۾ اهڙو خيال ظاهر ڪيو آهي. شاهہ صاحب ذات واحد لاءِ "الف" علامت طور آندو آهي. ابنِ عربي ہِ چيو آهي، تہ "الف" مان توحيد ڏانهن اشارو آهي. شاهہ صاحب چيو آهي:

اکر پڙهہ الف جو، ورق سڀ وسار،
اندر تون اجار، پنان پڙهندين ڪيترا.

(يمن ڪلياڻ، 5)

شاهہ صاحب جي رسالي جي ڪن قلمي نسخن ۽ ڇاپي رسالن ۾ قاضي قاضن جا مذڪور بيت سر يمن ڪلياڻ، داستان پنجين ۾ شامل آهن. ڊاڪٽر ٽرمپ واري رسالي ۾ اهي بيت هن طرح آهن: (1)

ڪنز قدوري ڪافيا، جي پڙهين پروڙين سڀ،
جڙ منڊي ماڪوڙي ڪوهہ ۾، پيئي ڪٽي آپ،

(جمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 41)

جي مون پڙهيا پاڻ لئي، سي مون سيلهہ ٽڪاءِ،
واڳو ٽي وڙهيام، اکر اهيئي اڳيان.

(جمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 28)

لوڪين نحو صرف، موں مَن مطالع سپرين.
سوئي سو حرف، پڙهئو ٿو پڙهان.

(جمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 33)

ڪنز قدوري ڪافيا، هڏهين ڪونہ پڙهئوم،
اهو پاڙو ئي ہٿ، جڻان پرين لڏوم.

(جمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 40)

---

(1) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (مرتب: شاهہ جو رسالو (سنہ 1269هـ ۽ 1270هـ ۾ لکيل ٽن آڳاٽن قلمي نسخن کي پيٽي تيار ڪيل)، پٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، حيدرآباد، 1974ع، ص 35 کان 37.

(2) تارا چند شوقيرام (مرتب): شاهہ جو رسالو، سرڪاري ڇاپو، ڪراچي، 1900ع 37 کان 39.

(3) مولانا علام مصطفيٰ قاسمي (مرتب) شاهہ جو رسالو، پاڳو پهريون، ڪراچي 1951ع، ص 42 کان 44.

اهي ساڳيا بيت ٻين رسالن ۾ ب ملن ٿا، جهڙوڪ: ٽن آڳاٽن قلمي نسخن ۾ جيڪي سنہ 1269 هـ ۽ 1270 هـ ۾ لکيا ويا، (1) تارا چند شوقيرام جي سرڪاري ڇاپي ۾، جيڪو 1900ع ۾ ڇپيو (2)، ۽ محترم مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جي مرتب ڪيل رسالي ۾. ۽ مولانا قاسمي صاحب حاشيءَ ۾ ڏيڪاريو آهي، تہ اهي ڏاريا بيت آهن. (3) اهي بيت ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي مرتب ڪيل شاهہ جي رسالي مان خارج ڪري ڇڏيا آهن. مذڪور ڇئني رسالن ۾ پڑهڻيءَ جو ٿورو فرق آهي.

اهو هيٺ (چارٽ ۾) واضح ڪجي ٿو:

بيان العارفين جي پڑهڻي	ٽرمپ جو رسالو	1269هـ ۽ 1270هـ ۾ لکيل آڳاٽا نسخا	سرڪاري ڇاپو	مولانا قاسمي جو مرتب ڪيل
(1) ڪَرَ	(1) جڙ	(1) ڪَرَ يا جڙ- ٻني ڪونهن	(1) تہ	(1) تہ
(2) ڪچي	(2) ڪٽي	(2) ڪَچي	(2) ڪَچي	(2) ڪَچي
(3) سيني سيل ٽنار، پڑهيار جي پاڙان	(3) جي مون پڑهيا پاڻ لاءِ، سي مون سيلهہ ٽنار.	(3) ۽	(3) ۽	(3) ۽
(4) اکر اڳيان ايري، واڳو ٽي وڻنار.	(4) واڳون ٽي وڑهيار،	(4) ٽرمپ واري ساڳي پڑهڻي - البت "پڑهيار" بدران "وڑهيار"	(4) ٽن آڳاٽن نسخن واري ساڳي پڑهڻي	(4) سرڪاري ڇاپي واري ساڳي پڑهڻي
(5) لوڪان	(5) لوڪين	(5) لوڪين	(5) لوڪان	(5) لوڪان
(6) مون	(6) مون مَنِ	(6) مون	(6) مون	(6) مون
(7) سوئي پڑهنو، سوئي سو حرف	(7) سوئي سو حرف، پڑهنو ٽو پڑهان	(7) پڑهنو سو پڑهان، سوئي سو حرف	(7) پڑهنو سو پڑهان، سوئي سو حرف	(7) سرڪاري ڇاپي واري ساڳي پڑهڻي
(8) ڪ	(8) هڏهين	(8) ڪي	(8) ڪي	(8) ڪي
(9) ڪَين	(9) ڪونہ	(9) ڪونہ	(9) ڪونہ	(9) ڪونہ
(10) سو	(10) اهو	(10) او	(10) او	(10) او
(11) پارني	(11) پاڙو ني	(11) پاڙو ني	(11) پاڙو ني	(11) پاڙوني
(12) ٻنو ڪر	(12) ٻنو	(12) ٻنو	(12) ٻيو	(12) ٻيو
(13) لڏوم	(13) لڏوم	(13) ڏنوم	(13) لڏوم	(13) لڏوم

شاھ جي رسالي جي سر يمن جي ساڳي داستان ۾ قاضي قاضن جي مذڪوره بيتن سان گڏ شاھ صاحب جا پنھنجا بيت ب انهيءَ مضمون ۾ انهيءَ سٽاءَ وارا ملن ٿا. هيٺيون بيت "ڪنز قدوري ڪافيا" جي سٽاءَ وارو آهي. چئي نٿو سگھجي، ته اهو ب قاضي قاضن جو آهي، يا شاھ صاحب قاضي قاضن جي مذڪور بيت جي پران چيو آهي:

ڪنز قدوري چڏ، سٽون پڙھ ساڃاھ جيون،
وَنءُ تَني جي سڏ، جن آھَ نہ آھ جي.

"پڙھڻ" جي سلسلي جا ٻيا بيت ھن طرح آھن:

1- پڙھئو ٿا پڙھن، ڪڙھن ڪين قلوب ۾،
پاٽا ڏوھ چڙھن، جِنءَ ورق وارين وترا.

2- جِنءَ جِنءَ ورق وارين، تنءَ تنءَ ڏئو ڏوھُ،
رھڻيءَ رھيو نہ سپرين، تھ ڪھڻي ڪبو ڪوھ.

3- ڪُھُ ٿو ڪاغذ ڪوريين، ويٺو وڃائيس مس،
ڏوري تِئان ڏِسَ، اڪر جئان آئيو.

4- اڪر پڙھي اياڳيا، قاضي ٿئين ڪٺاءِ،
پيريين ۾ پائيين، ايڏان اي نہ آھ،
ان سرڪيءَ ساءُ، پڇج عزرائيل کان.

5- سا ست نہ سارين، الف جِھِ جي اڳ ۾،
ناحق نھارين، پنا ٻئا پري لئي.

6- ست سائي سار، الف جِھِ جي اڳ ۾،
ميم سان معلوم ٿئو، ورق اھو ئي وار،
ناحق ڪيم نھار، پنا ٻئا پريءَ لئي.

7- اڪر چِٽي ھيڪڙي، ٻھون جي نہ ٻجھن،
ڪونہ ڪبو کي تن، سڃي سڌائي ڳالڙي.

8- جھڙا چاليھا نہ چاليہ، تھڙو پَسڻ پرين جو،
ڪھڙي ڪاتب ڪريين، مٿي پٽن پيھہ،
جي ورق وارين ويھہ، تان اڪر اھوئي ھيڪڙو.

انهن کانسواءِ اڳ ۾ آيل بيت "اکر پڑهه الف جو، ورق سڀ وسار" ۽ ٻيا انهيءَ نوعيت جا بيت به هن سر جي داستان پنجين ۾ آيل آهن. مٿي ڏنل بيت شاهه جي رسالي جي مذکوره نسخن ۾ ملن ٿا. البت ڊاڪٽر گربخشاڻي جي مرتب ڪيل رسالي ۾ هي بيت آيل ڪونهن. ٻيا سمورا بيت آيل آهن. پڑهڻيءَ ۾ ٿورو فرق آهي.

مطلب ته لفظ ۽ فقرا قاضي قاضن وارا نه آهن پر مقصد ساڳيو آهي.

قاضي قاضن هڪ بيت ۾ "جوڳي" لفظ ڪتب آندو آهي، ۽ ان مان مطلب روحاني رهبر ورتو اٿس. ڏيکاريو اٿس، ته آءٌ غفلت جي ننڊ ۾ هوس، جوڳيءَ جاڳائي سجاڳ ڪيو. ان کانپوءِ ئي معرفت الاهي جي راهه تي گامزن ٿيس:

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٽيوس، سندي پريان پيچري.

لفظ "جوڳ" يا "يوگ"، "يوج" مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: جوڙ، ميلاپ، ملائڻ، گڏڻ، روح جو ذات مطلق ۾ وصال. (1) قديم زماني ۾ جيڪو روحاني طريقو، سنڌ، هند ۽ پنجاب ۾ رائج هو، ان کي "يوگ" يا "جوڳ" چيو ويندو هو. يوگ، نه فقط هندو فقيرن ۾ هو، پر ٻڌ ڌرم جا پيڪشو به ان طريقي سان حق جي ڳولها ڪندا هئا. نه فقط ايترو، پر ويدڪ زماني کان به اڳ ۾ "يوگ" موجود هو. هي هڪ طريقو هو، جنهن تي هلي، حق جو ڳولهائو، سلوڪ جي راهه ملئي ڪري، واحد جو وصال ماڻي ٿو. (2) ان کي "يوڳي" يا "جوڳي" چيو ويندو آهي. سنڌ ۾ اهي هندو فقير موجود هوندا هئا، ۽ هندستان ۽ پنجاب کان به هنگلاج ۽ ٻين ياتراڻن لاءِ سنڌ ۾ ايندا رهندا هئا. انهيءَ ڪري سنڌ ۾ لفظ "جوڳي" مذکور معنيٰ ۾ مروج هو.

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته قاضي قاضن نه فقط انهن مان پليءَ پت واقف هو، پر انهن جي صحبت ۾ به رهيو هو. ورنه هڪ عالم جي حيثيت ۾ لفظ "جوڳي" مرشد يا روحاني رهبر جي حيثيت ۾ قطعاً ڪتب نه آڻي ها. هرياڻا جي مندر مان "قاضي قاضن" جي ڪلام جو ديوناگري لپي ۾ لکيل قلمي نسخي جو ملڻ ڏيکاري ٿو ته قاضي قاضن جو ڪلام هندو فقيرن وٽ پڻ مقبول هو.

(1) John T. platts: A Dictionary of urdu, classical Hindi & English, new print, Lahore, 1983, p.1253.
(2) (i) Berry T. Religions of the World: Hinduism, Yoga, Budhism, Londn, 1971, P.77 (ii) A.L Basham; The Wonder that was India, London, 1985, P. 35 (iii) Dr. Dure Shahwar Sayed: The Poetry of Shah Abdul Latif, P. 12, 1988

حضرت شاھ صاحب ۽ هندو فقيرن سان اٿيو ويٺو هو، انهن سان گڏ سير و سفر ڪيو هئائين، ۽ انهن جي طريقن، رهت ۽ ريت ڳالهين مان پوريءَ طرح باخبر هو. شاھ صاحب جي رسالي ۾ سرڪاهوڙي ۽ سر رامڪلي جوڳي فقيرن بابت آهن. سر رامڪلي جي داستان پهرين جا سمورا بيت، "وراڻ" وارا آهن، جن مان هر بيت جي پوئين سٽ جو آخري فقرو "آئون نہ جيئندي ان ري" جي وراڻ سان آيل آهي. هن بيت ۾ جوڳيءَ لاءِ "جاڳاياس" لفظ آندو اٿس، جيئن قاضي قاضن "جاڳايوس" آندو آهي:

سُتي سيج هُياس، مُنکي آهہ اٽاريو،
جنين جاڳاياس، آئون نہ جيئندي ان ري.

هن بيت ۾ لفظ "جوڳي" ڪونهي، پر هن سلسلي جي گهڻن ئي بيتن ۾ "جوڳي" لفظ آيل آهي. هيئين بيت ۾ جوڳيءَ جون خوبيون ۽ خصوصيتون بيان ڪندي چيو اٿس، تہ جوڳي پاڻپٽو ختم ڪندڙ آهن، ۽ اڻ - تارن کي پار پهچائيندڙ آهن. يعني سلوڪ جي راهہ جي پانڌيئڙي جي رهبري ۽ رهنمائي ڪري منزل مقصود تائين پهچائيندڙ آهن:

ميڙئو پاڻ پريون ڪئو، جاڳي جلائين،
سامي سڳڙين سين، خودي کي کائين،
هوجي تارَ تڳائين، آئون نہ جيئندي ان ري.

شاھ صاحب هيئين بيتن ۾ "جوڳ" جي اها ئي معنيٰ ٻڌائي آهي، جيڪا مٿي بيان ڪئي ويئي. يعني دنيا ترڪ ڪرڻ ۽ واحد سان وصال:

جسي سندي جوڳ ريَ، مون نہ گهرجي ماهہ،
سامي منهنجو ساهہ، آئون نہ جيئندي ان ري.

●

جزو ويجايو جوڳيين ، ڪل سين آهين ڪمر،
آسڻ جن عَدَم، آئون بہ جيئندي ان ري.

هن سر جي هڪ داستان ۾ شاھ صاحب طالب کي ٻڌايو آهي، تہ جيڪڏهن تون جوڳي ٿيڻ چاهين ٿو، تہ توکي ڪهڙو طريقو اختيار ڪرڻ گهرجي؟ شاھ صاحب ٻڌائي ٿو، تہ جوڳي ٿيڻ لاءِ توکي جڳائي، تہ دنيا کي

ترڪ ڪر، در در وڃي دانُ نہ وڻ، سلوڪ جي راهہ وارن سان پنهنجو رستو جوڙ، طمع کي ترڪ ڪر، صبر جي شمشير سان ڪيني کي قتلام ڪر، نهٺائي اختيار ڪر، پنهنجو پاڻ وار ۽ سلوڪ جي راهہ تي هلي، واحد سان وصال ماڻ. هڪ ٻہ بيت هت هيٺ ڏجن ٿا:

جي پايين جوڳي ٽيان، تہ سگ سپيئي ٽوڙ،
جي ڇاوا نہ ڇاپندا، جيءُ تنين سين جوڙ،
تہ تون پهچين توڙ، محبت جي ميدان ۾.

●

جي پايين جوڳي ٽيان، طمع ڇڏ تمام،
گولا جي گولن جا، تن جو ٽيءُ غلام،
صبر جي شمشير سان، ڪر ڪيني کي قتلام،
تہ نانگا تنهنجو نام، لکجي لاهوتين ۾.

پهرين بيت ۾ "ڇاوا نہ ڇمندا": مطلب آهي: الله تعاليٰ جي ذات، جيڪو نہ ڪنهن مان ڄائو آهي، نہ ڪنهن کي ڇڻيو اٿس. يعني الله تعاليٰ جي ذات سان پنهنجو تعلق پيدا ڪر. ان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو، تہ جوڳيءَ مان شاهہ صاحب جو مطلب آهي: صوفي ۽ روحاني راهہ ڏيڪاريندڙ مرشد.

هيٺين بيت ۾ تہ صاف ڏيڪاريو اٿس، تہ جوڳي اهو آهي، جيڪو شريعت تي عمل ڪري، فڪر وارو طريقو اختيار ڪري، حقيقت تي هلي ۽ معرفت حاصل ڪري. ناسوت (سلوڪ جي پهرين منزل شريعت)، ملڪوت (ٻي منزل طريقت)، جبروت ۽ لاهوت (ٽين منزل حقيقت) واريون منزلون طئي ڪري، چوٿين منزل هاهوت (معرفت) ڪان ٻہ اڳتي وڌي وڃي:

راهہ شريعت هلئا، تفڪر طريقو،
حال حقيقت رسئا، معرفت ماڳون،
ناسوت، ملڪوت، جبروت ايءُ نام لڌون،
پس لاهوت لنگهئون، هاهوتا مٿي هلئا.

هيٺين بيت ۾ تہ ڪولي ٻڌايو اٿس تہ، جوڳيءَ جي علامت مان شاهہ صاحب جي ڇا مراد آهي؟ شاهہ صاحب ٻڌائي ٿو، تہ سندس مراد آهي: نبي ڪريم ﷺ

جي ذات اقدس، ۽ سندن پيروي ڪندڙ اهل الله ۽ روحانيت جا صاحب:

مونا طور سينا، سندا سناسين،
سجدي ۾ سيد ڇئي، گوڏا گودڙين،
فَكَانَ قابَ قَوسَينِ او ادنيٰ ، ٿا نانگا اين۽ نمن،
كُلُ مَن عَلَيهَا فان، باقي كين بچن،
الله ولي الذين آمنو يُخرِ جهم منَ الظلمآت إلَي النورِ تا انهي۽ پَر پُرَن،
خَرَ مُوسيٰ صَعقاً، جوڳي جنگ جَلَنِ،
مَازَاغَ البَصَرُ وَمَا طَغَيٰ ، اهڙي روش رَوَنِ،
مشاهدو محبوب جو، اُتي آدسين،
ري پسڻ ري سُڻڻ، ري وصال وِهَنِ،
ري پُرَڻ، ري هولڻ، ٿا اهڙي چال چَلَنِ،
سيد چئي سندن، تون كَلَ پچين ٿو كهڙي.

هن بيت ۾ آيل قرآن شريف جي آيتن جي وضاحت ڪجي ٿي:

(1) فكان قابَ قَوسينِ اَو اَدني (النجم -9)

(ترجمو: پوءِ ٻن ڪمانن جي وٿي هئي، يا ان کان ب ويجهو هو.)

عربي محاوري موجب "ٻن ڪمانن جي وٿي" مان مطلب آهي: حد درجہ اتحاد ۽ اتفاق. او ادنيٰ (ايڏا ب ويجهو) مان مراد آهي: روحاني ۽ قلبي اتفاق، اشارو آهي: نبي ڪريم ﷺ جي ذات اقدس ڏانهن. شاهہ صاحب اها آيت ٻي هڪ بيت ۾ هن طرح آندي آهي. هن ۾ وري پاڻ سڳورن جي ذات لاءِ "جڪرو" علامت طور آندو اٿس:

جڪري جهو جوان، ڏسان ڪونہ ڏيهہ ۾،
مهڙ مڙني مرسلين، سرس سندس شان،
فكان قاب قوسين اوادنيٰ، ايءُ ميسر ٿيس مكان،
آڳي جو احسان، جنهن هاديءَ ميڙيم همڙو.

(2) كُلُ مَن عَلَيهَا فَان (الرحمان - 26)

(ترجمو: جيڪو ب زمين تي آهي، اهو فنا ٿيندو.)

"كُلُ من عليها فان، باقي كين بچن" مان شاهہ صاحب جو مطلب

آهي، تہ معرفت الاهي جا صاحب پنهنجي ذات کي فاني ۽ عارضي سمجهن ٿا. انهيءَ کري پنهنجو وجود وساري، پاڻ کي مارڻ کان اڳي ماري، واحد سان وصال کن ٿا. شاهہ صاحب هي هڪ بيت ۾ چيو آهي:

مرڻا اڳي جي مڙا، سي مري ٿيا نہ مات،
هوندا سي حيات، جيڏٽا اڳي جي جيا.

(3) اَللهُ وَلِيُّ الذِينَ آمَنُو يُخرجهُم مِنَ الظلمات اِلَي النُورِ (اَلبقرة - 257)
(ترجمو: الله مومن جو مددگار آهي، ۽ انهن کي (کفر جي) انڌيرن مان کڍي (ايمان جي) روشنيءَ ۾ آڻي ٿو.)

مطلب آهي، تہ جيڪي هانها سچيءَ دل سان ايمان آڻين ٿا، الله تعاليٰ انهن کي هدايت کري ٿو ۽ سنئين راهہ تي هلائي، پنهنجي قرب ۾ آڻي ٿو. ان جو صاف مطلب ہ اهو آهي تہ شريعت تي هلي سلوڪ جي راهہ اختيار کن ٿا.

(4) خَرَّ موسيٰ صعقاً (الاعراف - 143)
(ترجمو: موسيٰ بيهوش ٿي کري پيو.)

مطلب آهي، تہ جيئن حضرت موسيٰ الله تعاليٰ جي ذات جي جلوي جو تاب جهلي نہ سگهيو ۽ بي هوش ٿي کري پيو، تيئن حق جا طالب ہ پنهنجو پاڻ فنا کريو ڇڏين.

(5) مَازَاغَ البَصَرُ وَ مَا طَغيٰ (النجم - 17)
(رسول الله ﷺ جي) اک نہ کي لڙي ۽ نڪي حد کان لنگهي.

هن ۾ معراج جي واقعي ڏانهن اشارو آهي، جتي پاڻ سڳورن کي الله تعاليٰ جي ذات جو ديدار نصيب ٿيو. هيئين مصرعن ۾ ان جي وضاحت ڪئي اٿس، تہ جيڪي آنحضرت ﷺ جي پيروي کري، معرفت الاهي حاصل کن ٿا، انهن کي ہ محبوب جو مشاهدو حاصل ٿئي ٿو. انهن جي ان کيفيت جو ذکر کندي چيو اٿس، تہ اها حالت بيان کرڻ کان ٻاهر آهي، ڇاکاڻ جو اُتي نہ ظاهر جي ڏسڻ، ٻڌڻ، ۽ وصال کي دخل آهي ۽ نہ هلڻ ۽ ڳالهائڻ جي حالت آهي.

(ب) هرياڻا وارو نسخو:

1. هرياڻا واري دستخط ۾ ظاهري علم جي ننڍا جي سلسلي واري مضمون جا ڪجهه ٻيا بيت به آهن، جهڙوڪ:

زيران زبران آيتان، اکر انت نه پار،
هيڪڙو ايمان ۾، لهن سيني سار. (1)

•

جنءَ جنءَ ٻارنهه لک، ڪوڙين ڪتابان جي پڙهئي،
اي هي سيئي سک، جان جان پريان نه مڙين.

هن پوئين بيت جي پڙهڻي مون معني جي نسبت سان درست ڪئي آهي. هيري ٽڪر جي پڙهڻي هن ريت آهي:

جُو جُو ٻارهه لک، ڪوڙين ڪتيبان جي پڙهئ،
ايهه سبائي سک، جان جان پريان نه مڙءِ. (2)

2. شاهه جي رسالي جي سر ڪليان جي داستان - 1 ۾ هڪ بيت هن طرح آهي.

ايڪ قصر، در لک، ڪوڙين ڪٽس ڳڙڪيون،
جيڏاهه ڪريان پرک، تيڏاهه صاحب سامهون. (3)

هرياڻا واري دستخط ۾ اهو بيت ٿوري لفظي بدل سان هن طرح آهي:

عين قصر در لک، ڪوڙين سهسين ڳڙڪيان،
جان ئي ڪرين پرک، تان ئي سڃڻ سامهان. (4)

3. شاهه جي رسالي جي سريراڳ ۾ ٻه بيت هن طرح آهن:

اَمَلَ اساري پئي، پوري! ٻڌءِ جت،
ڪَه نه رُنءَ تتِ، ٻئي اڏ هَٽِ ڪَري.

•

اَمَل اساري پئي، پوري ٻڌءِ جينءَ،
وَنءُ صرافن سينءَ، ٻئي اڏ هٽ ڪري. (5)

---

(1) ڏسو، هن ئي ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت 1.
(2) ايضاً، بيت.2.
(3) گربخشاڻي: شاهه جو رسالو - جلد 1، ص 180.
(4) ڏسو، هن ئي ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت 31.
(5) گربخشاڻي: شاهه جو رسالو: جلد - 1، ص 288.

هرياڻا واري نسخي ۾ اهڙي نوعيت جا بيت هن ريت آهن:

پوري پڳي جت، ماٽڪ آساري پيو،
ڪوهه نہ ڏونڊيءِ تت، تون بي اونگهيو هت ڪَر.

•

پوري پڳي جاوَ، ماٽڪ اساري پيو،
سُري صرافين آوَ، (تون) بي - اونگهيو هت ڪَرِ. (1)

شاهه جي رسالي جي سر سريراڳ ۾ به ڪجهه بيت اهڙا آهن، جن ۾ "پڳي" ۽ "ماٽڪ" لفظ آيا آهن. هڪ بيت هت ڏجي ٿو:

ماٽڪ منڌ هٽان، پيتي ۾ پُرزا ٽئو،
سڃو تان سيد چي، لهي لک سوا،
پڳي پڃاڻان، پدمان پري ٽئو. (2)

4. شاهه جي رسالي جي سر ڪاهوڙي ۾ هڪ بيت هن طرح آهي:

ڪُپيريءِ ۾ پيرُ، ڪنهين پاتو پيرئين،
جيان مُنجهڻُ ماڙهئين، سڃڻُ تيان ٿي سيرُ،
أن ٻون سندو پير، ڪوڙن منجهان ڪو لهي. (3)

هرياڻا واري نسخي ۾ به اهڙو بيت آيل آهي، پر ٿورو لفظي فرق آهي، ۽ شاهه جي بيت ۾ هڪ سٽ وڌيڪ آهي. بيت هن ريت آهي:

آپيري ۾ پير، ڪنهين لڌو پيرئين،
تِهه ٻوَ سندو پيرُ، ڪوڙين منجهين ڪولهي. (4)

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته شاهه صاحب قاضي قاضن جي هن بيت جي ٻران بيت چيو آهي. هيري ٺڪر، هن بيت ۾ "اپري" ڏنو آهي. پر صحيح لفظ "اَپَيري" (اَ= نہ + پيري = پيرن واري - يعني جنهن کي پير نہ هجن) معلوم ٿئي ٿو، ته هي لفظ شاهه جي بيت ۾ آيل لفظ ڪپيري (ڪُ = خراب + پيري = پيرن واري) سان معنيٰ ۾ مطابقت رکي ٿو.

---

(1) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، "قاضي قادن جو ڪلام": بيت 97.
(2) گربخشاڻي: شاهه جو رسالو: جلد I، ص 288.
(3) شاهه جو رسالو: سرڪاري ڇاپو، ص 418.
(4) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، "قاضي قادن جو ڪلام" : بيت 36.

شاهہ جي مٿين بيت جي هيٺان ٻيو بيت ٻہ اهڙي نوعيت جو آهي، جنهن ۾ ٻہ "ڪيري" لفظ آيل آهي:

ڪُيـريا پـري ٿـيـا، اِبـدي ٻَڏا،
اُنهين ڪي آءٌ، هينئر ڏسي آئيو. (1)

5. شاهہ جي رسالي جي سر آسا جو هڪ بيت آهي:

جنءَ تن ڪيوءِ، نہ تئين، سوئيريان ئي سنهڙو،
پرين پائيندا ڪيئن؟ توکي اکڙين ۾. (2)

اهڙو ئي بيت هريائا واري نسخيءَ مذڪور ٻي قلمي نسخي ۾ ٻہ ملهيو آهي. بيت اڳ ۾ اچي چڪو آهي.

6. شاهہ جي رسالي جي سر يمن ڪلياڻ جو هڪ بيت آهي:

اکر پڙهہ الف جو، ٻيا ورق سڀ وسار،
اندر تون اجار، پنا پڙهندين ڪيترا. (3)

اهڙي نوعيت جو بيت "هريائا" واري قلمي نسخي ۾ ٻہ آهي، جيڪو هن طرح آهي:

اکر ٻيا وسار، الف اڳهون ئي ياد ڪر،
سو تون ڏيئو ٻار، جو نہ اُجهنپئہ ڪڏهين. (4)

هن بيت ۾ ٻہ "الف" اکر پڙهڻ ۽ ٻيون ڳالهيون وسارڻ جي ڳالهہ ساڳي نموني ڪيل آهي. ٻي سٽ ۾ شاهہ صاحب "اندر اجارڻ" جي تلقين ڪئي آهي. قاضي اهڙي ڏئي ٻارڻ جي هدايت ڪئي آهي، جيڪو ڪڏهن ٻہ نہ وسامي. قاضي قاضن جي هن بيت ۾ هيري ٽڪر "اجهنبءِ" جي پڙهٽي "اجهنپئہءِ" ڏني آهي. سنڌي محاوري موجب "اجهامڻ" مان ٿڻي نڪتل لفظ "اجهنبئہءِ" صحيح ٿيندو. انهيءَ ڪري بيت ۾ "اجهنپئہءِ" جي بدران "اجهنبئہءِ" پڙهٽي ڏني ويئي آهي.

7. شاهہ جي رسالي جي ساڳي ئي سر ڪلياڻ ۾ مٿين بيت جي هيٺان هي بيت آيو آهي:

ڪاتب! لکين جنءَ، لايو لام الف سين،
اسان سجڻ تنءَ، رهيو آهي روح ۾. (5)

قاضي قاضن جي مٿين بيت جي هيٺيان ٻہ لڳ ڀڳ ساڳيو بيت آيو آهي:

(1) شاهہ جو رسالو: سرڪاري ڇاپو، ص 148.
(2) ايضاً، ص 558.
(3) گربخشاڻي: شاهہ جو رسالو، جلد، 1، ص 223.
(4) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت 7.
(5) گربخشاڻي: شاهہ جو رسالو: جلد، 1، ص 323.

لائي لام الف سان، ڪاتب لکين جيئن،
مون هنيڙو پريان سان، لڳو آهي تيئن. (1)

8. شاهه جي رسالي جي سر سريراڳ ۾ ڪن بيتن ۾ غواصن جي ڳالهه آهي، جيڪي پاتال ۾ پيهي، سپون سُوجهي ڪڍن ٿا ۽ ماڻڪ ميڙي عام ڪي آڇين ٿا. ان سلسلي جي بيتن مان هڪ بيت هن طرح آهي:

وڻا جي عميق ڏي، مُهُ ڪائو ڏيئي،
تن سپون سوجهي ڪڍيون، پاتارا پيهي،
پسندا سي ئي، امل اڪڙين سين. (2)

اهڙي نوعيت جو بيت هرياڻا واري قلمي نسخي ۾ هن طرح مليو آهي:

ڪايا مهه ڏيئي، پيڻا جي درياوَ ۾،
پسندا سي ئي، ماڻڪ اڪڙين سين. (3)

9. شاهه جي رسالي جي سر برووَ سنڌي ۾ هڪ بيت هن طرح آهي:

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين،
ڪي چڙهن نہ چت تي، ڪي وسرن نہ مور،
جِنءَ مينهن ڪنديءَ پور، تئن دوست وراکو دل سين.

ساڳي نموني جو بيت لفظن جي ٿوري ڦير ڦار سان، هن سٽن ۾ "هرياڻا" واري نسخي ۾ هن طرح آيو آهي:

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏُور ئي ولهه،
هوئي جر سالور، لڏي نہ ڪنولانهه ڪَرَ. (4)

10. شاهه جي رسالي جي سر ڪارايل ۾ سَرَءِ "هنج" جو ذڪر آيو آهي. ٻہ بيت نموني طور ڏجن ٿا:

سر سڪي سال ٿيا، هنج هريو ئي پير،
ڪنگ ويچارو ڪير، جو رسي ان رمز ڪي.

---

(1) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت، 8.
(2) گربخشاڻي: شاهه جو رسالو، جلد، 1، ص 271.
(3) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت، 13.
(4) ايضاً، بيت 1.

وارو مضمون آيو آهي، پر انداز بيان مختلف آهي. ٻه بيت ڏجن ٿا:

هن سر سندا هنجڙا، اِتي ئي آهينِ،
ڳالهين رَبَ پرتيان، جو منگي سو ڏينِ.

●

سر هيڪڙي وسن، جَرَ ۾ نينهن نہ گڏيو،
سار نہ سالورن، مٿي ڪنول ڦلاريا. (1)

11. شاهہ جي رسالي جي سر ڪوهياري ۾ ڪجهہ بيت غافل ٿي سمهڻ بابت آهن، جن ۾ سسئي کي مخاطب ٿي چيو ويو آهي: جيئن تہ تون غافل ٿي سمهين پئين، انهيءَ ڪري تنهنجي پنهونءَ کي ونڊي هليا ويا. مطلب هي آهي، تہ جيڪڏهن انسان غفلت ڪندو، تہ زندگيءَ جي اصل مقصد کان هٿي ويندو. اهڙن بيتن مان ٻہ بيت هي آهن:

ستينءَ سنجهيئي، ويڙهي مُہُ مٿن جِنءَ،
اوجاڳو اکڙين کي، ڇاتوءِ نہ ڏيئي،
هٿا تو پيئي، ٿي ڪچو ڪيچين کي ڪرين.

●

سُتَينءَ سواري، مُہُ ويڙهي مٿن جِنءَ،
ڏٺءِ نہ ڏيرن جا، چڙا چوڏاري،
تيلاهہ، ويچاري! ساڻ ستيئي لڏئو. (2).

اهڙي مفهوم وارو بيت هرياڻا واري نسخي ۾ ٻہ آهي. ڪجهہ لفظ ٻہ ساڳيا آهن. بيت هي آهي:

ستو سڄي رات، مهہ ڏڪي مٿن جيئن،
نہ تو سنبل تات، نہ جهوري تو آهہ ڪا. (3)

12. شاهہ جي رسالي جي هڪ قديم نسخي ۾ هي بيت ملي ٿو:

پاڻ وڃائي هُو لهين، پهرين پاڻ وڃاءِ،
توهان ڏار نہ سپرين، من منجهائين پاءِ. (4)

(1) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام ، بيت 16 ۽ 17.
(2) گربخشاڻي: شاهہ جو رسالو: جلد - 2، ص 208.
(3) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام : بيت 80.
(4) شاهہ جو رسالو، سرڪاري ڇاپو، ص 313.

نہ تو سنبل تات، نہ جھوري تو آھ ڪا.(3)

12. شاھ جي رسالي جي ھڪ قديم نسخي ۾ ھي بيت ملي ٿو:

پاڻ وڃائي ھُو لھين، پھرين پاڻ وڃاءِ،
توھان ڌار نہ سپرين، من منجھائين پاءِ. (4)

ھي ساڳيو بيت ٿوري ڦير ڦار سان بيان العارفين ۾ شاھ ڪريم ڏانھن منسوب آھي:

پيرن پاڻ وڃاءِ پاڻ وڃائي ھوءُ لھُ،
تُھان ڌار نہ سپرين، مُھُ منجھئين پاءِ. (1)

۽ ساڳيوئي بيت ٿوري تبديليءَ سان ھرياڻا واري نسخي ۾ قاضي قاضن جي نالي ۾ آھي:

پھرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي سو لھين،
من اندر مُھُ پاءِ، تو ئي اندر سُپرين. (2)

ان مان ظاھر ٿئي ٿو، تہ اصل ۾ ھي بيت قاضي قاضن جو آھي. شاھ ڪريم جي واتان ٻڌي، بيان العارفين جي مرتب شاھ ڪريم ڏانھن منسوب ڪري لکيو آھي. شاھ جي رسالي واري ليکڪ وري اھو بيت شاھ لطيف جي بيٽ ۾ ڳڏي ڇڏيو آھي. ساڳي ئي قديم رسالي ۾ مٿين بيت جي ھيٺيان ھي بيت بہ آھي، جيڪو بيان العارفين ۾ قاضي قاضن جي نالي ۾ آھي:

سڄڻ منجھ ھٺام، مون ويڻي ئي واءُ ٽٺا،
ھيڏان ھوڏان ھٽڙا، ھُنھين جاڙ وڏام. (3)

البت بيان العارفين واري بيت ۾ "ويڻي ئي واءُ ٽيا،" جي بدران "اتي ويا اوٽيا" آيو آھي.

13. شاھ جي رسالي (سرڪاري ڇاپو) ۾ ھي بيت ملي ٿو:

ڪالھ پريان جي ڪجھ جي، ڪالھ مڙيائي ڪجھ،
ھنيڙا أجھ مَ منجھ، تہ پرنيوڻ پري ٽيئن. (4)

(1) ڈاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: شاھ ڪريم جو ڪلام: ٽيون ڇاپو - روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1995ع. ص 83.
(2) ڏسو ھن ڪتاب ۾ شامل قاضي قادن جو ڪلام : بيت 33.
(3) شاھ ڪريم جو ڪلام ٽيون ڇاپو، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1995ع ص 83.
(4) شاھ جو رسالو: سرڪاري ڇاپو ص.
(5) ڏسو ھن ڪتاب ۾ شامل "قاضي قادن جو ڪلام" : بيت 47.

هريائا واري نسخي ۾ به اهڙي نوعيت جو هڪ بيت ملي ٿو، جنهن ۾ "پريان" ۽ ڳالهه، لفظ به آيل آهن:

پريان سندي ڳالهڙي، مَر منجهين ئي هوءِ،
ٻڌائين ٻين کي، ڪيهو ڪاج سريوءِ. (5)

(ب) حڪايات الصالحين واري قلمي نسخي جي حاشي وارا بيت

هن نسخي ۾ لکيل قاضي قاضن جي بيتن مان به ڪيترا بيت اهڙا آهن، جيڪي ٿوري ڦير ڦار سان شاهه جي رسالي ۾ ملن ٿا. اهڙا ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا. هن قلمي نسخي لاءِ "ن . ق" اهجاڻ استعمال ڪيو ويندو:

1. شاهه جي رسالي جا بيت (سريمن ڪلياڻ):

سر سانداڻ ڪري، پڇج گهر لهار جو،
ڏکن هيڻ ڏري، مان گڏيني رک سين.

●

سهين جي سانداڻ، ڏکن مٽي ڏَکڙا،
وهه ويڃائي پاڻ، ڏي ڏهائون ڏگرين. (1)

"ن - ق" ۾ آيل بيت:

پوءِ پٽر سيراڻ، لکي لکندينءِ ڪيترو،
ٻڌاءِ جهه سنداڻ، ڪوڏئون سَهَ مهرا.

(2) شاهه جي سر ڪوهياري جو بيت:

جيڪا ڪندي نينهن، مون جيئن هاروچن سين،
سکڻ سارو ڏينهن، چڙهڻ چاڙهيکن تي. (2)

"ن - ق" ۾ آيل بيت:

جيڪا ڪري نينهن، مون جيئن هاروچن سين،
سا مون جيئن چپرين، مر ٽمائي مينهن.

ٽمڻ" لفظ به شاهه جي هڪ بيت ۾ آيو آهي:

ٽمن نيڻ رت وهي، چٽاڪا ڪيو،

(2) گربخشاڻي: شاهه جو رسالو: جلد، 1، ص 209.
(3) شاهه جو رسالو: سرڪاري ڇاپو، ص 313.
(4) ايضاً، ص 297.

مون کي ڏنءِ ڏيو، آءٌ ٿو وڃان اونيا. (3)

3. "ن - ق" جو هڪ بيت:

ڇاري پلو توکُ، ڪنڌ وجهه تنهن ڏي،
سسي ٿورو ٿوڪ، لٽي تہ گهورئي.

شاهه جي رسالي جا هي بيت ان سان پيٽيو، انهن ۾ به اوهان کي سسي ڏيڻ جي ڳالهه نظر ايندي، پر هن بيتن ۾ ڇار ۾ ڪنڌ وجهڻ جي بدران سوريءَ تي چڙهڻ جو ذڪر آهي:

سوري سڏ ڪري، اپي عاشقن کي،
جي اٿئي، سڌ سکڻ جي، تہ ڪَوءِ مَ پير پري،
سسي ڏار ڏاري، پڇج پوءِ پريتڙو.

●

سوري آهه سينگار، اڳهين عاشقن جو،
مڙڻ، موٽڻ ميهڙو، ٽئا نظاري نروار،
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن کي.

●

اصل عاشق پاهجي، سسي نہ سانڊين،
لاهيو سر لطيف چئي، ساهه سلاڙيو ڏين،
ڪلنئون ڪاتين، پڇن پوءِ پريتڙو. (1)

4. شاهه جي رسالي جي سر يمن ڪلياڻ جو بيت:

ويڇ مَ هڪي ڏي، الا، چڱي مَ ٽيان،
سڃڻ مانَ اچي، ڪرلاهو ٿي ڪڏهين. (2)

بلڪل ساڳيو بيت "ن - ق" ۾ ملي ٿو. البت هڪي جي بدران دارون لفظ ڪم آيل آهي:

دارون ويڇ نہ ڏي، الا، چڱي مَ ٽيان،
ڪرلاهو ٿي ڪڏهين، سڃڻ مانَ اچي.

5. "ن - ق" جو بيت:

ڪاڏي ٽيو ڪوهيار، ڪاڏي ٿي هٽ ڪٽي،
ويچاري وٽڪار، ڏڻو تان نہ اڳهين.

(1) گربخشاڻيءَ: شاهه جو رسالو، جلد - 1، ص 181، 182، 187.
(2) ايضاً: ص 203.
(3) شاهه جو رسالو، سرڪاري ڇاپو، ص 187.

هن بيت جي پوئين ست، شاهه صاحب جي هن بيت ۾ ٿوري تبديلي سان ملي ٿي:

ويچاريءَ وٽڪار، اڳ نه ڏنو ڪڏهين،
مهر نه هئي ماڻهئين، هو سپ هندوڪار،
جَتَ ڪيائين يار، سورن ڪارڻ سرتيون. (3)

"ن . ق" جي مٿين بيت ۾ لفظ ڪاڏي جنهن نموني ۽ پيرا آيو آهي، لڳ - ڀڳ اهڙي ئي نموني ساڳيو لفظ ڪاڏي هن طرح آيو آهي:

ڪاڏي منهه مڪران جو، ڪاڏي ڪيچ ٿيو،
ههڙو ساڻ پنيور تان، ڪڏهين ڪونه پئو،
ڪوهيارو ڪام هٿي، چوري چت وئو،
جنهين جت نيو، تن ائن گهوري آهيان. (1)

6. شاهه جي رسالي جي سر ڪليان جو بيت:

وحده لاشريڪ لهَ، جان ٿو چئين اِينءَ،
تان مڃ محمد ڪارڻي، نرتئون منجهان نيهه،
تان تون وڃئو ڪِيءَ، نائيين ڪنڌ هين ڪي. (2)

"ن . ق" ۾ ٻه ساڳيو بيت ملي ٿو، پر ان ۾ وچين ست ڪونهي، ۽ پوئين ست ۾ لفظ "هوڙا" ٻه آيل آهي:

وحده لاشريڪ لهَ، چيو جن اينءَ،
تہ تون هوڙا ڪيئن، نائين ڪنڌ هين ڪي.

7. شاهه صاحب جو مشهور بيت آهي:

مون ڪي مون پرين، هڏي وڏو هار ۾،
ايا اينءَ چون، مڃ پاند پسائين. (3)

چيو وڃي ٿو، تہ هن بيت جو مفهوم حافظ شيرازي جي هن بيت تي هڏل آهي:

درميان قعر دريا تختہ بندم كرده
بازمي گوئي كہ دامن ترمكن هشيار باش.

---

(1) شاهه جو رسالو : سرڪاري ڇاپو، ص 257.
(2) گربخشاڻي: شاهه جو رسالو، جلد- 1، ص 185.
(3) شاهه جو رسالو، سرڪاري ڇاپو، ص 568.

"ن - ق" نسخي ۾ به ساڳيو ئي بيت ملي ٿو، پر"هار" يا"تار" جي بدران ڪوهه لفظ آيل آهي:

مون کي مون پرين، هڏي وڏو ڪوهه ۾،
مٽئون ٿا چون، متان پاند پسائيين.

قاضي قاضن ۽ شاهه جي بيتن جو لساني مطالعو

قاضي قاضن جو تعلق سيوهڻ ۽ بکر سان هو، بلڪ زندگيءَ جو پويون عرصو بکر ۾ رهيو. انهيءَ لحاظ کان قاضي قاضن جي بيتن جي هولي سنڌي هوليءَ جي سريلي محاوري موجب هجڻ گهرجي. قاضي قاضن جي بيتن ۾ سريل محاوري جو اثر به نظر اچي ٿو: جهڙوڪ "هينئر" جي بدران "هاڻي"، "پروڙئين" جي بدران "پروڙين" ۽ "هيڏاهه" جي بدران "هيڏان" لفظ ڪتب آندا اٿس. ان هوندي به ڪيتريون ئي لفظي ستائون، ان لاڙي محاوري جهڙيون آهن، جيڪي شاهه لطيف ڪم آنديون آهن، جهڙوڪ:

قاضي قاضن جي بيتن ۾ آيل لفظ	شاهه جي رسالي جو لاڙي محاورو	سريلي محاورو
(1) ڪِ	(1) ڪ/ ڪي	(1) ڪو
(2) ڪَين	(2) ڪَين	(2) ڪون
(3) سين	(3) سين	(3) سان
(4) پڙهيومِ	(4) پڙهيومِ	(4) پڙهيم
(5) ٿيوسِ	(5) ٿيوس	(5) ٿيس
(6) ٻٽو	(6) ٻٽو	(6) ٻيو
(7) جِٽان	(7) جِٽان	(7) جتان
(8) پري	(8) پري	(8) پرين
(9) لڏوم	(9) لڏوم	(9) لڏمُ
(10) اسين	(10) اسين	(10) اسان
(11) آئون	(11) آئون	(11) مان
(12) توڙائين	(12) توڙائين	(12) توڙان
(13) هٿامِ	(13) هٿامِ	(13) هيم
(14) هيئينَ	(14) هيئين	(14) هونءَ ئي
(15) وڏا	(15) وڏا	(15) وڏمِ
(16) پڙهَيامِ	(16) پڙهيامِ	(16) پڙهيم

(17) ورٽامِ	(17) ورٽامِ	(17) وريم
(18) هيڪائي هيڪ	(18) هيڪائي هيڪ	(18) هڪُ ئي هڪُ
(19) ويڙي	(19) ويڙي	(19) وڻي
(20) هوسِ	(20) هوس/ هيس	(20) هُيم
(21) تِهان	(21) تِهان	(21) ان کان

شاهہ صاحب "هيڪائي هيڪ" سر ڪلياڻ جي هڪ بيت ۾ هن طرح آندو آهي:

"هيڪائي هيڪ ٿئا، احد سين عالم"

لفظ "ڪ" شاهہ صاحب هن طرح آندو آهي:

"ڪِتو ڪنين نہ سڻا، جي گهٽ اندر گهوڙا."

لاڙي محاوري ۾ "ڪي" ڪڏهن "لاءِ" جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي. شاهہ صاحب اهو لفظ انهيءَ معنيٰ ۾ هن طرح آندو آهي:

"پڇن جي ميهار کي، پڇي سي ميهار"

"ميهار کي" معنيٰ : "ميهار لاءِ". انهيءَ معنيٰ ۾ قاضي قاضن "کي" هن طرح آندو آهي:

اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ.

"جن کي" معنيٰ "جنهن لاءِ".

"ٿيس" لاءِ شاهہ صاحب "ٿئوس" هن طرح آندو آهي:

"ڪِہ جِہ گهيڙ گهڙي، جن اوتڙ تڙُ ٿِئوسِ،
سالم ويئي سوهٽي، ڪُنَن ڪين ڪئوس،
آهِسَ اڪڙين ۾، پريان جو پئوس،
حقا حق ٿِئوسِ، هئي طالب حق جي.

قاضي قاضن "ٿئوس" هن طرح آندو آهي:

"تهان پوءِ ٿئوس، سندي پريان پيڇري."

اهڙيءَ طرح شاهہ صاحب "سندس" لاءِ "سندياس" ۽ "پيس" لاءِ "پٽاسن" هن طرح آندو آهي:

جهول نہ جهلي سوهٽي، سائر ست سندياس،
جِہ اهڙي ڄائي عاجزا، سا مَرُ مرکي مایاس،
پسين جي پٽاس، تہ ڪين عشق آٽيين.

| ماضي | | مستقبل | وچولي ۽ لاڙي:
سريلي:	وچولي ۽ لاڙي:	سريلي:	
(1) ويم	(1) ويس	(1) ويندم	(1) ويندس
(2) آيم	(2) آيس	(2) ايندم	(2) ايندس
(3) هيم	(3) هيس	(3) هوندم	(3) هوندس
(4) جاڳيم	(4) جاڳيس	(4) جاڳائيندم	(4) جاڳندس جاڳائيندس
(5) ٿيم	(5) ٿيس	(5) ٿيندم	(5) ٿيندس

قاضي قاضن "جاڳايوس" لفظ "مون کي جاڳايو" جي معنيٰ ۾ آندو آهي، عام طرح ضميري پڇاڙي\ س\، "هن کي" جي معنيٰ ۾ ايندي آهي، مثلاً ٿئس يا ٿئوس معنيٰ "هن کي ٿيو." جاڳايس معنيٰ "هن کي جاڳايو." البت فعلي صورت ۾ لاڙي محاوري ۾\ س\ ۽ سريلي محاوري ۾\ م\ پڇاڙيءَ طور اچي ٿو، مثلاً:

شاهه صاحب ڪن جاين تي قاضي قاضن وانگر "س" ضميري پڇاڙي " هن کي" جي بدران "مون کي" جي معنيٰ ۾ آندي آهي. شاهه صاحب چوي ٿو:

"قسمت قيد ڪياس، نات ڪير اچي هن ڪوٽ ۾؟"

قاضي قاضن جي بيتن ۾ اهڙا ٻيٽ سنڌي لفظ به ملن ٿا، جيڪي شاهه جي بيتن ۾ ته ملن ٿا، پر سريلي محاوري ۾ استعمال ڪون ٿا ٿين، جهڙوڪ: ڪَرَ، اَٻَ، سندو، پروڙڻ، جاڙ وغيره.

قاضي قاضن جي بيتن ۾ تمام ٿورا عربي لفظ ملن ٿا، سي به صوفيانه اصطلاح آهن ۽ علم سان تعلق رکن ٿا، جهڙوڪ: لا، بلا، جهت، ڪنز، قدوري، ڪافيا، صحيح، صرف، نحو، مطالع، حرف. فارسي زبان جو فقط هڪ لفظ "گمان" ملي ٿو. ان مان ظاهر ٿئي ٿو، ته ان زماني ۾ سنڌي زبان ۾ عربي فارسي لفظن جو استعمال عام نه ٿيو هو.

قاضي قاضن جا ڪجهه بيت سنڌ جي رومانوي داستانن تي ٻڌل معلوم ٿين ٿا. هيٺيون بيت سسئيءَ جي داستان سان تعلق رکندڙ معلوم ٿئي ٿو:

سڃڻ منجهه هٿام، مون اڻي وڻا اوٽيا،
هيڏان هوڏان هٽڙا، هيئين جاڙ وڏام.

ان مان معلوم ٿيندو، ته سنڌ جي رومانوي داستانن جي تمثيل ۾ شعر چوڻ جو رواج سنڌي شعر ۾ گهڻو اڳ رائج ٿي چڪو هو، جنهن کي شاهه صاحب عروج تي پهچايو.

مطلب ته مٿي ڏنل علمي، فڪري ۽ لساني مطالعي مان معلوم ٿيندو، ته شاهه صاحب، شاهه ڪريم، شاهه لطف الله قادري، شاهه عنايت رضوي جي شعر سان گڏ سيني کان قديم شاعر قاضي قاضن جي بيٽ جو مطالعو ڪيو هو، ۽ انهن جي مضمون جو اثر ڪنهن حد تائين قبول ڪيو هو. پر شاهه صاحب، قاضي قاضن جي اسلوب بيان، مضمون، مقصد ۽ پيغام کي نئون رنگ ڏنو، ۽ ان ۾ تنوع پيدا ڪيو. شاهه صاحب، وحدت الوجود جي فڪر کي نهايت وضاحت سان نئين انداز سان، دليلن ۽ مثالن سان، قرآن حڪيم ۽ حديث شريف جي روشنيءَ ۾، ۽ شريعت جي حدن ۾ پيش ڪيو آهي. انهيءَ ڪري شاهه صاحب جي شعر جو اسلوب بيان ۽ پيشڪش جو انداز جديد ۽ منفرد آهي. ان کي ڪنهن به طرح قاضي قاضن يا متقدمين مان ڪنهن به شاعر جو تتبع يا روايت جي پيروي چئي نه ٿو سگهجي. نه فقط ايترو پر شاهه صاحب، تصوف جي انهن مسئلن کي، جيڪي سمورن صوفين وٽ ساڳيا رهيا آهن، نهايت نئين رنگ ڍنگ، نين تشبيهن ۽ تمثيلن ذريعي، نين علامتن ۽ اهجاٽن وسيلي ۽ پنهنجي وطن جي تاريخي، ثقافتي، جغرافيائي ۽ رومانوي پس منظر ۾ پيش ڪيو آهي. مطلب ته شاهه صاحب جي شعر ۾ هر لحاظ کان جدت ۽ انفراديت آهي. فن، فڪر، پيشڪش، اسلوب بيان ۽ ٻوليءَ جي لفظن جي چونڊ ۾ هن نه متقدمين جي پيروي ڪئي آهي ۽ نه پويان شاعر ساڻس برميچي سگهيا آهن.

آخر ۾ قاضي قاضن جي شعر جي مضمون بابت هي واضح ڪرڻ ضروري آهي، ته قاضي قاضن وحدت الوجود جو قائل هو. هن ابن عربي جي فڪر جي روشنيءَ ۾ ڪلم ڪلا وجودي فڪر بيان ڪيو آهي. هن جي شعر ۾ اها رنگا رنگي، تنوع، جمال جو جلوو ڪونهي، جيڪو شاهه جي شعر ۾ ملي ٿو. وحدت الوجود جي بيان ۾ قاضي قاضن ايترو محتاط نه آهي، جيترو شاهه صاحب؛ ڇاڪاڻ جو قاضي قاضن حضرت مجدد الف ثاني کان اڳ ٿي گذريو، جنهن وحدت الشهود جو فڪر پيش ڪيو. شاهه صاحب جيئن ته حضرت

مجدد الف ثاني جي رد عمل ڪان باخبر هو. انهيءَ ڪري وحدت الوجود سمجهائيندي احتياط ڪان ڪم ورتو اٿس. ائين ڪٿي چئجي تہ قاضي قاضن جو انداز اهو آهي، جيڪو پوءِ سڄل سرمست نئين نموني اختيار ڪيو.

ضميمو: ج

- پر علمي خط

قاضي قادن جو کلام	سراج
قاضي قاڏن جو کلام	تنوير عباسي

سواج (علمي خط)

قاضي قاضن جو ڪلام

پائو هيرا،

دادا دولت مهتاڻيءَ کان "قاضي قادن جو ڪلام" ڏسڻ جو وجهه مليو. ان کان ڪجهه ڏينهن اڳ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب "هلال پاڪستان" (روزاني اخبار) ۾ ان جو زڪر ڪيو هو. ڏاڍو چاهه هوم ته هندستان مان ڪو يار کا ڪاپي موڪلي يا آءٌ پاڻ گهرائي وٺان. ايتري ۾ دادا دولت کان ڪاپي ملي. سچ پچو ته ڪتاب ڏسي دل باغ باغ ٿي ويئي. اوهان ان تي جيڪا محنت ڪئي آهي، تنهن لاءِ هند سنڌ جا سنڌي ۽ خاص طرح ادب جا ڳولائو اوهان جا ٿورائتا ٿيندا، ۽ اوهان جو نالو سنڌي ادب ۾ گهڻو وقت ڳائبو رهندو. اڄ جي زماني ۾، جڏهن عربيءَ جي اصطلاح ۾ "قحط الرجال" يعني "ماڻهن جو ڪال" آهي، تڏهن توهان واقعي پنهنجي نالي کي نهال ڪري پاڻ کي سنڌي ادب جو هڪ "هيرو" ثابت ڪيو آهي.

ائين نه سمجهجو ته آءٌ هيءَ کا اجائي تعريف پيو ڪريان. اوهان سچ پچ تعريف جا لائق آهيو، ڇاڪاڻ ته جيئن مون چيو ته اڄ اسان وٽ ماڻهن جو ڏڪر آهي علم ادب ڏانهن ننڍي ٿهيءَ جو ڏيان خير کو آهي. اسان واري ٿهي به ٽنگون پساري رڳو ماضيءَ جي معرکن تي پئي تڳي. اسان کان اڳ واري ٿهي به هاڻ ڏيئي وئي بيٺي آهي ۽ باقي کي داڻا ڪٽا وڃي بچيا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، حسام الدين راشدي ۽ عبدالڪريم سنديلو اڄان لاٽ هاريو اچن نه ته مڙئي اونده ٿي پائنجي. ان اونده جو وڏو سبب هت سنڌ ۾ اهو آهي ته اها اجائي ڳالهه ڪيترن ماڻهن جو اندر کائڻ لڳي آهي ته سنڌيءَ جو ڪو آئيندو آهي ئي ڪونه، ان ڪري ان تي کهڙيون ويهي ڪوجنائون ڪجن! اها غلط ڳالهه رفته رفته سنڌي ٻوليءَ بابت تحقيق تي ٽڏي پاٽيءَ جا گهڙا هاريندي ٿي رهي. ضرورت ته ان ڳالهه جي هئي ۽ آهي ته جيڪڏهن اهي خدشا ڪجهه قدر موجود هجن ته سڃاڻ عالم ۽ اديب پاڻ وڌيڪ اڳ کان اڳرا، ڪوجنا ۽ تحقيق جي ڪم کي هٿ ۾ ڪٽن ته جيئن اهي خدشا ٽري وڃن. پر اڄا تائين اهوئي جمود طاري آهي. ان ڪري اوهان جو

ڪتاب جڙ تہ ان جمود کي ٽوڙڻ ۽ سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق جي بيٽل پاٽيءَ ۾ پٿر هٽڻ جي پهرين ڪوشش آهي. هاڻ اوهين سمجهي سگهندؤ تہ اوهان جي ڪتاب جي اهميت ڪيتري نہ اوليت رکي ٿي.

اسان وٽ سنڌ ۾ هڪڙي ٻي بہ اڻ هوند ۽ اوٽائي آهي، جو سنڌي ٻولي ۽ پراڻي ادب تي ڪم ڪندڙن ۾ تمام ٿورا ماڻهو ناگري لپيءَ کان واقف آهن. ان ڪري هند، سنڌ يا ٻاهر جيڪو ادبي خزانو اٽلڏو پيو آهي. ان کان بنهہ بي خبر آهن. ان ڪري ٿورو گهڻو آسرو مون کي هميشہ اهو رهندو آيو آهي تہ توهين جيڪي هند ۾ آهيو، سي ناگري ٻوليءَ کي ڄاڻڻ کان پوءِ ضرور اهي خزانا هٿ ڪري، سنڌي ٻوليءَ جو دامن ڀري ڪيس شاهوڪار ڪندا، ٿيو بہ ائين آهي. اوهان ڀهريان عالم آهيو، جنهن ڀهريون گل ان دامن ۾ وڌو آهي. ان لاءِ اوهان جيڪا محنت ۽ مٿا کڻڻ ڪئي آهي، ان اوهان کي سنڌي ادب ۾ هڪ امر جاءِ ولي ڏني آهي. آءٌ تہ ڪتاب تي ٿيل محنت کي ڏسي ششدر ٿي ويو آهيان، ڇاڪاڻ تہ آءٌ بہ هڪ اهڙي ئي ڪتاب تي ڪم ڪري رهيو آهيان (ڪڏهن ڪڏهن ڪو سالن کان البت ڪن ڳالهين جي ڪري اهو ڪم رولي ۾ پيو آهي!) ۽ سوچيان ٿو تہ اوهان جيڪا محنت ڪئي آهي، ايتري محنت ۽ جفاڪشي شايد منهنجي وس کان ٻاهر نہ ثابت ٿئي. بهرحال، اوهان ڪيرون لهٹيون ۽ منهنجي طرفان لک لک مبارڪون قبول ڪجو.

هاڻ اچان ٿو ڪتاب تي. ڪتاب واقعي سنڌي ادب ۾ انمول اضافو آهي، ان ۾ ڪنهن کي بہ شڪ شبهو نٿو ٿي سگهي، ڇاڪاڻ تہ اوهان آڳاٽي وقت جو سنڌي ڪلام ڪوجنا جي ذريعي ميدان تي آندو آهي ۽ اهو ڪلام اهڙو آهي، جنهن جي اسان کي اڳ ڪابہ سڌ نہ هئي. اوهان انهن بيتن جي ٻولي ۽ معنائن تي جيڪا ڪوجنا ڪئي آهي، سا بي مثال آهي. ان جي هڪ پنهنجي جاءِ ۽ اهميت آهي، ۽ نهايت مٿاهين جاءِ آهي.

باقي رهي اها ڳالهہ تہ هيءُ ڪلام قاضي قاضن جو آهي يا نہ - ان بابت ٻہ رايا ٿي سگهن ٿا. هلال پاڪستان ۾ ئي ٿر جي هڪ ڳڀرو گرڌاري لال جو مراسلو ڇپيو آهي، جنهن ۾ هن انومان ڏيڪاريو آهي تہ اهو ڪلام قاضي قاضن جو نہ، پر سندس پاٽيجي (يا ڏوهٽي؟) ميان مير جو آهي، ۽ هن پاڻ ڪن مٿن ۾ ميان مير جي نالي سان لکيل ڏٺو آهي. (اها اخبار بہ دادا دولت

مهتاڻيءَ جي چوڻ موجب اوهان کي الڳ موڪلي ڏني اٿم).

هڪ راءِ اها به آهي، جنهن لاءِ راوي محترم پير حسام الدين شاهه راشدي آهي ته قاضي قاضن جو هڪ ڏهٽو يا پوٽو به قاضي قاضن جي نالي سان مشهور ٿيو ۽ اهو جيئن ته بکر ۽ ملتان طرف ڇانو نپنو، ان ڪري سندس ڪلام ۾ اترادي، سرائڪي ملتاني بلڪ پنجابي لهجو نظر اچي ٿو.

اهي ٻئي رايا ظاهر آهي ته ثبوت گهرن ٿا. جيسين اهي ثبوت لکت ۾ سامهون اچن، تيسين اوهان جي راءِ کي ميڙيو پوندو ته اهو ڪلام قاضي قاضن جو آهي ڇاڪاڻ ته اهو ئي نالو (قاضي قاضن) قلمي نسخي ۾ ڇاڻايل آهي ۽ هين ڪيترن ئي ڪوين جو ڪلام پڻ ان نسخي ۾ موجود آهي. فقط هڪ ڳالهه جو خيال رکڻو آهي ته ائين ته ڪونهي ته مختلف (هڪ کان وڌيڪ) ڪوين جو ڪلام قاضي قادن جي نالي ۾ ان پستڪ ۾ شامل ٿي ويو آهي. ان هوندي به اها ڳالهه تحقيق طلب رهندي ته قاضي قادن يا قاضن جو نالو ڪهڙن بيتن جي بنياد تي قلمي نسخي ۾ آيو.

اها تحقيق ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿي. پهرين ٻاهريون يعني تاريخي ڳالهيون ۽ اندروني ثابتيون. سرڪاري جيڪي ڳالهيون ذهن ۾ اچن ٿيون سي هي آهن ته قاضي قاضن ۾ڪٽي تحريڪ کان نه ته متاثر هو، ۽ نه ئي ان ۾ شامل هو. بلڪ اهو تاريخي طرح ثابت ٿيل آهي ته قاضي قاضن ڪٽرپٽي جي حد تائين هڪ سنگدل "ملان" هو. (1) هو مهدوي تحريڪ جي

(1) قاضي قاضن کي سنگدل ملا ۽ طريقت کي پوئٽي رکڻ وارو ڪٽر سڏڻ، بنهه بي انصافي ۽ تاريخ کان اک ٻوٽڻ آهي.

قاضي صاحب پنهنجي وقت به روايتي اسلام جي پوئلڳن جي فتوائن جو مذهبي طرح هدف رهيو ته اڇوڪي دؤر ۾ وري سياسي طرح ڪيس اڇايو لويو ويڄي ٿو. قاضي قاضن جيڪڏهن سڄ پڄ طريقت جو مخالف هو ته شاهه ڪريم جهڙو طريقت جو درويش سندس بيت ڪڏهن به نه اڇاري ها. پلا طريقت ۽ تصوف جو مخالف ڪٽر مَلان ڪڏهن شريعت جي مڪيه ڪتابن يا صرف ۽ نحو خلاف کي بيت چئي سگهي ٿو؟

ڪَنز قُدوري ڪافيا، ڪِ ڪوهَ پڙهيومِ،
سو پارَ ئي پٽو ڪو، جٽان پري لڌومِ.

(سنڌي ترجمو ڊاڪٽر دائود پوٽي رح جي ڪتاب تان: ڪنز، قدوري ۽ ڪافيه، انهن مان ڪهڙو ڪتاب مون نه پڙهيو؟ پر اها شيءِ ئي پي هئي، جتان دوست مليم.

لوڪان نحو صرف، مَنَ مطالع سپرين،
سو ئي پڙهئو سو پڙهان، سو ئي سو حرفُ. ←

باني سيد ميران جونپوريءَ جو پوئلڳ هو، جن جو مسلڪ اهو آهي ته شريعت کي طريقت تي اوليت حاصل آهي. ان لحاظ کان کيترو ڪلام جيڪو اوهان پڙو ڪيو آهي، قاضي قاضن جي پنهنجي مسلڪ جي ابتڙ آهي.

انهن مان هڪڙو بيت ئي مثال طور ڪافي آهي:

روز محشر ڏينهڙي، ستر سڄ تپن،
سيوئي جَرُ پانئيان، جي مون پرين مڙن!

مهدوي مسلڪ جو ڪوبہ پوئلڳ ان قسم جي خيال کي ئي گوارا نہ ڪندو. ان ڪري اهو گمان ءِ شڪ پوي ٿو ته هيءُ قاضي قاضن ٻيو آهي، جيڪو پڳتي تحريڪ ۾ شامل ءِ ان کان متاثر هو. ان ڪري سندس ڪلام کي پڳتي تحريڪ جي ٻين ڪوين سان گڏ جاءِ ڏني ويئي آهي يا ڪا نالي ٻل ئي آهي.

جيڪڏهن اهو صحيح آهي ته قاضي قاضن مهدوي تحريڪ ءِ مسلڪ جو پابند هو ته پوءِ هيءُ ڪلام ان قاضي قاضن جو يقيناً نہ آهي، جنهن جو ذڪر تاريخن ۾ آيو آهي. جيڪڏهن قاضي قاضن اهو ئي تاريخي قاضي قاضن آهي ته پوءِ هيٺيون بيت سندس واتان ممڪن نہ آهي:

"منجهيئي مڪو ٿيو، منجهيئي ملتان".

ملتان جي بزرگن سان مهدوي مسلڪ وارن جا تنازعا ءِ جهيڙا تاريخ جو هڪ باب آهن. قاضي قاضن ڪڏهن بہ "مڪي" ءِ "ملتان" کي ساڳي اهميت ڏيڻ جي ڀڳالهہ ڪري نٿو سگهي. ان ڪانسواءِ "ملتان" جيڪا اهميت طريقت وارن لاءِ اختيار ڪئي، سا بہ تاريخي طرح اهو پئي ڏيڪاري ته هيءُ

← (ماٿهو نحو ءِ صرف ۾ لڳل آهن، ۽ منهنجو مَنُ دوست جي مطالعي ۾ مشغول آهي. اهو ئي پڙهيو ٻيو پڙهان، ۽ اهو ئي ساڳيو اکر اچاريو ٻيو اچاريان.)

"بيان العارفين" ۾ اچي ٿو ته شاهہ ڪريم فرمايو ته منهنجي مرضي ٿي ته ڪتاب "ڪشف الاسرار" پڙهان. ان وقت صابوءَ سومري، جو زماني جي عارفن ءِ بزرگن مان هو، تنهن چيو ته نہ پڙهو، فقط خدا کي ويٺا ياد ڪريو. مون کي بہ اها نصيحت وٺي. پوءِ پاڻ هميشہ قاضي قاضن جو هيءُ بيت نقل ڪندا هئا:

سيئي سيل ٽٽام، پڙهيام جي پاڻ لءِ،
اکر اڪيان آپري، واڳو ٿي ورٽامِ.

تصوف ءِ طريقت جي ڪنهن بہ صاحب قاضي قاضن جهڙو اعليٰ عارفانہ فڪر پيش نہ ڪيو آهي. مهدي جونپوريءَ سان عقيدت هڪ الڳ مسئلو آهي. هن بابت مولانا ابوالڪلام آزاد جي ڪتابن کي پڙهيو وڃي ته ساري حقيقت عيان ٿي پوندي.

(ادارو، ٽماهي مهراڻ)

ڪلام هڪ اهڙي بزرگ جو آهي جيڪو "ملتان" کي اها اهميت ڏئي ٿو ۽ يقيناً قاضي قاضن کان گهٽو پوءِ جو آهي، ڇاڪاڻ ته "ملتان" وڃڻ ۽ "انڊن وڃي ملتان لڏو" جون روايتون گهٽو پوءِ جون آهن.

جنهن گرنٿ مان اوهان کي هي بيت مليا آهن، ان ۾ ڪي ارڙهين صديءَ جا ڪوي پڻ آهن - مثلاً غريبداس (1717ع - 1778ع). ان جي اها معنيٰ ٿي ته هي گرنٿ ارڙهين صديءَ جي آخر ۾ يا ان کان ٻه پوءِ اڻويهين صديءَ جي شروع ۾ لکيو ويو. ۽ هڪ قسم جو ڳٽڪو ۽ مجموعو (Anthology) آهي. ان ڪري اهو انومان وڌيڪ وسهڻ جوڳو آهي ته هي بيت ڪنهن اهڙي شاعر جا آهن، جيڪي هوليءَ ۽ خيال جي لحاظ کان قاضي قاضن کان گهٽو پوءِ جو يعني ارڙهين صديءَ جو ڪو ڪوي آهي، پر سندس نالو قاضي قاضن هو يا لکيو ويو. ظاهر آهي ته ان جو قطعي فيصلو ته تڏهن ئي ٿي سگهندو جڏهن ڪو ٻيو دستاويز ۽ قلمي نسخو ملي، جنهن ۾ تاريخن سان اهو ثابت ٿئي ته هيءُ ڪلام فلاڻي ڪويءَ جو آهي. اهو دستاويز ڳولهڻ ٻه هڪ وڏو ڪم آهي، ۽ اهو هندستان ۾ ئي ڪو اوهان جهڙو "هيرو" ڳولي سگهي ٿو، جيڪو ديوناگري کان واقف هجي. منهنجو اهو پڪو وشواس آهي ته سنڌي ادب جو وڏو حصو ديوناگري لپيءَ ۾ ڪچ، ڪاٺياواڙ، بمبئي، بڙودا، احمد آباد وغيره پاسي موجود آهي. خاص طرح بڙودا يونيورسٽيءَ جي قلمي نسخن ۾ ڪيترن يورپي ماهرن سنڌيءَ جا قلمي نسخا ديوناگريءَ ۾ لکيل ڏٺا آهن. انهن مان هڪ ڪي آءٌ ذاتي طرح سڃاڻان ۽ ساڻس خط و ڪتابت ڪندو رهيو آهيان.

ساڳيءَ طرح يورپ ۽ آمريڪا جي لئبررين ۾ پڻ جهونا سنڌي ڪتاب ديوناگري لپيءَ ۾ موجود آهن، جن جي هولي سمجهه ۾ نه اچڻ ڪري عالمن انهن کي هندي، گجراتي يا سرائڪي سمجهي رکي ڇڏيو آهي. مون سان اهڙو واقعو ٿي گذريو آهي، جنهن جي روداد گهٽا سال ٿيا، "نئين زندگيءَ" ۾ بيان ڪئي هير. برٽش ميوزم جي سرائڪي سيڪشن ۾ غالباً 1710 سنبت جو هڪ ڪتاب مليو، جنهن ۾ سنڌي ۽ راجستاني نثر توڙي نظم جا نمونا ملن ٿا: آسان ديوناگري ۾ آهي ۽ آءٌ پي . ايڇ .ڊيءَ لاءِ ان تي مٿا ڪُٽ ڪري رهيو آهيان.

ان ڪتاب ۾ ڪبير، سورداس، پرمانند، قاضي محمود، ٽرداس، نارد

۽ نارنگ جا چوپائيا، اشلوڪ، پڃن، ڏوهيڙا ۽ بيت ڏنل آهن. اچرج ان ڳالهه جو آهي ته ان ۾ جيڪو سنڌي ڪلام آهي، سو قاضي قاضن جي اڳ موجود بيتن واري سلوٽي هوليءَ سان هم آهنگ آهي. مون ان جا ڪيترا مثال "نئين زندگيءَ" ۾ ڏنا هئا. پر هت به هڪ به مثال ڏيئي واضح ڪرڻ ٿو.

ماڻڪ مٽ ڪيوم، اونداهيءَ ۾ اوجرو،
هلندي در حبيب جي، سمر سوءِ ٿيوم.

o

ٿيلانهين ٿيوس (؟) اگوندرو عالم ۾.
وکر هٿي وَنِڪ، ڪٽجي ڪارو ٿئي.

o

پيئي سڪَ پچار، ڏِهه ۾ ڏونگر هام جي،
.....سيني ڪيا سينگار،
آراڻيءَ آڌار، عالم لڳو آسري!

مٿيان بيت نقل ڪرڻ جو هڪڙو مقصد اٿم، سو اهو ڏيکارڻ آهي ته قاضي قاضن، شاهه عبدالڪريم، لطف الله قادري، شاهه عنات ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شاعري هڪ اهڙي روايت آهي، جنهن جي هولي چار پنج سؤ ورهيه سنڌ جي ادبي ماحول تي حاوي رهي آهي ۽ گهٽو ڪري سمورن شاعرن ان محاوري، ان لهجي ۾ ئي شاعري ڪئي آهي. مٿيان ٽي بيت 1710 سنبت جي آڌار تي سترهين صديءَ جا آهن ۽ سندن هولي اها ساڳي آهي، جيڪا ان روايت جي آهي. ان کان هٿيل هولي يقيناً ان کان پوءِ جي آهي، جيئن اسين سڃل، بيڪس ۽ بيدل وارن روايت ۾ ڏسون ٿا. اوهان جيڪو ڪلام سهيڙيو آهي، ان جا گهاڙيتا، لفظ ۽ تجنيسون ان پوئين روايت جون آهن. ان ڪري گمان آهي ته اهي ارڙهين صديءَ جي ڪنهن شاعر جون آهن، جنهن جي نالي جي يا ته خبر نه ٿي پوي يا سندس نالو ئي قاضي قاضن آهي، پر هي قاضي قاضن، اڳئين قاضي قاضن کان علحدو ۽ الڳ آهي.

انهن تاريخي ڳالهين کان سواءِ جڏهن هن جي ڪلام جي اندروني

شاهديءَ تي ٿو اچجي ته به اهائي ڳالهه ثابت ٿئي ٿي ته هيءُ ڪلام هڪ ته مشهور و معروف قاضي قاضن جو نه آهي ۽ ٻيو ته هيءُ ڪلام ڪنهن اهڙي شاعر جو آهي جيڪو پوءِ جو شاعر يعنِي ارڙهين صديءَ جو شاعر آهي. (جيڪا ڳالهه بذات خود هڪ اهم ڳالهه آهي ۽ ان جي اهميت سنڌي علم و ادب لاءِ گهٽ نه آهي).

پهرين ڳالهه ته اها آهي ته هنن بيتن مان ڪافي بيت صاف سرائيڪي ۽ پنجابي جا آهن. ڪيترن بيتن ۾ وري سرائڪي ۽ پنجابي گاڏڙ ساڏڙ آهي. جيتريقدر ان ڳالهه جو تعلق آهي ڪوبه صف اول جو شاعر ان حد تائين لهجن کي گاڏڙ ساڏڙ ڪري ڪلام نه چوندو. صف اول جي شاعر کي جيڪڏهن ڪنهن خاص لهجي ۾ ڪلام چوٽو هوندو آهي ته هو مڪمل طرح سان ان لهجي ۾ ڪلام چوندو: ڪڏهن به ٻن يا ٽن کان وڌيڪ لهجن کي گڏي سڏي نه چوندو، چاڪاڻ ته ان طرح نه هو پاڻ ئي ان کان مطمئن ٿي سگهندو ۽ نه ئي سندس ٻڌندڙ. مثلاً هي بيت مڪمل طرح پنجابي آهي:

يُلي وي يُلي، يُلي تگاون آئي،
بابا آدم، اتي حوا يُلي، يُلي سب دنيائي. (نمبر 95)

هي بيت مڪمل طرح سرائيڪي آهي:

هَرَ هَرَ فال ڪريندیان، رَڏي گئي وهاءِ،
وڃي پو ڇو سانوڻ ستيان، لاوي لڳن آءِ. (نمبر 100)

هي بيت وري گاڏڙ ساڏڙ آهي:

مٽن پانبي سون، هي جَرَ پوس جرڪٽون،
وِئين ورائي وَن، ڪهه لڳي ڪارو ٿيو. (93)

اهڙا ٻيا به ڪيترا مثال پيش ڪري سگهجن ٿا.

جيتريقدر بيتن جي ٻوليءَ جو تعلق آهي، اها بنهه سادي آهي، ۽ ان معيار جي نه آهي، جنهن لاءِ قاضي قاضن جا موجود ست بيت معروف آهن. ڪي ڪي لفظ ته اهڙيءَ طرح ڪم آندل آهن. جيڪي فقط اڻ پڙهيل ملنگ ماڻهو ئي ڪم آڻيندا آهن. قاضي قاضن ته وڏو عالم فاضل شخص هو. خاص طرح هيئيان لفظ قاضي قاضن جي علم وفضل جي معيار وٽان ٿي نٿا سگهن.

ڪتبيان (بيت نمبر 2)، قرآڻ (بيت نمبر 4 ۽ 63)، ملتاڻ (بيت نمبر 20)، سهباز (بيت نمبر 22)، عرس (بيت نمبر 22 ۽ 24)، سهر (بيت نمبر 25 ۽ 26)، سفيفي، سفافيان، سفافي (بيت نمبر 26)، ڪاگد (بيت نمبر 42 ۽ 43) وغيره.

اهي ته خير عربي لفظ ٿيا، پر خود سنڌي ترڪيبون به شعري لحاظ کان جت ڪٿ معيار کان گهٽ آهن. ڪن ڪن هنڌن تي ته هوليءَ ۾ ايترو جهول آهي ۽ اهڙي غير شاعرانه ۽ غير سنڌي ماحول جي آهي جو قاضي قاضن ته پري رهيو پوءِ جي رواجي شاعرن سان به هوند ان کي پيٽي نه سگهبو. آءٌ فقط هڪڙو ئي مثال ڏيندس ته ڀالهه واضح ٿي ويندي.

سُڄي لٽي حبابُ ڇئي، سو سڄڻ ڪٽ ڪئي،
جِتي بال سرير ۾، تِتي ڇَڻ پئي. (76)

جيڪڏهن ڪلام کي چند وديا جي اصولن تي پرکبو ته اهو ظاهر ٿيندو ته اڪثر شعر لاوان ۽ جهول وارا آهن. اها ڀالهه ڏاڍي اهم آهي، چاڪاڻ ته قاضي قاضن جا بيت اسان وٽ معيار ۽ مثال طور موجود آهن، جيڪي پدن ۽ ماترائن جي ڪٽپ موجب صحيح ثابت ٿين ٿا. پر هن ڪلام ۾ سواءِ پنجن ڇهن بيتن جي، باقي سيني ۾ جهول آهي. جيڪي صحيح ثابت ٿين ٿا، تن جا به اڌ بند صحيح ته اڌ غلط آهن ۽ اهي به اهي ئي بيت آهن جيڪي اڳ ئي قاضي قاضن جا چيا وجن ٿا. مثلاً نمبر 3 بيت هن ريت آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪي ڪين پڙهيام،
سو ڏيهو ئي ڪو ٻيو، جان ئي پرين لڏام.

پهرين ست چندن جي حساب تي پوري آهي، پر ٻي ست اصول کي اورانگهي وڃي ٿي. 4 نمبر بيت هن ريت آهي:

پڙهندو پئي ويو، ڪوڙين لکَ قراڻ،
لکي لوڪ نه سگهيو، پاڻي اندر پاڻ!

هن ٻربيت جي پهرين ست ۾ جهول آهي، ۽ ٻي ست صحيح آهي.

ان طرح سان گهٽو ڪري سمورا بيت جهول رکن ٿا. البت ائين آهي ته ڪن بيتن جون جيڪڏهن پڙهٽيون بدلائجن ته شايد سندن صورت بهتر ثابت ٿي سگهي ٿي. پر اها ڪوشش هڪ جدا ڀالهه آهي.

خط بنهه ڏکهو ٿي ويو آهي. منهنجو مقصد فقط اهو هو ته اوهان جي محنت، جفاڪشي ۽ ڪوجنا جو قدر ڪرڻ جي باوجود، سنڌي علم ادب لاءِ هن ڪلام جي اهميت ۽ تاريخي نوعيت تي تبصور ڪري ويان. آءُ اها ڳالهه وري به ورجائڻ گهرندس ته باوجود ان ڳالهه جي ته هيءُ ڪلام قاضي قادن جو آهي يا نه، اوهان سنڌي ادب کي ڪم از ڪم ٽي سئو سال پراڻو اڻ ڇپيل بلڪ اڻ ڄاتل ڪلام مهيا ڪري ڏنو آهي، ۽ سنڌي علم ادب جي جمود ۾ گهٽي وقت ڪانپوءِ پهريون پٿر اڇلائي پنهنجو نالو امر ڪري ڇڏيو آهي. اوهان جي محنت جفاڪشي، ڪوجنا ۽ سنڌي هوليءَ جي اپياس لاءِ پيار لاءِ اوهان کي مبارڪن ڏيئ ڪانسواءِ رهي نٿو سگهان.

وري ڪنهن ٻي فرصت ۾ اوهان کي هن ڪتاب جي اهميت جي باري ۾ تڏهن لکي سگهندس، جڏهن وري پنهنجون پراڻيون پوٿيون ڪوليان ۽ آڳاٽي ادب کي خاص ان نقطه نظر کان ويهي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريان. پر ايترو يقين اٿر ته اوهان جي هن ڪتاب تي سنڌ ۾ چگو چوٻول ٿيندو، جيڪا ڳالهه سنڌي هوليءَ لاءِ برڪت ثابت ٿيندي.

اوهان جو سراج

تنوير عباسي

* قاضي قادن جو ڪلام

مؤلف: هيرو ٺڪر.
پوڃا پبليڪيشنس، C - 8/16313 ، لارينس روڊ، دهلي 110035.
قيمت: رواجي 12/00 پڪو جلد: 15/00
مهاڳ: جٹرام داس دولترام
دعائون: رام پنجواڻي
صفحا: مقدمو: 83 متن 60.

قاضي قادن جي وڏيڪ بيتن جي هٿ اچڻ، سنڌي هولي جي ادبي تاريخ ۾ تحقيق لاءِ نوان باب کوليا آهن. اهو اسان جي ادب لاءِ هڪ نيڪ فال آهي، ۽ اسان جي ادبي روايتن جي قدامت جو وڏو ثبوت پڻ.

شري هيري ٺڪر، هڪ مٺ (مڙهيءَ) مان هن ڪلام ک هٿ ڪري ان جون پڙهٽيون قائم ڪري ان کي ڇپايو آهي، جنهن لاءِ ڪيس ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جهڙا محقق ۽ عالم ب مبارڪون ڏئي چڪا آهن.

قاضي قادن جو ڪلام، پارت جي هرياڻا صوبي ۾ راڻيلا نالي ڳوٺ مان هٿ آيو آهي، جتي هڪ پستڪ ۾ ڪبير، سورداس، دادو ديال، شاهه حسين ۽ ٻين جي ڪلام سان گڏ ارڙهين صديءَ ۾ لکيو ويو هو.

هن واقعي مان ظاهر ٿئي ٿو، ته سنڌيءَ جو وڏو ادبي ذخيرو ديوناگري لپيءَ ۾ موجود آهي. ڪجهه سال اڳ سراج پڻ برٽش ميوزم لائبريريءَ مان، ديوناگري لپيءَ ۾ لکيل سنڌي بيت (جيڪي شاهه لطيف کان ب اڳ جا هٿا) ڳولي ڪڍيا ۽ انهن جي باري ۾ "نئين زندگي" ۾ هڪ مضمون لکيو.

ان حقيقت کي آڏو رکي اهو لازمي ٿيو پوي، ته سنڌي قديم ادب تي کوجنا ڪرڻ لاءِ اسان جي عالمن ۽ محققن کي ديوناگري لپي سکڻ ۽ ان ۾ لکيل پراڻن ڪتابن کي پڙهڻ گهرجي.

ٻي ڳالهه، جيڪا هن واقعي مان واضح ٿي ٿئي، ته هندن جي پوتر جاين تي، مسلمان شاعرن جو ڪلام، هندن جي مذهبي توڙي ادبي شخصيتن

* ڊاڪٽر تنوير عباسي جن جي ٿورن سان سندن هي ليک: ٽماهي مهراڻ 4-1978 تان کنيو ويو.

سان گڏوگڏ رکيو ويو آهي. اها ان دور جي بي تعصب سماج جي خوبي آهي. جتي سورداس، ميران ٻائي ۽ گرو نانڪ آهن تہ اتي شيخ فريد، شاهہ حسين ۽ قاضي قادن پڻ آهن.

قاضي قادن جي ڪلام کي هريائا توڙي برهانپور تائين مشهوري ملي. ان زماني ۾ سنڌ جو علم فضل ڪيڏو نہ ڦهليو، اها ڳالهہ بہ خوشيءَ جهڙي آهي.

قاضي قادن تي هيري ٺڪر جي ڪتاب ڇپجڻ سان ئي ادبي ماحول ۾ چُر پُر آئي. سنڌ جي مشهور محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪيس مبارڪون ڏنيون. هو صاحب تفصيلي تبصرو ڪجهہ وقت کان پوءِ لکندو. * ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "قاضي قادن" ۽ قاضي قاضن" نالي جي صحت تي بحث ڪيو آهي،** ۽ پڳت گرڌاري لعل لکيو آهي تہ اهو ڪلام، جيڪو هيري ٺڪر ڇپايو آهي، سو ماڳهين ميان مير جو آهي، نہ قاضي قادن جو.

انهن سڀني مسئلن جي تحقيق ۽ چنڊ چاڻ لاءِ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي تفصيلي محققانہ تبصري جو انتظار رهندو. جنهن جي باري ۾ هن صاحب "هلال پاڪستان" واري ڇپيل خط ۾ اظهار ڪيو آهي. بهر حال انهن مسئلن تي ٿوري چنڊ چاڻ ڪجي تہ بهتر آهي.

قاضي قاضن يا قاضي قادن

اول اول، سڀني تاريخن ۾ 'قاضي قاذن' يا 'قاضن' لکيل آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي سنڌي هوليءَ جي مختصر تاريخ ۾ 'قاضي قادن' لکيو آهي، جيڪو ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي لکڻ موجب بنا دليل ۽ بنا سند جي آهي. ڊاڪٽر عبدالمجيد مختلف قديم ڪتابن جي حوالن سان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ اصل نالو "قاضن" آهي. هيري ٺڪر، جي باري ۾ هن صاحب لکيو آهي تہ، هن "قاضي قاضن" ڊاڪٽر بلوچ جي تقليد ۾ لکيو آهي. حالانڪ هيري ٺڪر صاف لکيو آهي تہ اصل هٿ آيل قلمي نسخي ۾ "ڪاجي ڪادن" لکيل آهي. اهو قلمي نسخو، جيڪو راٹيلا جي مَٹ ۾ موجود آهي، اهو قديم آهي، ان ڪري ان جي لکجڻ جو وقت بہ قاضي قادن کي سڀ کان ويجهو آهي، ان ڪري ان جي روايت کي ئي تسليم ڪرڻ گهرجي.

* ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جو بعد ۾ لکيل تصنيف ليک هن ڪتاب ۾ اڳ ئي شامل ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ هن "قاضي قادن جو ڪلام" جو تفصيلي جائزو ورتو آهي.

** ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد جن جو اهو ۽ ٻيو تفصيل ليک پڻ هن ڪتاب ۾ هن کان اڳ شامل ڪيو ويو آهي.

ميان مير جو مسئلو

پڳت گرڌاري لعل انهن شعرن کي قاضي قادن جا تسليم نٿو ڪري، ۽ لکي ٿو ته اهي سندس پاڻيجي ميان مير سنڌيءَ جا آهن، جيڪي ايا تائين پڳت ميان مير جي نالي ڳائيندا ٿا رهن. هو صاحب لکي ٿو ته پاڻ پڳت هريداس جو چيلو آهي، هن صاحب اهو به لکيو آهي ته ميان مير سنڌي، قاضي قادن کان ملکي مسئلن جي اختلاف تان ڪاوڙجي، پنجاب هليو ويو هو.

پهرين ڳالهه، ته دارا شڪوه جو مرشد، ميان مير سنڌي، قاضي قادن جو پاڻيجو نه، پر سندس ڏوهتو هو ۽ هو قاضي قادن جي وفات وقت هڪ سال جو هو. ان ڪري هن جو قاضي قادن سان ملکي مسئلن تي ڪاوڙجي پنجاب لڏي وڃڻ ممڪن ئي ناهي. ٻيو ته ميان مير سنڌي جو دؤر، قاضي قادن ڪانپوءِ جو دؤر آهي ۽ ان وقت جي سنڌي ٻولي، جيڪا اسان کي ملي ٿي، قاضي قادن جي ڪلام کان پوءِ جي ٿي لڳي. قاضي قادن جي هٿ آيل بيتن جي زبان مان ئي لڳي ٿو ته اها زبان قديم آهي. ان ڪري، بنا ڪنهن سَند جي، ۽ تاريخي حوالي جي، انهن بيتن کي ميان مير سنڌيءَ جي نالي منسوب ڪرڻ زيادتي آهي.

قاضي قادن جو سياسي ڪردار

قاضي قادن جي شخصيت سنڌ جي تاريخ ۾ تڪراري رهي آهي. هو سمن ۽ ارغونن جي دورن ۾ رهيو؛ سيد مهدي جونپوريءَ جو مريد ٿيو؛ شاهه بيگ جي لشڪر جي قُرلڻ ۽ سندس ٻار ٻچا قيد ٿيا ۽ هو چرين وانگر ڪين ڳولينڊو وتيو - نيٺ ڪوشش ڪري اها قُرلڻ بند ڪرايائين؛ سيد حيدر سنائي تي سندس مرشد جي قتل جي فتويٰ ڏنائين، ۽ پاڻ سندس (شاهه بيگ) خاص صلاحڪارن مان هو.

قاضي قادن جي شاعري

قاضي قادن جي شاعريءَ جي اپياس ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته هو نندي ڪنڊ جي شاعراڻين روايتن کان پوريءَ طرح واقف هو، ۽ ان جو اونهو اپياس ڪيو هئائين. هوته شريعت جو صاحب؛ پر تڏهن به صوفين وانگر ڪتابن جي علم کي نندیو اڻائين:

جو جو ٻارهه لک، ڪوڙين، ڪتيبان جي پڙهئ،
ايهه سبائي سڪ، جان جان پريان نه مڙءِ. (2)

●

پڙهندو پئي ويو، ڪوڙين لکين ڦراڙ،
لکي لوڪ نه سگهيو، پاٽي اندر پاڙ. (4)

قاضي قادن جي شاعريءَ ۾، ڪيترا اهڙا موضوع آهن، جن جي روايت هن وٽان ئي شروع ٿي آهي، ۽ اهي موضوع اڳتي هلي سنڌي شاعرن جا پسنديده موضوع ٿي پيا - شاهه عنات ۽ شاهه لطيف تہ انهن موضوعن تي سڄا سر لکيا - 'ڪارايل' جي هنج جي اوائلي صورت قاضي قادن وٽ اجها هيءَ آهي:

در پورا سي گهران، حقيقتا هنجهه،
ڪوڙين هندان ڪڙ چڱن، سر پاٽيءَ جي منجهه. (14)

ڪلياڻ جي 'ويد ۽ واڍوڙ' جي ابتدائي شڪل ۾ قاضي قادن وٽ ملي ٿي:

أنهان اندر ماهه، باهر ڏڪ نه پڏرا،
وید ڪريندو دانهه، پسان سي واڍوڙيا.

قاضي قادن هن بيت ۾ سسئيءَ جو نالو تہ نہ ڪنيو آهي، پر ان جو پس منظر سسئي پنهونءَ جو داستان ٿو پاڻنجي:

لڳي وڃان پير، دانهان ڪندي ڏونگر،
سوئي سڃڙ ميڙ، جنهين هئون ڏڪٽي. (49)

ساڳيءَ طرح بيت 34، 35 ۾ رامڪليءَ جي جوڳين، ۽ بيت 60، 61 ۾ 'مُلان' ۽ بيت 72 ۾ 'ڏهيسر' جو ذڪر آهي - انهن موضوعن ۽ مضمونن، جن جي قاضي قادن شروعات ڪئي، اهي صدين تائين سنڌي شاعريءَ تي اثر انداز رهيا - ائين ٿو لڳي تہ سسئي، ڪلياڻ، ڪارايل، رامڪلي، سورٺ ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جا ٻيا سُر، قاضي قادن جي شاعريءَ کان متاثر ٿيل آهن.

قاضي قاضن جي شعر جو گهاڙيٽو

دوهي ۽ سورٺي مان بيت جي ارتقا جا ابتدائي اهجاڻ پڻ قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ لڀن ٿا. دوها چند ۾ قاضي قادن وٽ آهي، جيئن:

جتي سچ سنسار سان سي جا سائين ساڻ هوءِ،
تو پڌر هي ٻيڙا تري، جي ٿانءُ نير نه ڪوءِ. (68)

سورٺا چند جا مثال پڙ ملن ٿا. جن ۾ قافيو ٻنهي مصراعن جي وچ ۾ ٿو اچي:

سيٽان هنڌو سگهيو، پپيهو آيو،
لَکي لوڪ نه سگهيو، اسان ڳالهايو. (67)

دوها سرونا ميل جا مثال پڙ آهن:

سچي سائينءَ سان، تون مَ ڪر ڪوڙِ ڪوڙيان،
جي تون منجهه هيانو، وو سپو ڪلي پرڪٽو. (66)

هن سٽن وارا بيت گهٽا آهن، پر قاضي قادن وٽ هن سٽن کان وڌيڪ سٽن وارن بيتن جا مثال پڙ موجود آهن:

سچ پيارا سائينيان، سائينءَ سچ سهاءِ،
سچي منگل نه دهئِ، سچي سرپ نه کاءِ،
سچ سمنڊان سر چڙهئِ، ڪوڙ ڪکائين باهر،
جڏهون، ڪڏهون ڪوڙ کي، ڏيندو سچ سزاءِ. (69)

●

تون آڌار سڌار تون، تون اڏائون اڏ،
تون ئي اکڙين مون، تون ئي اندر هڏ،
ڳل لڳي ڳالهه چوان، ڪيهي حاجت سڏ. (109)

هن سٽن کان وڌيڪ سٽن وارن بيتن ۾، قافيو سيني سٽن جي پڇاڙيءَ ۾ ٿو اچي.
قاضي قادن جي هٿ آيل بيتن مان، هيٺين بيتن ۾ سندس مشاهدي جي قوت، اصليت ۽ فڪر جي باريڪين جا اهجاڻ ملن ٿا:

جي سالورو (1) سڏِ لهي، ڪنولان سندي ڪاءِ،
تو پيو پاتال ۾، هوند نه مِٽي ڪاءِ. (18)

●

روز محشر ڏينهڙي، ستر سج تپن،
سيوئي جر پائيان، جي مون پرين مڙن. (52)

(1) ڏيڏر

●

ماوَ (1) مصليا ويرَ، هاڻي ويئي وساريون،
عيد ڪريندو ڪير، ماڪي سڃڻ گڏيو. (57)

●

جيئن ڦڦڙ ماهم ۾، ائين روزا عيد نماز،
ايا آهي ڪاءِ ٻي، الله سندي حاج. (58)

شري هيري ٺڪر هن بيت جي معنيٰ ٺيڪ نہ ڪئي آهي. چوندا آهن "ڦڦڙ نہ گوشت" معنيٰ ماس ۾ ڦڦڙ کي گهٽ اهميت آهي، تيئن روزن ۽ عيد نماز کي 'ٻي حاج' کان گهٽ ڄاڻندجي - هن بيت جو مفهوم شاهم لطيف جي بيت "ايءُ پڻ چگو ڪر" سان ملي ٿو اچي.

ڏيهم لٽا سنجها پئي، اڳون آئي رات،
ڪڙا پڪاري پاٽئي، ٻيڙا ڪپر وات. (74)

●

پريان سندي ڳالهڙي، مر منجهين ٿي هوءِ،
ٻڌائين ٻين کي، ڪيهو ڪاج سريوءِ. (47)

●

ڪڏهن ٻيريءَ پور، ڪڏهن ڦل نہ هڪڙو،
ڪڏهن پريان جا پور، ڪڏهن سکان سڏ کي. (50)

●

جي سائين سون سچ، تون پَو ڪوڙا ستڙي،
اپا ٿي ڪر نچ، توڙي اڳرڙا بلئہ. (102)

مٿي ڏنل بيتن جي اپياس ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌي شاعري قاضي قادن جي دؤر ۾ بہ ايتري رچيل ۽ ترقي يافتہ هئي، جو ان ۾ ڳوڙها ۽ پيچيدا خيال، پانت پانت جا موضوع، ۽ مشاهدي، توڙي مطالعي جا نتيجا اچي ٿي سگهيا، ۽ فيلسوفيانہ توڙي صوفيانہ، پڳتي توڙي ويدانت جا مضمون سمائجي ٿي سگهيا.

(1) منهنجو

شاهہ لطيف تي قاضي قادن جو اثر

هر شاعر تي، پنهنجي ابتدائي دؤر ۾ ڪانئس اڳ جي مشهور شاعرن جو اثر پوندو آهي. ڪي ادبي روايتون هونديون آهن، جن جو بنياد ڪي شاعر وجهندا آهن تہ ٻيا وري انهن روايتن کي سنواري، سينگاري، ڇلي گهڙي، فن جي بلندين تائين پهچائيندا آهن. قاضي قادن، شاهہ ڪريم ۽ شاهہ عنات جي روايتن کي شاهہ لطيف پنهنجي فن سان سوڌي سنواري، ڇلي گهڙي، چوٽ تي پهچايو. قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ اهي اهڃاڻ ملن ٿا جن روايتن تي هلي، سنڌي شاعريءَ اڳتي وڌي ۽ شاهہ لطيف وٽ پنهنجي انتهائي بلنديءَ تي پهتي. قاضي قادن سنڌي شاعريءَ لاءِ ڪوٽائي ڪري پيڙهہ ٻڌي، شاهہ ڪريم ۽ شاهہ عنات ان تي اوساري ڪري ڏانچو تيار ڪيو، تہ شاهہ لطيف ان کي رنگ روپ هٿي سينگاري، سنواري هڪ خوبصورت عمارت بنايو.

قاضي قادن جي هيٺ ڏنل بيتن ۾ آيل سٽون يا محاورا اسان کي شاهہ لطيف جي شاعري ۾ بہ ملن ٿا.

قاضي قادن جا بيت آهن:

لائي لام الف سان، ڪاتب لکين جيئن
ون هنيڙو پريان سان، لڳو آهي تيئن. (8)

●

ڪايا مهہ ڏيئي، پيئا جي درياوَ ۾،
پسندا سيئي، ماٽڪ اکڙين سين. (13)

●

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏوري ئي ولها،
هوئي جر سالور، لڏي نہ ڪنولانہہ ڪر. (19)

●

عين قصر در لک، ڪوڙين سهسين ڪڙڪيان،
جان ئي ڪرين پرک، تان ئي سڃڻ سامهان. (32)

●

●

ستو سڄي رات، مهه ڏڪي مڻن جيئن

نہ تو سنبل تات، نہ جهوري تو آهه ڪا.

هن بيتن ۾ ليڪ ڏنل محاورا شاهه لطيف وٽ بہ ملن ٿا. ان مان ظاهر ٿو ٿئي تہ قاضي قادن جو اثر شاه لطيف جي دؤر تائين بہ رهيو.

شاهه لطيف جا بيت:

[1]

ڪاتب! لکين جنءَ، لايو لام الف سين،

اسان سڄڻ تنءَ، رهيو آهي روح ۾.

[2]

وڻا جي عميق ڏي، مَه ڪائو ڏيئي،

تن سپون سوجهي ڪيون، پاتارا پيهي،

پسندا سي ئي، امل اکڑين سين.

[3]

ڪي اوڏا ئي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا پرين،

ڪي چڑهن نہ چت تي، ڪي وسرن نہ مور،

جنءَ مينهن ڪنديءَ پور، تئن دوست وارکو دل سين.

[4]

ايڪ قصر، در لک، ڪوڙين ڪٽس ڳڙڪيون،

جيڏاهه ڪريان پرک، تيڏاهه صاحب سامهون.

[5]

ستينءَ سنجهيئي، ويڑهي مَهُ مڻن جنءَ،

اوجاڳو اکڑين ڪي، جاتوءِ نہ ڏيئي،

هتا تو پيئي، ڪچو ڪيچين ڪي ڪرين.

شري هيري ٺڪر جي لکڻ موجب "ساهتڪ ڪيتر ۾ ڪرامتون نہ ٿيندیون آهن" (ص 23). هر شاعر ڪنهن ماحول ۽ پس منظر جي پيداوار هوندو آهي. قاضي قادن تي پڻ پنهنجي همعصرن ۽ اڳ وارن شاعرن ڪبير،

سورداس، شيخ فريد، گرونانڪ ۽ ميران ٻائيءَ جو اثر آهي (ص 29). ڪي بيت گروگرنٿ ۾ پڻ دادو ديال جي نالي آهن (ص 43). جن جي ٻولي سنڌي آهي. هيري ٺڪر وٽ جيڪي دادو ديال جا بيت آهن، تن مان هو صاحب اهو نتيجو ٿو ڪڍي ته، اهي بيت هن قاضي قادن کان متاثر ٿي چيا آهن. اهي سڀ ڳالهيون شري هيري ٺڪر جي ڳالهه ته، "ادبي ڪيٽر ۾ ڪرامتون نه ٿيندڙيون آهن" جي ثابتي آهن. قاضي قادن پاڻ کان اڳ وارن شاعرن کان اثر ورتو، ۽ پاڻ ڪانپوءِ ايندڙ شاعرن تي اثر وڌائين.

هيري ٺڪر جي هيءَ ادبي کوجنا، سنڌي ادب تي هڪ احسان آهي. بهتر هو ته اصل نسخي جا فوٽو پڻ ڏنا وڃن ها. ان تصنيف سنڌي عالمن ۽ ماهرن لاءِ نيون راهون کوليون آهن. هن ڏس ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ماهرن، پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي، شري موتي لعل جوتواڻي، شري منگهارام ملڪاڻي ۽ ٻين ماهرن کي قلم کٽڻ گهرجي، ۽ پنهنجا رايا ڏيڻ گهرجن.

اداري جا وڪري لاءِ ڪتاب

لطيفيات		
شاھ جو رسالو (الف- ب وار)	ڊاڪٽر محمد عالم سومرو	300/=
شاھ جو رسالو (ٽيئي جلد ڳڏ)	ھوتچند گربخشاڻي	300/=
شاھ جو رسالو (مڪمل)	ڪليان آڏواڻي	200/=
شاھ جو رسالو	غلام محمد شاھواڻي	300/=
شاھ لطيف جي شاعري	تنوير عباسي	120/=
مقدمہ لطيفي	ھوتچند گربخشاڻي	30/=
گربخشاڻيءَ وارو شاھ جو رسالو منھنجي نظر ۾	پيرومل مھرچند آڏواڻي	70/=
صوفي بزرگن جو ڪلام		
شاھ ڪريم جو ڪلام	ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	90/=
سچل جو رسالو (سنڌي ڪلام)	عثمان علي انصاري	200/=
شاعري		
ڏرتي دين ڏرم	ابراھيم منشي	55/=
گوندر ويندا گذري	ابراھيم منشي	75/=
سمنڊ جاڳي ٿو	ادل سومرو	90/=
زندگي زندگي	استاد بخاري	100/=
نہ ڪم نبريو - نہ غم نبريو	استاد بخاري	120/=
ولولو ۽ ووڪ	استادي بخاري	75/=
ميلا ملھالا	استاد بخاري	75/=
لھري لھري ۾ لالاڻ	استاد بخاري	125/=
گلدستي ۾ گيت	استاد بخاري	300/=
ناول		
سنڌ باد جو سفر	علي بابا	50/=
درد جو درياھ	موھن ڪلپنا	55/=
ساھ مٽ ۾	ماٽڪ	55/=
ٽي ناوليٽ	ماٽڪ	55/=
غدار	ڪرشن چند/ ولي رام ولي	30/=
ڏونگر منجھ ڏيئو	بورس پوليوائي/ پرويز	100/=
ماءُ	ميڪسم گورڪي/ گوبند مالھي	60/=
پرين پڇھ چوڙيا	شھيدالله قيصر/ غلام نبي ناشاد	65/=
ڏاريو	البيرڪاميو/ ولي رام ولي	65/=
رھجي ويل منظر	طارق عالم ابڙو	70/=
ڪھاڻيون		
نسيم ڪرل جون ڪھاڻيون	نسيم ڪرل	80/=
منھنجون ڪھاڻيون (جلد ١)	علي بابا	150/=
پاڻ ۾ وينا اھيون	نجم عباسي	65/=
حويليءَ جا راز	ماٽڪ	55/=
پاڇا پوئين پھر جا	انور بلوچ	50/=
دل جي دنيا	امر جليل	55/=
سڃاڻپ جي ڳولا ۾	طارق عالم ابڙو	90/=
سفرنامہ		
چار ڪھڙيون چين ۾	احمد علي رند	27/=

جبرانيات

بغاوت	خليل جبران/يوسف سنڌي	22/=
ڏوهاري	خليل جبران/يوسف سنڌي	22/=
ڪنوار جي سيج	خليل جبران/ زيب سنڌي	25/=
موت ۽ زندگي	خليل جبران/گل محمد	22/=
سودائي	خليل جبران/ گل محمد	22/=
پيغامبر	خليل جبران/گل محمد	22/=
پگل ڪنڍاتيون	خليل جبران/ عبدالرسول	25/=
مرشد جو پيغام	خليل جبران/ مسعود جمالي	22/=
خليل جبران جي جيون ڪٿا	سنڌيڪار: زيب سنڌي	22/=
غلامي	خليل جبران/ عطاءالله ابڙو	25/=

تحقيق/ تنقيد

سنڌي نثر جي تاريخ	منگهارام ملڪاڻي	90/=
سنڌي ادب جي مختصر تاريخ	عبالجبار جوٽيجو	75/=
پگوت گيتا "هڪ اڀياس"	سنڌيڪار:ولي رام ولڀ	51/=
نيٺ مهڻي خيال جاڳيا	تاج جويو	60/=
شاهه- سچل- سامي	محمد ابراهيم جويو	55/=
سنڌي پهاڪا ۽ محاورا	مرلي ڏر جيٽلي	70/=
سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس	ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	210/=

جيون ڪٿا/جيون ڪهاڻي

لينن جي انقلابي ڪهاڻي	سنڌيڪار: نجم عباسي	50/=
منهنجي ڪهاڻي	جواهر لال نهرو/ رتن مل ملڪاڻي	100/=
اسان زنده رهنداسين	ليلي خالد/ زيب سنڌي	35/=
بک، عشق ۽ ادب	موهن ڪلپنا	100/=

فلسفو

فلسفي جو ابتدائي ڪورس	سنڌيڪار: محمد ابراهيم جويو	75/=
ڏاهيون ڏڪ ڏسن	افلاطون/ ڊاڪٽر گل	80/=
دوستي	افلاطون/ ڊاڪٽر گل	55/=

تاريخ

سنڌ ڪهاڻي	ڪيول ملڪاڻي/ تاج جويو	80/=
نئين سنڌ لاءِ جدوجهد	جي ايم سيد	100/=

سياسيات

ترقيءَ جو غير سرمائيدارانه رستو	لال چاڙ	15/=
سوويت جمهوريت اصول ۽ عمل	چرنڪو/ منير	15/=
چنگانگ جا عظيم انقلابي	ڪلپنا دت/ سرواڻ	30/=
مظلوم قومن جو مستقبل	جام ساقي	30/=
انقلاب جي واٽ	ابو جبران	30/=
بين الاقوامي انقلابن جو راهه عمل	سنڌيڪار: رشيد پٽي	30/=
پرسترويڪا	گورباچوف/ گهنشام پرڪاش	125/=
تاريخ مون کي بيڙهي قرار ڏيندي	فيڊريل ڪاستورو انو	25/=
تاريخ اسان سان انصاف ڪندي	گل محمد جڪراڻي	20/=
عورت ۽ قومي آزاديءَ جا انقلاب	آزاد قاضي	32/=
پيءُ جا ڏيءَ ڏي خط	جواهر لال نهرو/ پرويز	30/=

ڊڪشنري

The New Scientific Dictionary English to Sindhi	DR. Shamsuddin Tunio	550/=